RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI

Adresa uredništva:
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Razred za društvene znanosti
Hebrangova 1, 10000 Zagreb
tel. 48 95 170, fax. 48 19 979

STARINE / KNJIGA 62

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

UDK (902/904)
93/94

ISSN 0351-272X

STARINE

KNJIGA 62

ZAGREB
2004.

SADRŽAJ

STARINE, 62 (2004.), 1-42

UDK 94(497.5)"08/10"(093)
32(497.5)"08/10"(093)
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 19. VI. 2002.
Prihvaćeno za tisak: 20. XI. 2002.

KRSNI LIST HRVATSKE DRŽAVE (TRPIMIROVA DAROVNICA) I MEĐUNARODNI POLOŽAJ HRVATSKE DRŽAVE NARODNIH VLADARA

Lujo Margetić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

U povodu obilježavanja obljetnice donošenja tzv. Trpimirove darovnice autor se zadržava u prvom redu na dokazivanju pune samostalnosti hrvatske države za vojvode Trpimira, koji je po pouzdanim vrelima nosio i titulu kralja.

Autor proučava i pitanje tzv. međunarodnog priznanja hrvatske države narodnih vladara. To priznanje imalo je dva oblika.

Po bizantskome tipu vlast nekog vladara nad područjem koje je nekoć pripadalo Rimskom Carstvu trebalo je dobiti priznanje od Bizanta, koji je sebe smatrao zakonitim nasljednikom Rimskog Carstva, s time da je upravo zbog takve koncepcije Bizantu i dalje pripadalo vlasništvo nad zemljom.

Po franačkom tipu sva zemlja, koju je franački car osvojio pripadala je caru, a svaki vladar, koji je bio pod izravnim ili neizravnim utjecajem Franačke, trebao je stupiti u odnos vazala prema franačkom caru i priznati ga za svog feudalnog gospodara.

I papa je prihvatio taj franački tip, najprije u drugoj polovici 9. stoljeća pri pokušaju da ostvari feudalnu vlast nad Branimirovom Hrvatskom, a onda u drugoj polovici 11. stoljeća ostvarivanjem prava seniora reformskih papa nad hrvatskim vladarima Petrom Krešimirom i Zvonimirom.

TRPIMIR – SAMOSTALNI VLADAR JAKE HRVATSKE

1. Trpimirova darovnica bila je oduvijek posebnim predmetom pažnje hrvatske historiografije, dobrim dijelom i zato što se u njoj prvi put pojavljuje ime hrvatskog naroda, i to u naslovu hrvatskoga vojvode Trpimira: *Tirpimir dux Chroatorum*. Zbog toga je naš veliki pravni povjesnik Marko Kostrenčić nazvao tu ispravu "rodnim listom hrvatske države".[1] Ali, ona je usto važna i zbog toga što se iz nje uz pomoć drugih suvremenih vrela može doći do uvida u političke prilike tadašnje Hrvatske, u vrijeme kada ona pod svojim imenom prvi put dokumentirano izlazi na europsku političku

[1] M. KOSTRENČIĆ, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, Zagreb, 1956., 115.

scenu. Trpimirova isprava bila je dosad s pravom predmetom iscrpnog proučavanja, pri čemu su se svojim temeljitim raščlambama osobito istakli Barada[2] i N. Klaić.[3] I mi smo se opetovano pozabavili tom ispravom.[4]

Osnovni je sadržaj Trpimirove isprave[5] s aspekta istraživanja u ovome radu ovaj: nakon povijesno važnog protokola, Trpimir, vojvoda Hrvata, priopćuje da je od Petra, salonitanskog nadbiskupa, pozajmio 11 libara srebra. Petar je za uzvrat zatražio da vojvoda potvrdi splitskoj crkvi ono što je stekla darovanjima i kupnjom i da joj Trpimir daruje crkvu sv. Jurja u Putalju podignutu za vojvode Mislava. Trpimir (uglavnom) udovoljava nadbiskupovoj molbi.

Isprava, u obliku u kojem je sačuvana, nije autentična. To se može zaključiti iz njezine forme i sadržaja. Npr. nadbiskup prema ispravi iskazuje: "želim gospodaru (...) da (...) štogod sam kupio vlastitim novcem i što je darovano (...) ostane salonitanskoj crkvi vječno u vlasništvu". Takav se upravni govor molitelja ne nalazi u darovnicama. Pogotovu je neobično što Trpimir odobrava nadbiskupu samo vlasništvo zemljišta, do kojih je crkva došla kupnjom, ali ne i onih stečenih darovanjem, dakle, djelomično odbija nadbiskupovu molbu. To je tim čudnije što za kupljena zemljišta nije uopće bila potrebna vladareva naknadna suglasnost, barem u vrijeme hrvatske države narodnih vladara – o čemu nedvojbeno svjedoči, uz ostalo, i Supetarski kartular.[6]

Kako inače sadržaj Trpimirove isprave djeluje vrlo vjerodostojno – što je lako dokazati (o tome dalje u tekstu) – dolazimo nužno do zaključka, da je Trpimirova isprava sastavljena prema nekom autentičnom dokumentu, donekle prerađenom za potrebe splitske crkve. Čudnu okolnost da podnositelj zahtjeva nešto nepotrebno traži, tj. da mu se prizna vlasništvo svega onog što je kupio i što mu je darovano, povezana s Trpimirovim odbijanjem dijela zahtjeva, može se lako objasniti samo na jedan način: splitska je crkva bila u Trpimirovo doba u sporu s nama nepoznatim protivnicima,

2 M. BARADA, Dvije naše vladarske isprave, *Croatia sacra*, 13-14, 1937., 1-16.

3 N. KLAIĆ, O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom dokumentu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: *VAHD*), LXVII, 1967., 105-155; ISTA, Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije, II. dio, *Historijski zbornik* (dalje: *HZ*), XIX-XX, 1966.-1967., 225-263.

4 L. MARGETIĆ, Neka pitanja iz naše ranije povijesti i rimsko pravo, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (dalje: *ZPFS*), XVI., Split, 1979., 69-77; ISTI, Bilješke uz Trpimirovu ispravu (CD I, 3-8), *ZPFS*, XXXX, Split, 1993., 47-51; ISTI, Neka državnopravna pitanja odnosa Hrvatske prema Splitu u ranom srednjem vijeku, *VAHD*, LXIII-LXIX, 1994.-1996., 270-272.; ISTI, O nekim pitanjima starije hrvatske povijesti, *Starine*, 61, Zagreb, 2000., 1-20.

5 *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, dalje: *CD*), sv. I, ed. J. STIPIŠIĆ i M. ŠAMŠALOVIĆ, Zagreb, 1967., 3, br. 3, 3-8.

6 *Supetarski kartular*, ed. V. NOVAK, Zagreb, 1952., na mnogo mjesta.

koji nisu priznavali njene posjede u Solinskom polju. Spor se vodio pred vojvodinim sudom, koji je priznao kupoprodajne ugovore,[7] ali nije priznao darovanje. Takva presuda vojvodina suda, dobrim dijelom negativna za splitsku crkvu, nije mogla biti po volji splitskoj crkvi. Isprava o presudi je zato kasnije prepravljena u darovnicu, u koju su ušle vjerojatno postupno razne pretenzije splitske crkve. Ipak, sastavljač "darovnice" bio je utoliko nespretan što se iz novosastavljene isprave još uvijek vidi da se radilo o presudi. Upravni govor podnositelja zahtjeva što ga nalazimo u Trpimirovoj peticiji osobito je karakterističan za isprave o raspravi i presudi pa ga nalazimo u bezbroj sudskih isprava na zapadu, a dakako i u našim krajevima.[8] Sastavljač sačuvane isprave o Trpimirovom darovanju zadovoljio se time da je uklonio one dijelove predloška koji se odnose na protivnike salonitanske crkve i njihove tvrdnje, ali nije u svojoj namjeri u cijelosti uspio. Osim upravnog govora u peticiji, za postojanje spora govori i značajno ograničenje u dispoziciji, da se salonitanskoj crkvi priznaje u vlasništvo samo ono što je kupila, dakle ne i ono što je stekla darovanjem, a to ima smisla samo ako se netko odupro zahtjevu. Konačno, sastavljač je nespretno ostavio i riječi: *suggestioni placiti data ad sensum spopondimus*. *Sugestio* nije naprosto prijedlog kako se to prevodi, već upravo pritužba kojom otpočinje spor,[9] a *placitum* je ovdje sudska rasprava pred vojvodom[10] pa je zato najprirodnije da se taj odlomak prevede ovako: pritužbi koja je

7 Slično i Petar Crni naglašava da nekretnine koje daje samostanu sv. Petra u Selu *proprio acquisivimus pretio* (*CD* I, 173). I Petar Crni imao je spor s Tuguranima o vlasništvu zemalja koje je darovao. Tugurani su u sporu tvrdili: *non licet tibi construere vicum in monticellum quia noster est*, a Petar Crni im je odgovarao, da se radi o njegovu vlasništvu, *quia emi a Miroslao* (*CD* I, 174).

8 Upravni je govor jedan od osobito upadljivih značajki isprava u sudskom postupku i presudi. V. npr. *placitum* iz 998. god. održan u Rimu pred papom i carem; M. A. v. BETHMANN HOLLWEG, Der Civilprozess des gemeinen Rechts in geschichtlicher Entwicklung V, Bonn, 1973., 440, i d., a za naše krajeve *CD* II, 114, br. 107, Zadar, 1167. (placitum pred zadarskim nadbiskupom i knezom); 150, br. 147, Rab, 1177.-1178. (rasprava pred rapskim biskupom i knezom); IV, 1906, 101, br. 94, Split, 1240. (kanonski postupak pred Tomom arhiđakonom i splitskim kaptolom).
Upravni govor u darovnicama je posve neuobičajen, u našim ispravama nismo našli nijedan primjer, a pogotovu je nevjerojatan i jedinstven slučaj upravnog govora u peticiji uz istovremeno odbijanje dijela molbe u dispoziciji. Ako se već doista tako nešto u stvarnosti i dogodilo, onda je u interesu obiju strana, darovatelja i obdarenog, da u ispravi istaknu samo ono o čemu su se složili jer u protivnome darovatelj postiže obratnu posljedicu od one koju želi: obdareni će imati uvijek osjećaj nezadovoljstva čitajući u darovnici kako nije udovoljeno nekoj njegovoj molbi.

9 V. npr. Codex Iustinianus (Corpus iuris civilis), ed. P. KRÜGER, 10. izd., Berolini, 1929.,1, 14, 2 (*suggestiones iudicantium*); *notitia iudicati* iz 714. god., Siena, navodi da tužitelj, *episcopus huius Aretine ecclesie suggessit nobis*, tj. sudu podnio tužbeni zahtjev (L. SCHIAPARELLI, *Codice diplomatico longobardo* (dalje: *CDL*), II, 48), Roma, 1933.; po R. SCHRÖDER, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 2. izd., Leipzig, 1894., 373, postupak pred kraljevskim sudom u franačko doba počinjao je tužbom ili pritužbom (*suggestio*).

10 BARADA, n. dj. (bilj. 2), 37 ističe da *placitum* znači rasprava, ugovor, uopće stvar o kojoj se tretira pa onda prilično slobodno prevodi: ono što je predloženo. N. KLAIĆ, 1967 (bilj. 3), 124, misli da se ovdje radi o pridjevu *placitus*, ugodan.

dana na placitu obećali smo suglasnost. Dakako, točne riječi predloška ne znamo jer je do nas došla samo nespretna prerada sastavljača darovnice. Možda je u predlošku stajala i riječ *partim*, djelomično, ili nešto slično, jer je nemarni sastavljač i tu dokazao svoj slab smisao za pravnu logiku: sve kad bismo i htjeli povjerovati da je Trpimirova darovnica vjerodostojna, morali bismo priznati da navedena rečenica nije istinita, jer nadbiskup traži više, a knez mu odobrava manje, dok prema toj rečenici kao da je knez prihvatio sve što je nadbiskup tražio.

Takvim objašnjenjem postaje razumljiva i datacija u protokolu Trpimirove darovnice. Ona po svom sadržaju i obliku ukazuje na 9. st., ali je N. Klaić upozorila "da su karolinške i langobardske vladarske isprave imale *datum* ili *data* u eshatokolu",[11] što je doista nepremostiva poteškoća za priznavanje vjerodostojnosti te isprave, ali se objašnjava bez ikakvih teškoća ako se pretpostavi da se sastavljač služio kao predloškom ispravom o presudi iz 9. st.

Primjera sudskih odluka s datacijom u protokolu iz ranoga srednjeg vijeka ima dovoljno. Spomenimo samo ispravu iz godine 786. sastavljenu u gradu Lucca: "*In dei nomine, Regnante domno nostro Carulo rege Francorum et Langobardorum (...) anni regni eius tertio decimo et filio eius domno nostro Pipino rege, anno regni eius sexto, septimo kalendas novembris, indictione decima. Notitia iudicati* itd."[12] i ispravu iz godine 999. sastavljenu u Rimu: "*In nomine domini dei salvatoris nostri Ihesu Christi. Anno (...) pontificatus domni nostri Silvestri summi pontificis (...) et imperantis domini nostri tertii Otonis (...) anno IIII, indictione XIII, mense decembris die secunda* itd."[13]

Zaključak je ove kratke analize nekih najvažnijih elemenata Trpimirove darovnice da je ona u svom sadašnjem obliku sastavljena na osnovi isprave o sudskom postupku, u kojem je jedna od strana bila salonitanska crkva i koji se vodio pred hrvatskim knezom Trpimirom.

Trpimirova darovnica datirana je ovako: *Regnante in Italia piissimo Lothario Francorum rege per indictionem XV sub die IIII Nonis Martii.*[14] U literaturi se nakon Dümmlerovih[15] analiza prihvatilo da jer riječ o godini 852., jer je to jedina godina za vrijeme

11 N. KLAIĆ, 1967 (bilj. 3), 112.

12 *CDL*, 1933., 445 i d.

13 Chronicon Farfense di Gregorio di Catino, ed. U. BALZANI, II, Roma, 1903., 14 usp. Il registo di Farfa compilato da Gregorio da Catino, ed. J GEORGI – U. BALZANI III, Roma, 1872., doc. 437. Dakako, da ima presuda i s datacijom u eshatokolu. V. npr. presudu kralja Berengara iz god. 915. Codice diplomatico del monastero di San Colombano di Bobbio, I, Roma, 1918., ed. C. CIPOLLA, 285.

14 *CD* I, 3-8. Tamo i ostala izdanja. Prijevod i kraća analiza teksta u L. MARGETIĆ – M. APOSTOLOVA MARŠAVELSKI, Hrvatsko srednjovjekovno pravo–vrela s komentarom, Zagreb, 1990., 3-5.

15 E. DÜMMLER, Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (549-928), *Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wiss.*, Wien, 20, 1856., 43.

Trpimirova vladanja koja odgovara 15. indikciji. Ali, to rješenje izaziva velike teškoće. Poznato je da je Lotar odmah po smrti svoga oca još 840. god. otišao iz Italije i više se nikad nije u nju vratio. Usto, on je 15. lipnja 844. godine dao okruniti svoga sina Ludovika II. za talijanskog kralja. Dakle, od 844. godine Lotar je franački car i tako se uvijek i beziznimno naziva (*imperator augustus*). On se više nikada nije nazivao talijanskim kraljem. Od toga se vremena talijanskim kraljem nazivao, dakako, njegov sin. Zar je doista moguće da Trpimir, jedan od najmoćnijih i najuglednijih vladara u ovome dijelu Europe, nije znao o toj promjeni? Kako je pretpostavka da je Trpimir živio punih osam godina u neznanju da talijanski kralj nije Lotar, posve neprihvatljiva, preostala bi eventualno teza da je Trpimirova isprava kasnija krivotvorina, sastavljena tako nemarno, da je čak i datacija evidentno pogrešna. Ukratko, svi oni koji vjeruju u godinu 852. kao godinu sastavljanja analizirane isprave plediraju zapravo za proglašenje Trpimirove isprave bezvrijednom krivotvorinom. Ali, mnogi elementi te isprave upozoravaju da je ona sastavljena na osnovi pouzdanih podataka i da ona po svom sadržaju (premda ne i diplomatički) ostaje značajnim dokumentom hrvatske prošlosti.

Ostaje prema tome analizirati podatak o 15. indikciji. Zar smo doista vezani tim podatkom? Nema sumnje da je indikcija možda najvažniji element datiranja srednjovjekovnih isprava. Ali to se tiče samo izvorno sačuvanih isprava. Pa čak i u tim izvorno sačuvanim ispravama ima iznimaka. Tako npr. neke originalne Lotarove isprave imaju pogrešnu indikciju, i to čak napisano slovima (!) a ne brojkama,[16] kao da je sastavljač tih isprava svojom greškom želio upozoriti na to da o nekoj "svetinji" podataka o indikciji ne može biti govora čak ni u izvornim ispravama. Pogotovu je to slučaj s ispravama koje su opetovanim prepisivanjem iz stoljeća u stoljeće došle do nas samo u vrlo kasnim prijepisima. A upravo je to slučaj s Trpimirovom ispravom koja je sačuvana samo u nepouzdanom prijepisu iz 1568. godine. Od bezbroj primjera pogrešne indikcije u kasnijim prijepisima isprava u koje ne treba sumnjati spomenimo onu sačuvanu samo u *Codex Trevisanus* iz 16. stoljeća o izjavi koju su dalmatinski gradovi dali mletačkom duždu 8. veljače 1075. (prema ispravi), a indikciji XV. (također prema ispravi)[17] premda je 8. veljače 1075. bila na snazi XIII. indikcija. Stipišić i Šamšalović, objavljujući ovu ispravu, datiraju je 1075. godinom, ne slažu se, dakle, s podatkom o indikciji i, premda ga u tekstu isprave ne ispravljaju u XIII. indikciju (kao što su to učinili npr. Tafel i Thomas), ipak je rezultat isti: ni oni koji put (i s pravom) ne vjeruju indikciji. U slučaju Trpimirove isprave takav se ispravak indikcije, koju je zabilježio prijepis iz 16. stoljeća, upravo nameće.

---

16 E. MÜHLBACHER, Die Datierung der Urkunden Lothar I, *Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wiss.*, Wien, 85, 1877., 536 i dr.

17 *CD* I, 137, br. 108.

Kako je Mislav vladao u Hrvatskoj 839. god.,[18] a Ludovik II. bio proglašen italskim kraljem 15. lipnja 844.,[19] Trpimirovu ispravu treba datirati između te dvije godine. Zbog toga je malo vjerojatno da bi Trpimir 841., a još manje 842. i idućih godina dao sastaviti ispravu, u kojoj bi pisalo da se ona izdaje u doba "kraljevanja *u Italiji* (kurziv: L. M.) vrlo pobožnog Lotara, *kralja* (kurziv: L. M.) Franaka". Dakle, najvjerojatniji datum ispostavljanja Trpimirove isprave bio bi 4. ožujak 840. god.[20]

Dosadašnji prijedlog datiranja po indikciji 15. otvara još jedan dodatni problem. Naime, ne može se na zadovoljavajući način objasniti okolnost da se Trpimira prema prvorazrednom Gottschalkovu svjedočanstvu nazivalo *već* 846./848. kraljem (*rex*), a da je prema dosadašnjem datiranju tzv. Trpimirove darovnice on *još* 852. god. bio samo vojvoda (*dux*). Najčešće se to tumačilo nedovoljno preciznim tituliranjem. Međutim, poznato je da su vladari bili oduvijek itekako osjetljivi na točne titule, pa se npr. iz naslova, kojim se papa obraćao pojedinom vladaru, može vrlo dobro procijeniti ugled, koji je taj vladar uživao kod pape, pogotovu ako se uzmu u obzir i dodatni dijelovi titulacije.

Nakon naših analiza nestaju navodne nejasnoće Trpimirove titule: on je 841. (Trpimirova isprava) samo vojvoda, a 846./848. (Gottschalk) on je kralj.

Prije nego krenemo dalje, zadržimo se na još jednom elementu analizirane isprave iz kojeg proizlazi, da predložak, po kojem je ona sastavljena, doista potječe iz 9. stoljeća. Nadbiskup Petar u svojoj molbi upućenoj Trpimiru, traži da Trpimir odobri da sve što je salonitanska crkva ranije dobila ostane vječno u njezinom vlasništvu: *mancipata in aeternum permaneant*.

Spominjanje mancipacije u Trpimirovoj darovnici upada u oči jer je doista neobično. Naime, poznato je da je mancipacija prastari oblik stjecanja vlasništva u starome Rimu, koji se sastojao u tome što je pred petoricom svjedoka, osobom koja je držala vagu (*libripens*) i otuđivateljem stjecatelj hvatao rukom stvar koju je stjecao, izgovarao svečanu formulu, bakrenim novčićem udarao o vagu i predavao taj novčić otuđivatelju. Mancipacija je služila za prijenos posebne kategorije stvari, tzv. *res mancipi*, npr. nekretnine, robova itd., ali se već u klasično doba nije vršila, već je zamijenjena ispravom o prijenosu vlasništva. U postklasično doba ona je postupno nestajala čak i iz pravne literature,[21] premda se ipak tu i tamo još pojavljivala. Justinijan ju je izbacio iz svoje kompilacije i zamijenio tradicijom, tj. neformalnim prijenosom posjeda stvari.

18 F. RAČKI, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia (dalje: *Doc.*) Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium (dalje: *MSHSM*) VII, Zatgreb, 1877., 335.

19 A. CAPPELLI, Cronologia, Cronografia e Calendario perpetuo, 3. izd., Milano, 1964., 242.

20 L. MARGETIĆ, Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior – neka pitanja, *HZ*, XLVII, 1994., 16-17.

21 Za literaturu v. MARGETIĆ 1979 (bilj. 4), bilj. 20.

Premda je važenje Justinijanove kodifikacije Pragmatičkom sankcijom *pro petitione Vigilii* iz godine 554. protegnuto na Italiju, a godine 569. uopće na cijelo carstvo, primjena je privatnopravnih propisa njegove kodifikacije bila slaba ili nikakva, što se vidi upravo po upornom zadržavanju naziva mancipacije na zapadu, možda i zato što mancipaciju spominje *Codex Theodosianus*,[22] a predjustinijansko se pravo iz toga ko-deksa održalo na zapadu iz raznih razloga i na razne načine.[23] Mancipaciju nalazimo npr. u ravenatskoj ispravi iz godine 854.[24]: (...) *tradimus ac mancipamus,* ona se nalazi i u ispravama langobardskoga pravnog područja i to u Milanu, Bergamu i Veroni čak do kraja 10. st., a u Reggio Emiliji i Padovi i još kasnije.[25] Naziv mancipacija nestajao je u Italiji kako je raslo poznavanje Justinijanove kodifikacije djelovanjem glosatora. Po mišljenju Leichta, Italija je jedina zapadna zemlja u kojoj su se formule povezane s mancipacijom zadržale.[26] Trpimirova isprava dokaz je da je mancipacija preživjela i u našim primorskim krajevima, a što je osobito značajno, mancipaciju kao naziv za prijenos stvarnopravnih ovlaštenja na nekoj stvari ne nalazimo u našim krajevima u idućim stoljećima. Dakle, naziv mancipacija nije mogao ući u te isprave radom krivotvoriteljâ, jer je za njih mancipacija kao oblik stjecanja vlasništva bila posve nepoznata.

Jedan je od osobito značajnih elemenata za donošenje zaključka o pouzdanosti datacije u tome, što ona ne sadrži godinu po našoj eri, npr. godina 840. Naime, sredinom 9. stoljeća datiranje po našoj eri bilo je vrlo rijetko. Tako je npr. papinska kancelarija počela kršćansku eru sporadično rabiti tek od 878. god. pa ju je tek u drugoj polovici 10. stoljeća prihvatila kao stalan element datacije. Dakle, predložak po kojem je formulacija datacije sastavljena, sigurno je iz 9. stoljeća.

2. Ono što je za hrvatsku državnu samostalnost osobito uočljivo jeste okolnost da se Trpimir osjeća kao potpuno nezavisni vladar. O nekoj ovisnosti od Bizanta nema ni govora. Trpimir svoju ispravu datira "u vrijeme vladanja u Italiji vrlo pobožnoga Lotara, kralja Franaka". Iz tih bi se riječi u najboljem slučaju moglo izvesti priznanje nekog načelnog franačkog suvereniteta, bez stvarnog sadržaja. Ali, odmah nakon toga Trpimir dodaje: *dux Chroatorum iuvatus munere divino* itd., dakle, on naglašava da je u svojem djelovanju pomognut Božjom pomoću. To je posve u skladu s političkim prilikama u Hrvatskoj i oko nje u to doba. Naime, od 827. god. nestaje franačke prisut-

22 Theodosiani libri XVI cum consuetudinibus Siromondianis et Leges ad Theodosianum pertinentes, ed. TH. MOMMSEN – P. MEYER, Berolini, 1905., 8, 12, 7: (...) *si iure mancipatio et traditio non fuerit impleta.*

23 F. CALASSO, Medioevo del diritto, Milano, 1954., 84 i d.

24 G. MARINI, I papiri diplomatici, Roma, 1805., 151, br. XCVII.

25 V. npr. *CDL*, 175: (...) *emit mancipioquid* (tj. *mancipioque*) *accepit.*

26 P. S. LEICHT, Scritti vari di storia del diritto italiano, vol. II, t. III, Milano, 1949., 341.

nosti u kontinentalnom dijelu današnje Hrvatske, a bizantske u Dalmaciji. Zbog toga otvara se mogućnost stvaranja jake hrvatske države. Stara dinastija koja se oslanjala na Franke (Borna-Vladislav) nestaje, a umjesto nje pojavljuje se nova dinastija: stara dinastija imala je svoje središte u Lici (tj. bliže Francima), novoj je dinastiji središte oko Splita. Split se spominje u svezi s Mislavom i s Trpimirom. Očito je, dakle, da je u Splitu bio u to vrijeme odlučujući utjecaj Hrvatske, a ne Bizanta.

A kako je u to doba bilo sa suverenitetom nad ostalim dalmatinskim gradovima, osobito Zadrom?

U Zadru je već rano, tj. odmah nakon najdubljeg pada bizantske vlasti pod carem Mihajlom II. (820.-829.) – kada je zapravo bizantske vlasti po Konstantinu Porfirogenetu posve nestalo – došlo do neke bizantske nazočnosti koja se svodila na to da je Zadar priznavao bizantsku vlast, ali bez prisutnosti bizantske vojske i bez bizantske upravne organizacije. Prema Taktikonu Uspenskog (842./843.) u bizantskoj se hijerarhiji priznaje "arhontu Dalmacije" razmjerno nizak položaj spatarokandidata – ali, riječ je samo o jednom arhontu, za razliku od Drača, Krete i Hersona u kojima se položaj u bizantskoj hijerarhiji priznaje većem broju arhonta, npr. na Kreti jednom s vrlo visokim rangom protospatara, a drugima s rangom spatarokandidata. U tim drugim područjima arhont s visokim rangom bio je nesumnjivo gradonačelnik glavnog grada, a ostali niži arhonti bili su gradonačelnici drugih upravno manje važnih gradova. Naprotiv, Taktikon Uspenskoga spominje u Dalmaciji samo jednog arhonta, što znači da se arhontija Dalmacije sastojala samo od jednoga jedinog grada, Zadra, dok ostali gradovi Dalmacije nisu priznavali bizantsku vlast. To se slaže s podacima što ih imamo o Mislavu i Trpimiru koji su bili u najužoj vezi sa Splitom. Split je bio u sferi vitalnih hrvatskih interesa i zbog toga u doba Taktikona Uspenskoga nije priznavao bizantsku vlast pa to neizravno potvrđuje podatak u Taktikonu Uspenskoga o samo jednom arhontu u Dalmaciji, tj. o gradonačelniku Zadra.

Nakon što je od sastavljanja Taktikona Uspenskog prošlo oko 5 godina, u Dalmaciji, točnije rečeno u Zadru, osjeća se sve veća nazočnost Bizanta. O tome nas obavještava Gottschalk, poznati teološki pisac, koji je boravio na dvoru hrvatskog vladara Trpimira oko 846./848. On piše da *Tripemerus, rex Sclavorum, iret contra gentem Grecorum et patricium eorum* (Trpimir, kralj Slavena krenuo je protiv Grka i njihova patricija) i dodaje da je u bitci u kojoj je sudjelovala i konjica, pobijedio Trpimir.[27]

Osnovno je pitanje u toj vijesti, što je taj grčki (bizantski) patricij. Novija literatura, počevši od Ferluge, posvetila je tom pitanu veliku pozornost i krenula od ispravne postavke da je počasnu titulu patricija nosio *strateg*, tj. bizantski dužnosnik, koji je stajao na čelu teme, tj. bizantske provincije u kojoj je stacionirana bizantska vojska.

[27] L. KATIĆ, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Zagreb, 1932., 9.

Dakle, pitanje glasi: kojoj je temi na čelu Gottschalkov patricij?

Ferluga je, proučavajući 1955. god.[28] taj problem krenuo od rezultata, do kojih je došao Ostrogorski 1953. god. Ostrogorski je dokazivao, da je Taktikon Uspenskoga sastavljen između 845. i 856. god. Zbog toga je Ferluga upozorio da je vrijeme ratovanja Trpimira sa strategom-patricijom u 846./848. o kojem piše Gottschalk i suviše blizu 845. god., tj. najranijoj mogućoj godini nastanka Taktikona po Ostrogorskom. Dalmacija je po Ferlugi bila u doba Gottschalkova posjeta Trpimiru arhontija i postala temom tek u drugoj polovici 9. stoljeća u doba cara Bazilija I. Prema tome, zaključuje Ferluga, u Gottschalkovom izvješću riječ nije o strategu teme već o strategu Drača (ili Kefalonije). Međutim, Oikonomides je 1971. god.[29] uspješno dokazao da zaključci Ostrogorskog nisu prihvatljivi i pokazao da je Taktikon Uspenskog nastao već 842./843. Sada se sve slaže: 842./843., u doba pisanja Taktikona Dalmacija je *još* arhontija (tj. bez bizantske vojne nazočnosti), a 846./848. u doba boravka Gottschalka na Trpimirovom dvoru ona je *već* tema, tj. provincija kojoj je na čelu strateg-patricij s određenim brojem bizantskih vojnika. Dakle, zbog te nove datacije Taktikona Uspenskog nema razloga u Gottschalkovu patriciju-strategu ne vidjeti upravo stratega Dalmacije. Tko bi se i dalje htio držati Ferlugina prijedloga, trebao bi prethodno oboriti Oikonomidesovu argumentaciju.

Gottschalkove vijesti o Trpimiru i Hrvatskoj od najvećeg su značenja za razumijevanje tadašnje situacije u Hrvatskoj i u Dalmaciji, i to ne samo zato što je on suvremenik, koji je čak boravio neko vrijeme na Trpimirovom dvoru, već i zato što je on oštrouman i vjerodostojan informator, a pogotovu zato što nije imao nikakvih razloga da nešto mijenja ili prikriva. Na drugom mjestu on piše da je hrvatski narod 846./848. god. nazivao svoga vladara kraljem:

"item homines Dalmatini (...) regem (...) per totam Dalmatiam (...) regnum (...) vocant"[30]

tj. nadalje, dalmatinski ljudi zovu kralja po cjelokupnoj Dalmaciji "kraljevstvo". Podatak je dragocjen, potpuno pouzdan i uvjerljiv. Hrvatska je bila pod snažnim bizantskim utjecajem, a poznato je da se u Bizantu cara nazivalo apstraktnom imenicom "carstvo". I tu vijest treba nedvojbeno prihvatiti kao posve pouzdanu: hrvatski je narod 846./848. nazivao svog vladara kraljevstvom. Ako tu vijest povežemo s drugom, već spomenutom Gottschalkovom vijesti po kojoj se Trpimir zaratio s Bi-

28 J. FERLUGA, Vreme postanka teme Dalmacija, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, III, 1955., 53-57; ISTI, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd, 1957., 67.

29 N. OIKONOMIDES, Les listes de préséance byzantines des IXe et X^{e} sicle, Paris, 1972.

30 KATIĆ, n. dj. (bilj. 27), 9.

zantom ("krenuo protiv Grka i njihova patricija") možemo s velikom vjerojatnošću zaključiti ovo: iz Gottschalkovih vijesti proizlazi da je 846./848. god. došlo do bitke između bizantske vojske kojoj je na čelu bio patricij, tj. strateg, i hrvatske vojske pod Trpimirom i da je Trpimir pobijedio. Očito je da je nakon 842./843. Bizant poslao u arhontiju Dalmaciju, tj. u Zadar, odred vojske (tzv. temu) na čelu sa strategom i time arhontiju Dalmaciju pretvorio u temu, tj. u bizantsku vojno-upravnu pokrajinu. Prvi je zadatak novog namjesnika provincije, stratega, bio pokušaj da svoju vlast proširi izvan područja Zadra te pokuša nametnuti svoju vlast Splitu. Tome se odupro Trpimir i pobijedio bizantsku vojsku.

Time je propao pokušaj širenja bizantske vlasti u Dalmaciji. Obratno, Trpimirova se moć ogleda u tome što se on više ne naziva *dux* (kao u ispravi iz 840.god.) već *rex* (prema svjedočenju Gottschalka).

Problem bi se mogao formulirati i ovako: je li Trpimir bio međunarodno priznat kraljem?

Međunarodno priznanje neke države u ranom srednjem vijeku duboko se razlikuje od onoga što pod time razumijevamo danas.

Na čitavom području, na kojem se u doba vrhunca snage Rimskog Carstva prostirala njegova vlast, načelno je kasnije od Rima odnosno Bizanta ovisilo kakav će pravni položaj priznati određenoj skupini. Vrlo je često takvo utvrđivanje pravnog položaja bilo puka fikcija, ali su ga prihvaćale čak i doseljene skupine, kojima je, premda u biti često i posve nezavisnim, također bilo u interesu regulirati pravne odnose s još uvijek vrlo moćnim carstvom. U takvoj konstelaciji snaga na području nekadašnjeg Rimskog carstva "međunarodno priznanje" svodila se na priznanje Rima-Bizanta da on "odobrava" određenu autonomiju nekoj skupini na "svom", rimsko-bizantskom teritoriju. Jedino je Francima Justinijan priznao da žive na "vlastitom" a ne na bizantskom području.

Karlo Veliki je početkom 9. stoljeća uspio proširiti realni franački utjecaj, uz ostalo, i na Hrvatsku, dok su dalmatinski gradovi ostali u interesnoj sferi Bizanta (tzv. Bizantska Dalmacija). Ali taj franački utjecaj nad hrvatskim područjima nestao je nakon 827. god., tako da je Hrvatska pod Trpimirom bila doista stvarno slobodna u odnosu i na Franke i na Bizant. O realnoj ovisnosti o franačkoj velesili može se govoriti tek onda kada je vladar nekog područja priznao vazalnu podređenost prema franačkom caru. Naime, Franci se nisu mogli pozivati na teoretsku osnovu suvereniteta, koja se u slučaju Rima-Bizanta temeljila na nekadašnjem prostiranju Rimskog Carstva. Franci su bili samo jedan od naroda koji se naselio na nekadašnjem rimskom području s jedinom već spomenutom razlikom u odnosu na druge narode, tj. što im je Justinijan priznao da njihovo područje ne samo faktički, nego i pravno ne pripada više Rimu-Bizantu. Franački se car time našao u utoliko povoljnijoj situaciji od drugih vladara

na nekadašnjem rimskom teritoriju, što je on, uz puno priznanje Bizanta, postao vlasnikom cjelokupne zemlje na svom teritoriju, iz čega je nužno slijedilo da je svaki posjednik i korisnik bilo kojeg područja na franačkom teritoriju izvodio svoje pravo iz ovlaštenja koje mu je podijelio franački car. To je idejna osnova franačkog (tzv.) feudalizma. Prema tome, svako proširenje franačkog teritorija osvajanjima (ili drukčije) imalo je za posljedicu da je franački car proširio svoja vlasnička prava na novi teritorij. Na pritužbe istarskih posjednika na Rižanskom placitu iz 804. godine[31] da je franački vojvoda Ivan postavio Slavene na "naše" zemlje, na "naša" neobrađena zemljišta, na "naše" livade i na "naše"[32] pašnjake, on odgovara: "One (dakle, vojvoda jasno daje na znanje kako ne priznaje vlasništvo Istrana na tim zemljama L. M.) šume i pašnjaci, o kojima govorite, ja sam bio uvjeren da su javno dobro gospodina cara pa ako sada to vi prisežnici tvrdite, ja ću vam se sudski oduprijeti".[33] Vojvodina izjava u cijelosti je u skladu s franačkim javnopravnim shvaćanjima o vlasništvu zemljišta na području franačke vlasti. Vojvoda nije ni mogao ni smio dati drukčiji iskaz, jer bi se to protivilo osnovama, na kojima je počivalo franačko carstvo.

Gdjegod su, prema tome, Franci došli u prigodu da svoju vlast prošire na neki teritorij, oni su od tamošnjeg vladara zahtijevali, da prizna da je vazal, a to je onda imalo za posljedicu da se područje tog vladara samim tim počelo smatrati vlasništvom franačkog cara. Ali, kao i u rimsko-bizantskom sustavu *načelnog* vlasništva nad svim zemljama nekadašnjeg rimskog carstva, tako je i kod Franaka realnost često odudarala od načela. Lijepi primjer za to je situacija u Moravskoj u 9. stoljeću. Tamo je od 846. vladao vojvoda Rastislav, kojeg je ustoličio franački kralj Ludovik Njemački. Rastislav se ubrzo pobunio, ali je 864. morao ponovno priznati vazalni odnos prema Ludoviku. Godine 869. Rastislavljev nećak Svetopuk uhvatio je Rastislava i predao ga Francima pa se sam stavio pod franačku "zaštitu". Nakon toga se i sam Svetopuk pobunio. Godine 874. Forcheimskim mirom između Istočne Franačke i Moravske Svetopuk se konačno priznao vazalom (*fidelis*) Ludovika, ali je u biti sačuvao samostalnost.[34] Dakako, da bi bilo apsurdno tvrditi da se stvarno vlasničko pravo nad moravskim zemljištima tako brzo mijenjalo. Nedvojbeno je pojam vazala u slučaju Moravske označavao neku političku ovisnost, uvjetovanu odnosom snaga između seniora (istočnofranačkog kralja) i vazala (moravskog vladara).

31 Podrobnu analizu Rižanskog placita zajedno s tekstom i prijevodom na hrvatski vidi u: L. MARGETIĆ, O nekim pitanjima Rižanskog placita, *ZPFZ*, 43, 1993., 407-438.

32 Vojvoda Ivan na opetovane tvrdnje istarskih posjednika, da je riječ o "našim" zemljištima odgovara govoreći o "onim", a ne "vašim" zemljištima.

33 U literaturi se ovdje dodaje riječ "ne" (tj. "neću vam se sudski oduprijeti") čime se potpuno iskrivljuje vojvodino stajalište.

34 Podrobnosti u L. MARGETIĆ, O interpretaciji nekih vrela hrvatske pravne povijesti devetog stoljeća, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* (dalje: *ZPFZ*), 50, 2000., 183-205, osobito 197.

U slučaju Trpimira nema ničega iz čega bi se moglo zaključiti da je on bio makar i samo formalno franački vazal. On je doista bio "po Božjoj milosti vojvoda Hrvata", a spomen Lotara u protokolu samo je odraz sjenke nekadašnje stvarne franačke vlasti i ima svoj duboki smisao u nečem posve drugom: datiranjem po italskom kralju Trpimir energično daje na znanje da se ne smatra ni u kom pogledu pod Bizantom. Ovo neobično podsjeća na obratan slučaj u južnoj Italiji u ranom srednjem vijeku. Tamo su gradovi i lokalni moćnici rado datirali svoje isprave po bizantskim carevima, premda su bili potpuno nezavisni od Bizanta.[35] Ali, takvom su datacijom oni davali na znanje da ne priznaju vlast franačkih vladara, koji su u Italiji imali neskrivenih pretenzija prema spomenutim gradovima i lokalnim feudalcima.

Ako želimo shvatiti međunarodnopravni položaj Trpimira i njegove Hrvatske moramo prije svega uzeti u obzir da on nije bio vazal franačkog kralja (cara) Lotara, tj. da nije ni pod kojom svjetovnom ili crkvenom vlašću. Prema tome, on kao *dux* i *rex* ima u izravnoj vlasti zemlju kojom vlada. On kao vojvoda, *dux*, vlada vojvodstvom, *ducatus*. On je *dominus*, "gospodar", pa se kao takav upisuje u akvilejski evanđelistarij: *domno Tripimero*.[36] U skladu s franačkim shvaćanjem suverenosti, on je nedvojbeno punopravni član "međunarodne zajednice", da se poslužimo modernim rječnikom. Nasuprot tome, u odnosu na Bizant situacija je drukčija. Pri tome nije bitno što je Trpimir stvarno posve samostalan u odnosu na Bizant i da je čak zaratio s bizantskim strategom-patricijem Dalmacije, koji je iz Zadra krenuo na proširenje bizantske vlasti na Split (i, očito, Trogir). Bitno je jedino to da Trpimir nije regulirao svoje odnose prema Bizantu u odnosu na područja, koja drži u svojoj vlasti, a koja su prema rimsko-bizantskom shvaćanju sastavni dio carstva. Dok se taj odnos ne regulira u skladu s rimsko-bizantskim shvaćanjima, Bizant ne može tretirati Trpimira kao zakonita vladara. U slučaju Trpimira – a i u mnogim drugim sličnim slučajevima – riječ je, dakako, o pukoj fikciji, ali o njoj je trebalo voditi računa tako dugo dok je Bizant bio relevantna velesila.

BRANIMIR, PAPA, BIZANT

Nemoguće je pisati o tzv. međunarodnom priznanju neke države u ranosrednjovjekovnoj Europi – bez obzira, radi li se o rimsko-bizantskom ili franačkom tipu -, a da se pri tome ne uzme u obzir još jedan način takvog priznanja, tj. papinsko

[35] Podrobnosti u L. MARGETIĆ, Događaji u Hrvatskoj i Dalmaciji (1092-1094) u svjetlu do sada neiskorištene vijesti o Rabu, *Jadranski zbornik*, 12, 1982.-1985., 225-252, osobito 240 i d.

[36] Problematika odnosa Branimira i pape podrobno je raščlanjena u: L. MARGETIĆ, Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske, *ZPFZ*, 40, 1990., 17-37.

priznavanje samostalnosti neke države. Dakako, da nas ovdje u prvom redu zanima odnos Svete stolice prema Hrvatskoj. Ako izuzmemo ranije sporadične vijesti što se odnose na naše krajeve, a u kojima se nikad ne spominje Hrvate, do upadljivo velikog interesa pape za prilike u Hrvatskoj dolazi u doba vojvode Branimira, i to u pet pisama, koje je papa Ivan VIII. uputio 879. god. "dragom sinu Branimiru", hrvatskom svećenstvu i narodu, ninskom biskupu Teodoziju, dalmatinskom kleru i narodu, i, 881. god. Branimiru, kleru i narodu.[37]

Među tim pismima za naše pitanje, kojim se ovdje bavimo, najznačajnija su ona, koja su upućena Branimiru i hrvatskom svećenstvu i narodu, tj. prva dva iz 879. god. i peto iz 881.

U prvom pismu od 7. lipnja 879. god. upućenom Branimiru najvažnije su ove papine riječi: "Kako si ponizno izjavio da želiš biti (...) u svemu vjeran i pokoran (*fidelis in omnibus et obediens*) svetom Petru i nama (...) zato tebe, koji (nam) se vraćaš, primamo u krilo svete apostolske stolice kao najdražeg sina". Papa dodaje, da je na zahtjev Branimira na Uskrs blagoslovio Branimira, cjelokupni njegov narod i svu zemlju.

I u drugom pismu istog dana, upućenom hrvatskom svećenstvu i narodu, (*sacerdotibus et universo populo*) naći ćemo istu poruku. Papa kaže da ga je ispunila velikim veseljem vijest, da se oni žele vratiti (*redire cupiatis*) svetoj Rimskoj crkvi, da ih on prima raširenih ruku i da želi da oni pri svojoj namjeri vjerno (*fideliter*) ostanu. "Budite zbog toga vjerni (*fideles*) Bogu i svetom Petru". Papa će ih preporučiti Bogu zajedno s njihovim vladarem, "našim dragim sinom".

Za nas je od posebna interesa još i peto pismo. Papa zahtijeva da Branimir, kler i narod pošalju svoje predstavnike u Rim, koji će usmeno potvrditi ono što Branimir i Hrvati pismeno javljaju, pa će nakon toga papin izaslanik otići u Hrvatsku gdje će se cjelokupni narod obvezati na vjernost papi. Da se u odnosima Branimira i pape radilo o nekoj vrsti vazalnog odnosa, na to jasno upućuje terminologija papinih pisama, osobito termini *fidelis, fidelitas, defensio, servitium*, a posebno papin zahtjev u njegovom petom pismu da pored njegovim legatom "*čitav vaš narod obeća vjernost* (*fidelitas promittat*)". U tome pismu, iz kojega izbija uočljiva papina nestrpljivost – naime, već su prošle pune dvije godine od prvog pisma – da se pregovori konačno završe i da Hrvatska i njezin vladar konačno priznaju vazalni odnos prema papi, značajne su i ove riječi: "Zbog toga opominjemo i potičemo vašu vjernost (...) da to što ste bili započeli (...) ne propustite privesti kraju (*ad finem perficere*) (...) i otvorenije pokazati (*apertius hoc ostendatis*) koliko ste se potrudili podvrgnuti se pod krilo (...) apotola Petra (...)". Prema tome, od prvoga Branimirova poslanstva papi i papinih pisama iz 879. i odgovora papina potkraj 881. riječ je o dugotrajnim pregovorima o priznanju papine

[37] *CD* I, 10, br. 7.

svjetovne i crkvene vlasti nad Hrvatskom. Da je papa uspio, on bi to nesumnjivo zabilježio u nekom svom pismu jer je umro tek 15. prosinca 882. Ako su već samo pregovori naveli papu na iskazivanje velikog zadovoljstva, nije teško zamisliti kakvim bi oduševljenjem papa popratio konačno stjecanje vlasti nad Hrvatskom.

Postavlja se pitanje, kako to, da je upravo 879.-881. god. papa pokazao tako intenzivni interes prema Hrvatskoj. Iznenađenje, da je papa uputio jedno pismo – po redoslijedu četvrto - tri dana poslije onih dvaju pisama, upućenih Branimiru i hrvatskom narodu i (trećeg) pisma izabranom, ali još ne konsekriranom ninskom biskupu Teodoziju. U tom četvrtom pismu papa se obraća dalmatinskim biskupima (točnije rečeno, biskupima Bizantske Dalmacije, poimenično samo zadarskom i osorskom te arciprezbiteru salonitanske biskupije, dok su ostali biskupi spomenuti samo skupnom formulom *ceteri episcopi*), svećenstvu i narodu Splita i Zadra "i ostalih gradova". Papa ih svečano poziva da se vrate pod papinu vlast, jer će ih u protivnome izopćiti. To pismo iznenađuje zbog okolnosti što je Bizantska Dalmacija bila čvrsto u vlasti Bizanta pod snažnim carem Bazilijem I., jednim od najznačajnijih bizantskih careva uopće, osnivačem tzv. makedonske dinastije, koja je u razdoblju od druge polovice 9. do približno sredine 11. stoljeća dovela Bizant do takve moći i ugleda, kakve je nemoguće naći u drugim razdobljima. Kako je, dakle, uopće mogla pasti na um vrlo sposobnom i dalekovidnom papi Ivanu VIII. pomisao da se izlaže u najmanju ruku vrlo nezgodnim diplomatskim neugodnostima, a vjerojatno i nečem mnogo opasnijem, izazivanju Bizanta i njegova cara? Već je *a priori* jasno kako se ovdje ne radi o bezglavom jurišanju na neostvarivo, već o nečem posve drugome, naime o tome da je čitava papina inicijativa potekla u dogovoru s Bazilijem I. To se vidi, uz ostalo, već i po tome, što papa ni ne pomišlja na to da bi od dalmatinskih gradova i lokalnih vlasti tražio da mu budu vjerni (*fideles*), kao što to vrlo intenzivno traži od hrvatskog vladara i naroda.

Za razumijevanje ove složene problematike nužno je u najkraćim crtama osvrnuti se na tadašnju političku situaciju u Bizantu i položaj papinstva.

Poznato je da je već za vladanja Mihajla III. (840.-867.), prethodnika Bazilija I., Bizant ponovno počeo ekonomski i vojno jačati unatoč unutrašnjim trzavicama i vanjskim porazima. Do daljnjeg naglog jačanja Bizanta došlo je za Bazilija I. (867.-886.). Dovoljno je upozoriti na to da se njegova moćna flota kojom je zapovijedao Niceta Orif pojavila na Jadranu ubrzo nakon što je na vlast došao Bazilije i ostvarila postupno sve jaču bizantsku kontrolu nad Jadranom i južnom Italijom. Tako npr. beneventanski vojvoda Adelgis ne samo što 871. hvata cara Ludovika II., nego se nešto kasnije (873.) obvezuje Bizantu plaćati tribut. Godine 876. Bizantinci ulaze u Bari, bizantska flota od 140 brodova tjera 879. Arape s jonskih otoka, njezina prethodnica pojavljuje se čak pred Napuljem, ubrzo dolazi do briljantne bizantske pobjede nad Arapima blizu

Liparskih otoka, a 880. bizantska se vojska iskrcava u Italiji i osvaja snažno arapsko vojno uporište u Tarantu.

Prema Hrvatskoj papa je u to vrijeme s razlogom osjećao veliko nezadovoljstvo. U jednome od pisama, upućenom koncem 874. god.[38], on optužuje Domagoja, hrvatskog vojvodu (*ducem Sclavorum*) da je dao smaknuti nekog urotnika unatoč izričitom obećanju da će ga poštedjeti, a u drugome[39] iz iste godine papa poziva Domagoja da energično "udari protiv gusara, koji napadaju kršćane zaklanjajući se iza tvog imena". "Može se povjerovati", nastavlja papa, "da oni mimo tvoje volje napadaju na putnike po moru, ali kako se kaže da ih ti možeš ukrotiti, neće te se smatrati nedužnim, ako ih ne ukrotiš". Papa završava: "Onaj koji ne kažnjava zločine koje može popraviti, sam ih čini". O nekoj srdačnosti prema Domagoju dakle nema ni govora, a mislimo da je upravo očito da papa u pismu daje na znanje da on vjeruje kako iza gusarskih napada stoji Domagoj.

Ali, nakon što su u travnju 878. započeli pregovori s Bizantom i pošto je nedugo poslije toga u Hrvatskoj došao na vlast Zdeslav koji potpuno ovisi o Bizantu, dolazi do bitne i uočljive promjene raspoloženja dotad prema Hrvatskoj mrzovoljnog pape. Papa se obraća "milom sinu Zdeslavu" i naređuje mu (*precipimus*) da papinom legatu dade punu zaštitu na putu prema bugarskom kralju. Do promjene je očito došlo uz suglasnost Bizanta koji je, čini se, priznao papi da Hrvatska, premda u njoj vlada probizantski vladar, pripada papinoj interesnoj sferi. A nakon Branimirova dolaska na vlast situacija je u Hrvatskoj morala papi izgledati još povoljnijom. Ne znamo okolnosti u kojima je Branimir uspio ukloniti Zdeslava, ali iz papina pisma znamo da je Branimir odmah nakon preuzimanja vlasti javio papi da mu želi biti "vjeran".

Do konačnog dogovora između cara i pape došlo je tek iduće, 879. god., kada bizantski poslanici dolaze u Rim sa zadatkom da se postigne definitivni sporazum, koji je bio u najvećem interesu i cara i pape. Bizantski su poslanici stigli u Rim na pregovore s papom 1. lipnja 879., sedam dana nakon toga dolazi do sastavljanja prvih triju pisama, a tri dana poslije do četvrtoga. Očito je došlo do živog cjenjkanja oko Hrvatske i Bugarske. Bizant je bio neusporedivo premoćniji partner, ali je i papa imao neke svoje adute. Naime, carevi poslanici pozvali su papine predstavnike na koncil u Konstantinopol, a caru je bilo vrlo stalo da se tamo postigne crkveno jedinstvo Istoka i Zapada. U pregovorima je vrlo lako došlo do konačnog sporazuma u vezi s Hrvatskom, jer, kao što smo već spomenuli, po svemu izgleda da je o tome postignut načelni sporazum već prije za vrijeme Zdeslava. Ali papa je očito smatrao da time nije dobio ono što mu pripada, jer je polagao pravo na Ilirik koji mu je bio oduzeo Bizant još nekih

[38] *CD* I, 11, br. 8.

[39] *Doc.*, 383.

stotinu godina ranije. A u "čitav Ilirik" pripadala je i bizantska Dalmacija. Čini se da su bizantski poslanici dobili od cara direktivu da popuste i u pitanju Dalmacije, to više jer je jedno bilo obećati papi što želi, a posve drugo hoće li papa uspjeti ostvariti tu vlast s obzirom na svoju vojnu nemoć. Dakle, pregovori o crkvenoj vlasti nad Dalmacijom uzrokovali su vremensku razliku od tri dana između prva tri pisma i četvrtog pisma upućenog izravnim podložnicima Bizanta u Dalmaciji. U tom pismu nema ni riječi o nekoj želji dalmatinskih biskupa da priznaju papinu crkvenu vlast. Papa ih samo nagovara da se svakako podvrgnu njegovoj crkvenoj vlasti i da njihov nadbiskup dobije upravo od pape konsekraciju i palij. Ujedno im naređuje da ni u kojem slučaju ne prime s neke druge strane (*aliunde*) ni konsekraciju ni palij. Značajno je što im papa obećava pomoć ako bi se u pogledu njihovog "povratka" rimskoj crkvi, konsekracije ili dodjele palija pojavila neka dvojba, očito protivljenje od strane Bizantinaca ili Slavena (*de parte Grecorum vel Sclavorum*). Papa je s pravom mogao pretpostaviti da će se probizantski krugovi u Dalmaciji usprotiviti proširenju stvarne papine crkvene vlasti nad dalmatinskim gradovima. Isto tako je razumljiv i opravdan papin strah pred presizanjem "Slavena", tj. Hrvata, osobito u pogledu pretenzija ninskog biskupa iza kojih je nedvojbeno stajao vojvodin autoritet.

Ukratko, Branimir je mogao biti itekako zadovoljan što je sačuvao samostalnost Hrvatske u vrijeme moćnoga bizantskog cara Bazilija I. Njegovo hodočašće u furlanski samostan nedaleko Akvileje i konsekracija ninskog biskupa u Akvileji nisu samo dokaz nepokorenosti Hrvatske, nego čak nešto više – svjesna i smišljena manifestacija Branimirove politike, izražene, doduše, na oprezan i mudar način.

Uključen u genijalnu, široko zasnovanu političku strategiju Bazilija I., papa Ivan VIII. mogao je s pravom smatrati da je rezultat te političke diplomatske šahovske igre za papu i uopće za zapadnu crkvu ispao mnogo povoljnije nego što se moglo očekivati od politički i vojno vrlo slabog položaja pape i crkvene države.

Paradoks opće situacije sastojao se u tome da je papa primijenio *franački* način "priznanja" neke države, tj. uključenja u hijerarhiju vlasti s franačkim carem odnosno franačkim kraljem na vrhu ljestvice i teoretskim prepuštanjem vlasništva nad zemljama vazala – i to u konstelaciji općeg uređenja prilika na istočnoj obali Jadrana pod okriljem *Bizanta*. Naime, Bazilije I. povezao je bizantske interese s političkim interesima papinstva i Hrvatske, tako da je svjetovnu vlast nad Hrvatskom prepustio papi (kao kompenzaciju papinih pretenzija na Bugarsku) i ujedno priznao papi crkvenu vlast nad dalmatinskim gradovima. Branimiru je, dodatno, osigurao prihode dalmatinskih gradova tako da su se sve strane mogle smatrati više nego zadovoljne. Dakle, Hrvatska je u takvom uređenju prilika dobila od Bizanta priznanje na neizravan način. Jedino što je još preostalo, bilo je da Branimir prizna papu kao svog seniora. Ali Bra-

nimir se s time nije ni najmanje žurio, tako da se može reći da je i u odnosu na papu Hrvatska ostala i teoretski posve nezavisna, unatoč papinu požurivanju.

I Branimirov nasljednik, Muncimir, bio je posve samostalnim vladarom. On se u ispravi iz 892. naziva *divino munere iuvatus Chroatorum dux,*[40] Božjom pomoću vojvoda Hrvata. Težište je, dakako, na sintagmi Božjom pomoću, što, uostalom, ni najmanje ne čudi, jer je nakon strašne smrti Ivana VIII., papinstvo vidno oslabilo pa Muncimir nije imao nikakva razloga priznati za svoga seniora bilo kojeg od papa, koji su se velikom brzinom smjenjivali na papinskoj stolici (Formozo, Stjepan VII., Romano, Teodor II., Ivan IX., Benedikt IV., Lav V., Sergije) do 910. god.

HRVATSKI KRALJ TOMISLAV

Uz Tomislava naša historiografija najčešće veže priznanje hrvatske države kao kraljevstva, jer ga se u protokolu zapisnika crkvenog sabora održanog 925. god. naziva kraljem: *in provincia Croatorum et Dalmatinorum finibus Tamisclao rege*[41] (u pokrajini Hrvata i unutar Dalmacije, za kralja Tomislava). Sam protokol je u literaturi izazvao vrlo živu diskusiju, ali u složena pitanja koja su se pojavila, ne treba ovdje ulaziti zato što nisu od interesa za temu koju obrađujemo i zato što smo se time podrobno pozabavili na drugom mjestu.[42] U svezi s istim crkvenim saborom papa Ivan X. uputio je pismo Tomislavu, hrvatskom kralju (*dilecto filio Tamisclao, regi Crovatorum*), Mihajlu vrlo odličnom humskom vojvodi (*Michaeli, excellentissimo duci Chulmorum*),[43] Ivanu, splitskom nadbiskupu, ostalim biskupima, županima, svećenicima i cjelokupnom narodu koji prebiva u Slavoniji i Dalmaciji (*per Slavoniam et Dalmatiam commorantibus*) u kojemu od njih zahtijeva da službu Božju ne obavljaju na "barbarskom odnosno slavenskom jeziku". Iz papina pisma i iz zaključaka splitskog crkvenog sabora ne može se zaključiti da je papa nastupao kao senior u odnosu na hrvatskoga kralja, već isključivo kao crkveni poglavar svete rimske stolice (*sancte romane ecclesie*), koji ima crkvenu vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji. Prema tome, spomen Tomislavove kraljevske titule 925. god. ne može imati značenje *priznanja* Tomislavove svjetovne vlasti, već samo utvrđivanje činjenice Tomislavove kraljevske titule, za razliku od humskog vojvode, kojem se priznaje "samo" titula "vrlo odličnog vojvode". Iz pisma i zapisnika proizlazi posve jasno da Tomislav nije nadređen Mihajlu, nego je svaki od njih suvereni vladar na svom području. Pri tome je pridjev *excellentissimus* za Mihajla osobito zna-

[40] *CD* I, 23, br. 20.

[41] *Historia Salonitana Maior* (dalje: *HSM*), ed. N. KLAIĆ, Beograd, 1967., 96, 98.

[42] MARGETIĆ 1994-1996 (bilj. 4), 260-287, osobito 276-284.

[43] *HSM* (bilj. 41), 97.

jan. Papa je inače taj počasni pridjev rabio vrlo rijetko, samo u odnosu na najviši rang samostalnih vladara, među ostalim i za Branimira,[44] tako da rangovna razlika između Tomislava i Mihajla i nije naročito naglašena. Ukratko, nazivi *rex* i *dux* označavaju u biti isto, samostalnog vladara, ako se odnose na rimsko-bizantsku ili franačku hijerarhiju.

Upravo Mihajla, koji je za papu tako reći kralj (zbog izvanredno visoke titule *excellentissimus*) južnotalijanska vrela nazivaju kraljem,[45] što dodatno potvrđuje našu tezu da su *rex* i *dux* po rangu vrlo blize titule.

HRVATSKI KRALJ - EPARH DALMACIJE

Od velike je važnosti vijest Tome Arciđakona o rangu hrvatskog kralja Držislava: "*Ab isto Dirciscla(v)o ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum eparhi sive patritii. Habebant namque ex successione sue originis patrum et proavorum dominium regni Dalmatie et Chroatie*".[46] (Od toga Držislava ostali njegovi nasljednici nazvali su se kraljevi Dalmacije i Hrvatske. Naime, primali su od konstantinopolitanskih careva znakove kraljevske časti i zvali su se njihovim eparhima odnosno patricijima).

Bez kritičke analize ta vijest nije prihvatljiva. Naime, znamo da se hrvatski kraljevi nisu nazivali *reges Dalmatie et Chroatie*, nego *reges Chroatiae et Dalmatiae*, pri čemu su hrvatski kraljevi bili vrlo dosljedni: za njih je *Chroatia* uvijek *prius*, a *Dalmatia* uvijek *posterius*, i to iz razumljivih razloga. Hrvatski kraljevi temeljili su svoje kraljevsko dostojanstvo na vlasti nad hrvatskim teritorijem (u užem smislu te riječi), tj. teritorijem u zaleđu dalmatinskih gradova, a tek nakon što im je priznata vlast nad tim gradovima, oni su *pridodali* titulu kraljeva Dalmacije.[47] Vrlo se dobro može razumjeti zašto je Toma stavio Dalmaciju na prvo mjesto. On je prezirao i mrzio sve što je dolazilo iz kontinentalne pozadine dalmatinskih gradova. Ako je već morao da pritiješnjen nedvojbenim dokazima o njihovoj tituli, koja je obuhvaćala i Dalmaciju, prizna kraljevsku titulu, onda mu se činilo da se zapravo ne udaljava od istine, ako je malo "frizira" izmijenivši redoslijed i prebacivši nesimpatičnu mu *Croatia* na drugo mjesto.

44 MARGETIĆ, n. dj. (bilj. 36), 34.

45 *Doc.*, 393, br. 198.

46 *Thomas Archidianonus, Historia Salonitana* (dalje: *Toma*), ed. F. RAČKI, *MSHSM*, vol. XXVI, Zagrabiae, 1894., 38.

47 Podrobnosti u L. MARGETIĆ, Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu, *VHAD* 24, 1980., 219-238.

Nije pouzdan ni podatak da se upravo od Držislava pojavljuje Dalmacija u tituli hrvatskog kralja. Ako se ne uzme u obzir očito krivotvorenu ispravu kralja Krešimira II., datiranu s 950. god., onda se titula *rex Croatiae et Dalmatiae*[48] pojavljuje po prvi put tek za Petra Krešimira IV. početkom druge polovice 11. stoljeća. Osim toga, Bizant nije dodijelio hrvatskome kralju titulu kralja Dalmacije, jer bi to neizravno značilo da mu ustupa Dalmaciju. Tu je titulu dao Krešimiru tek papa.[49] To se nije nikako sviđalo Tomi, koji nije mogao dopustiti da papa, vrhovni crkveni autoritet, učini nešto tako odiozno, kao što je dodjela titule vladara Dalmacije hrvatskom kralju. Zato je neugodnu činjenicu, koju nije mogao prešutjeti, priznao, a kao izvor te visoke počasti – i ne samo počasti – naveo bizantske careve. Toma je dobro uočio da su u 11. stoljeću hrvatski kraljevi bili doista i kraljevi Dalmacije, ali je vještom manipulacijom podataka dao toj činjenici svoju interpretaciju.

Nasuprot tomu, vrlo vjerodostojno djeluju daljnji Tomini podaci, tj. da je Bizant poslao Držislavu znakove kraljevske časti i dodijelio mu nazive eparha i patricija. Naime, još 1936. god. Ostrogorski je naglasio poznatu okolnost da se u Bizantu smatralo posebnim pravom bizantskog cara priznavanje titule inozemnih vladara i njihovih titula i to ponovio 1956. god.[50] ističući da im je prigodom potvrđivanja njihova vladarskog položaja slao njihove *insignije*. Primjer za takvo postupanje možemo naći u prostorno i vremenski bliskoj Ugarskoj, gdje su vladari u 11. stoljeću primali *kraljevsku krunu*, i to Andrija I. (1047.-1060.) od cara Konstantina Monomaha i Geza I. (1074.-1077.) od cara Mihajla VII. Duke. U natpisu krune poslane Gezi I. stoji da je on "kralj Turske" (κραλες Τουρκιας). Nema nikakva razloga odbaciti vrlo pouzdanu Tominu vijest da je Držislav od bizantskih careva primio znakove *kraljevske* počasti. Ukratko, Toma je savjesno prenio vijest iz svoga vrela, a Šišić i Ostrogorski su imali pravo: Držislav je bio *okrunjen* za *kralja* pa je u skladu s time dobio ime Stjepan, tj. krunom ovjenčan.

Nadalje, titula eparha u doba Držislava nije bila puka *počasna* titula. Ona je nasuprot tomu bila živa titula bizantskih dužnosnika u 10. i 11. stoljeću pa su čak sačuvani pečati na kojima se nalaze vrlo visoki počasni i dužnosnički nazivi,. npr. "*prokonzul patricij i eparh*" (!).[51] Držislav nije dobio "dvije (počasne) titule"(?),[52] već samo jednu,

48 *CD* I, 39-43, br. 28.

49 Vidi bilj. 47.

50 G. OSTROGORSKI, Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kondakovianum, 8, 1936., 60, sada u prijevodu na srpski: Vizantijski sistem hijerarhije država u: O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca, Sabrana dela, Beograd, 1970., 261.; ISTI, The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, The Slavonic and East European Review, XXXV, 36, 1956., 10, prijevod na srpski: Vizantijski car i svetski hijerarhijski poredak u: Sabrana dela V, Beograd, 1970., 273.

51 Podrobnosti u MARGETIĆ, n. dj. (bilj.. 20), 16.

onu patricija i drugu koja je označavala funkciju eparha. Uvaženi bizantolog Ostrogorski s pravom tvrdi "da je Vasilije II (...) poverio (Držislavu) upravu dalmatinskih gradova"[53], a kako je Držislav imao visoki počasni naziv patricij, on je u skladu s time dobivao od cara pločice od slonove kosti.[54]

Da je Toma preuzeo vijest o hrvatskom kralju kao bizantskom patriciju vidi se i po nastavku njegovog djela gdje se spominje nadbiskup Pavao, koji je po njemu živio 1015. godine u vrijeme careva Bazilija i Konstantina "i Krešimira, njihova patricija i kralja Hrvata" (*et Cresimiri, eorum patritii et regis Chroatorum*).[55] Na prvi bi se pogled reklo da je Toma bio donekle nejasan, jer se u odlomku o hrvatskim kraljevima oni počevši od Držislava nazivaju *eparchi sive patricii*, dok za Držislavova nasljednika Petra kaže da je bio samo patricij. Ali, suprotnosti nema: Toma je bio uvjeren da eparh i patricij znači isto pa je u fragmentu o Držislavu napisao "eparhi odnosno patriciji", a kada malo dalje govori o Krešimiru, on se zadovoljava samo s navođenjem riječi "patricij" smatrajući da je u njoj sadržan i naziv "eparh", što, dakako, nije točno. Ali Toma nije pisao pravnopovijesni traktat o bizantskoj vlasti na istočnoj obali Jadrana pa mu se može oprostiti nepoznavanje razlike između počasnih titula i titula dužnosnika u Bizantu – razlike, koja nije jasna čak ni nekima od najuglednijih novijih hrvatskih autora (npr. N. Klaić, Goldstein). Prema našim analizama hrvatski su kraljevi kao eparhi, bizantski dužnosnici, imali upravu nad dalmatinskim gradovima u smislu prava na ubiranje prihoda iz teme Dalmacije, a kao patriciji primali su posebnu "plaću" koja im je pripadala na osnovi toga počasnog naslova. Dakako, sve se to odnosi samo na razdoblje teške borbe Bizanta sa Samuilom, bugarskim (makedonskim) vladarom i neposredno nakon toga. Skilica je zabilježio da su 1019. god. došli Baziliju II. dva brata, hrvatski vladari, i priznali bizantski suverenitet, a za uzvrat im je car podijelio visoke bizantske naslove (αξιωματα)[56] očito titule eparha i patricija starijem bratu, a titulu patricija mlađem bratu.[57] Prema Tomi[58] nadbiskup Dabral živio je 1030. god. u vrijeme "naprijed rečenih vladara", među kojima je nabrojen i Krešimir. Ipak, naše su analize pokazale da Tominu vijest treba razumjeti fleksibilnije, dakle, da ona ne znači da je Krešimir doživio 1030. god., jer te godine nisu bili među živima

52 I. GOLDSTEIN, O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća, *HZ*, XXXVI, 1989., 149.

53 G. OSTROGORSKI, Srpsko poslanstvo cara Vasilija II, u: Vizantija i Sloveni, Beograd, 1970., 153.

54 J. B. BURY, The Imperial Administration System in the Ninth Century, London, 1911., 134-135.

55 *Toma*, n. dj. (bilj. 54), 42.

56 *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. I. THURN, Berolini et Novi Eboraci, 1973., 365.

57 O ovome što slijedi vidi podrobno L. MARGETIĆ, *Histrica et Adriatica*, Trieste, 1983., Le cause della spedizione veneziana in Dalmazia nel 1000, 217-254, osobito 205 i d.

58 *Toma*, n. dj. (bilj. 54), 43.

nijedan od "naprijed rečenih" bizantskih careva. Prema našim analizama Krešimirov nasljednik stupio je na hrvatsko prijestolje ubrzo nakon 1028./1029. god. Dakle, Krešimir se uspio održati na vlasti pa su odnosi između Bizanta i Krešimira ostali nepromijenjeni i nakon 1016. god. Ali, smrt Bazilija II. 1025. god. nužno je imala velike reperkusije ne samo u Mlecima, gdje je bizantofil dužd Oton Orseolo bio potjeran već 1026., već i u Hrvatskoj samo s vremenskim razmakom od nekoliko godina.

HRVATSKA I DALMACIJA 1030.-1050. (DOBRONJA I BAN S)

O Hrvatskoj i Dalmaciji u razdoblju 1030.-1050. literatura je vrlo mršava. Ako se ne uzme u obzir danas već zastarjeli prikaz Račkoga [59] i neke novije radove, koji ne donose ništa novo, preostaju samo prikazi Šišića i N. Klaić, koji su začuđujuće lapidarni.

Po Šišiću[60] Bizant je 1024. god. Bizant uspostavio svoju vlast u Dalmaciji pa je zadarski gradski prior preuzeo ujedno i ulogu carskog stratega ili prokonzula. Šišić spominje Dandolovu vijest da je ugarski kralj Andrija – što Šišić ispravlja u Stjepan – uznemiravao dalmatinske gradove i neke prisilio na predaju i dodaje, da je očito riječ o zajedničkoj akciji hrvatskog i ugarskog kralja, slično kao što je i u slučaju druge Dandolove vijesti po kojoj je Salomon – što Šišić ispravlja u Petar – zajedno s hrvatskim kraljem Stjepanom ratovao protiv Dalmacije 1034. god. i prisilio Zadrane na predaju. Šišić ispravlja i Kekaumena, jedino vrelo, koje govori o Dobronji. Kekaumen bi pogriješio što je Dobronji već za vrijeme bizantskog cara Romana III. priznao titulu dalmatinskog stratega (prokonzula). Hrvatski kralj Stjepan I. vladao bi po Šišiću od 1030. do 1058. Njegov je pomagač u dalmatinskim gradovima bio Dobronja. Nakon što je ovaj uhvaćen od Bizantinaca, zadarski prior i prokonzul postao je neki bizantski časnik.

Po N. Klaić[61] nestankom Orseolovaca u Mlecima, nestalo je i mletačke vlasti nad dalmatinskim gradovima pa se već 1029. god. u jednoj ispravi spominje bizantski car, dok mletački dužd nije uopće spomenut. Što se pak tiče Dobronje, on je po N. Klaić brat priora, prokonzula i stratega Dalmacije pa braća zdušno rade na osamostaljivanu Zadra od bilo koje strane vlasti. Ona inzistira na tome da Kekaumen naziva Dobronju "toparhom Zadra i Splita", što bi po njoj značilo da su zadarski Madijevci pokušali dijelove Dalmacije ujediniti pod vodstvom metropole.

59 F. RAČKI, Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost, *Rad JAZU*, 27, 1874., ponovno tiskano u Posebna izdanja Srpske kraljevske akademije, LXXXVII, Beograd, 1931., 136 i d.

60 F. ŠIŠIĆ, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925., 483-489.

61 N. KLAIĆ, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb, 1971., 337 i d.

Iznenađuje da naši istaknuti znanstvenici, Šišić i N. Klaić, nisu uzeli u obzir temeljite Lenelove analize iz kojih proizlazi da su mnoge Dandolove vijesti o Dalmaciji plod njegovih kombinacija i izmišljanja (Lenel: *willkürliche Combination, Erfindung* itd.) i da ih se uopće ne može koristiti za utvrđivanje povijesne istine – uostalom, slično kao što ih je npr. iz svojih radova s pravom potpuno izbacio Cessi. Lenelove analize nastavili smo u više naših radova. Danas se doista više ne može koristiti Dandolove vijesti bez skrajnje oprezne i svestrane kritičke analize.

Isto, pa još i više, vrijedi i za Kekaumenove vijesti o Dobronji, koje su vrlo dragocjeno vrelo za razdoblje, za koje i inače jedva imamo bilo kakvih vijesti i za još neke druge, dosad slabo ili nikako uočene "sporedne" vijesti koje se podrobnom analizom mogu pokazati vrlo izdašnim. Zbog toga ćemo u nastavku raščlaniti vijesti o Dobro-nji, o osorskom biskupu Gaudenciju, o banu S. i neke Tomine vijesti o crkvenim pri-likama u Hrvatskoj i Dalmaciji.

1. Hrvatski kralj Dobronja

Prema Kekaumenu, u doba cara Romana Argira (1028.-1038.) Dobronja, vladar i toparh u Dalmaciji, otišao je u Konstantinopol da bi se poklonio caru. Car ga je srdačno primio. Kada ga je Dobronja drugi put posjetio, bio je hladnije primljen. Za trećeg posjeta u doba cara Mihajla Paflagonca (1034.-1041.) doček je bio toliko ponižavajući, da je to izazvalo veliko Dobronjino nezadovoljstvo što je izazvalo Bizant da *osvoji* njegovu (!) zemlju (την χωραν αυτου), uhvati toparha, njegovu ženu i sina. Dobronja i njegova žena umrli su u zatvoru, a sin je kasnije pobjegao. Kekaumen naziva Dobronju toparhom (τοπαρχης), a u Kekaumenovom djelu *uvijek i bez ijedne iznimke* toparh je "relativno samostalan vladar neke zemlje, susjedne zemljama bizantskog carstva".[62] To je, uostalom, u literaturi poznata činjenica pa s pravom npr. Beck naziva Dobronju "*Stammesfürst*",[63]. Slično i samostalnog srpskog vladara Stefana Vojislava Kekaumen također naziva toparhom. I njega su Bizantinci pokušali na lukav način zarobiti, ali je on bio bolje sreće i uspio je, suprotno nesretnom Dobronji, sa svoje strane zarobiti bizantskog stratega Dubrovnika.

Pri analizi toga izvješća treba prije svega uzeti u obzir da je Kekaumen pod pojmom Dalmacija bez ikakve sumnje mislio na prostranu rimsku Dalmaciju, koja je obuhvaćala, uz ostalo, i područje ranosrednjovjekovne Hrvatske i Duklje (danas približno Crne Gore), a ne na bizantsku temu Dalmaciju. Da je tome tako, vidi se ne

[62] O tome podrobnije L. MARGETIĆ, Kekaumenos' Dobronja – ein kroatischer Herrscher des XI. Jahrhunderts, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* (dalje: *ZRVI*), XXI, 1982., 39-46.

[63] H. – G. BECK, *Vademecum des byzantinischen Aristokraten*, Graz-Wien-Köln, 1964., 129.

samo po tome što on u pojam Dalmacije smješta i državu Stefana Vojislava Diokle-ćanina (tj. Dukljanina) nego i po specifičnom nazivu toparh za oba vladara (Vojislava i Dobronju) u Dalmaciji. Iz svega toga proizlazi bez imalo dvojbe da je toparh Dobronja hrvatski vladar. Spomen Jadora i Salone je pritom odlučujući za utvrđivanje države kojoj je na čelu Dobronja. Kekaumen naime ne kaže da Dobronja vlada Jadorom i Salonom, već samo koristi ta dva grada za pobliže označavanje kraja gdje se nalazi Dobronjina država. Doduše, raniji su autori pokušali smjestiti područje Dobronjine vlasti upravo u Jadoru i Salon, ali su bili prisiljeni "popravljati" Kekaumenov tekst. Naime, Kekaumen kaže da Dobronja vlada u Dalmaciji ("u njoj") pa se taj tekst mijenjalo tako da je po izmijenjenom tekstu Dobronja vladao u Jadoru i Salonu ("u njima"). Ali, to je nedopustivo prekrajanje teksta koje potpuno mijenja njegov smisao. Jadora i Salon bili su dijelovi bizantske Dalmacije i upravo to što se Dobronjina zemlja nalazila uz bizantsku temu Dalmaciju objašnjava naziv toparha za vladare susjednih zemalja, Dobronju i Vojislava.

Preostaje identificirati toga hrvatskog vladara. Naziv Dobronja očito je slavenskog podrijetla i podsjeća na ime Suronja koje je kao drugo ime nosio hrvatski kralj Krešimir III., jedan od dvojice braće koji su vladali u Hrvatskoj 1018. godine. Kako o Hrvatskoj u to doba jedva nešto znamo, zadatak je vrlo otežan. Ovo su činjenice kojima raspolažemo iz Kekaumena i drugih vrela:

- 1024. katepan Boian odvodi ženu i sina hrvatskog patricija u Konstantinopol,
- 1028.-1041. u Hrvatskoj vlada Dobronja; on je oko 1028. cijenjeni gost bizantskog cara, dok je u doba cara Mihajla Paflagonca (1034.-1041.) uhvaćen u Konstantinopolu gdje je i umro.

Dobronja očito nije drugo ime za Stjepana, sina Krešimira III. i oca Petra Krešimira IV. Upravo je nemoguće pretpostaviti da bi navodni Stjepan-Dobronja umro u Konstantinopolu i da bi ga naslijedio sin Petar Krešimir IV. Usto, zar bi Bizant, koji je u to vrijeme po Kekaumenu imao presudnu riječ, dopustio Dobronjinom sinu da postane vladarem? Dakle, Dobronja je najvjerojatnije član sporedne grane kraljevske obitelji Trpimirovića, koja je privremeno preuzela vlast u Hrvatskoj od glavnog ogranka koji predstavljaju Krešimir III. Suronja, njegov sin Stjepan i unuk Petar Krešimir IV.

2. Hrvatska u vijestima o osorskom biskupu Gaudenciju

O osorskom biskupu Gaudenciju sačuvane su prvorazredne vijesti koje se dosad u znanosti nisu podrobnije analizirale premda nam one, povezane s drugim vijestima iz istoga doba, omogućavaju neočekivano dobar uvid u tadašnju političku situaciju Hrvatske i Dalmacije.

Prema životopisu toga značajnog Osoranina sastavljenom, čini se, od njegova suvremenika, nekog redovnika samostana sv. Marije *Novi Portus* blizu Ancone,[64] Gaudencije je bio prisiljen napustiti Osor i skloniti se u Rim, odakle je nakon nekog vremena upućen natrag u Osor, ali je na putu u Anconi obolio, ušao u benediktinski red i umro 31. ožujka 1044.

O Gaudenciju imamo vijesti i od poznatog crkvenog pisca Petra Damiania. On je 1041. god. kao opat samostana *Fonte Avellano* imao prigode prijateljevati s Gaudencijem nakon što je "taj napustio (osorsku) biskupiju i prešavši iz slavenskog kraljevstva došao do obala ankonitanskog grada, u blizini kojega je nakon dvije godine sretno umro".

Lucije je, upozorivši kako se pod Slavenima često misli na Hrvate i Srbe, držao da Petar Damiani misli na "Dalmatince Osorane, podložne slavenskom kralju i da Osor smatra dijelom slavenskog kraljevstva".[65] Farlati se tome oprezno usprotivio tvrdeći da se iz suvremenih vrela ne može zaključiti, jesu li Osor i drugi dalmatinski gradovi i otoci bili dijelom hrvatskog kraljevstva ili su pripadali Bizantu.[66] Mitis je bio čvrsto uvjeren da u Damijanievu odlomku što smo ga upravo naveli "nema ni najmanjeg traga (tvrdnji) da bi Osorani bili podložnici slavenskog kralja i da bi se smatralo da pripadaju slavenskom kraljevstvu".[67]

Naši povjesničari jedva da spominju Gaudencija, premda vijesti o njemu potječu iz prvorazrednih suvremenih vrela koja su u pitanju kojim se bavimo pouzdana i dragocjena upravo zbog nepostojanja bilo kakve skrivene tendencije. Petar Damiani nije imao nikakva razloga da izmišlja pripadnost Osora hrvatskom kraljevstvu, a i Gaudencijev bijeg iz Osora priopćen je od pisca legende vrlo trijezno. Takve prvorazredne pouzdane vijesti treba interpretirati, a ne tražiti njihovu potvrdu u drugim prvorazrednim vijestima. Što se pak tiče Mitisa, on je očito pod utjecajem svoga cjelokupnog stava prema cresko-osorskoj prošlosti, prema kojem je rimsko-bizantsko-mletačka nazočnost na tom području neusporedivo jača od hrvatske pa ne želi vidjeti i priznati da je vijest Petra Damianija posve jasna: doista, ako je Gaudencije krenuo iz osorske biskupije, dakle iz Osora i napustio slavensko, tj. hrvatsko kraljevstvo, onda se te njegove riječi ne mogu drukčije shvatiti nego da je Osor priznavao vlast hrvatskog kralja i da je grad pripadao Hrvatskoj. Tvrdnja da o tome "nema ni najmanjeg traga" u vijestima Petra Damianija očito je neprihvatljiva.

64 *Doc.*, 439-442. Podrobnosti u L. MARGETIĆ, O nekim vrelima hrvatske povijesti XI. stoljeća (s osobitim obzirom na Osor), *HZ*, XLII, 1989., 111-135.

65 J. LUCIUS, De regno Dalmatiae et Croatiae, libri sex, Amstelodami, 1666., 80.

66 D. FARLATI, Illyricum sacrum, V, Venetiis, 1775., 189.

67 S. MITIS, Storia dell'Isola Cherso-Ossero (476-1409), *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, vol. XXXVII, Parenzo, 1925., 115.

Vijesti o Gaudenciju mogu biti od velike koristi, ali prethodno treba utvrditi kronologiju. Po Petru Damianiju Gaudencije je umro nakon što je u blizini Ancone živio dvije godine. Prema legendi Gaudencije je umro 31. III. 1044., što znači da je u Anconu stigao negdje u veljači ili ožujku 1042. Po legendi je Gaudencije najprije otišao u Rim i tamo proboravio neko vrijeme odnosno kako legenda kaže *dies plurimos*, veći broj dana. Legenda ne govori o većem broju mjeseci, dakle, može se raditi najviše o 5-6 mjeseci. Naprotiv, za boravak u samostanu blizu Ancone legenda kaže da je trajao *per dies per plurimos*, vrlo velik broj dana, što odgovara vijesti Petra Damianija o dvogodišnjem boravku Gaudencija blizu Ancone. O Gaudencijevu boravku u Rimu Petar Damiani ne govori jer ga smatra nekom vrstom prijelaznog vremena i jer, uostalom, ne piše Gaudencijevu biografiju. Prema tome, nema suprotnosti između vijesti legende i spisa Petra Damianija. Ukratko, sve upućuje na to da je Gaudencije napustio Osor sredinom 1041., možda i nešto ranije.

Dakle, prema suvremenom vjerodostojnom vrelu oko 1041. god. Osor je pripadao hrvatskom kraljevstvu.

Otoci Cres, Krk i Rab bili su, kao što je poznato, u mletačkoj vlasti 1018. god. Ponovimo: nakon što je Bazilije II. uništio Samuilovu vojsku i stavio Makedoniju 1018. godine pod izravnu bizantsku vlast, došlo je na našim područjima do uređenja prilika prema koncepcijama pobjedničkog Bizanta. Probizantski hrvatski vladari, braća Krešimir i Gojslav nagrađeni su visokim počasnim titulama, a Mlecima je priznata stvarna vlast nad svim kvarnerskim otocima. U skladu s time mletački dužd obilazi iste godine te otoke i prema sačuvanim prijepisima isprava iz Krka, Belija, Raba i Osora dobiva od tih gradova priznanje svoje seniorske vlasti i povezano s time obećanje plaćanja tributa.[68]

Ipak, Mleci su izgubili Osor ubrzo nakon 1018. godine. Još pri kraju vladanja Bazilija II. primjećuju se prve pukotine u zgradi koju je on tako brižljivo gradio. Tako je njemački car Henrik II. poduzeo veliku ofenzivu na bizantske položaje u južnoj Italiji, a probizantski dužd Oton Orseolo i njegov brat Orso, patrijarh Grada, morali su 1024. privremeno pobjeći iz Mletaka. Nakon smrti bizantskog cara Bazilija II. (1025.), ponovno, ovaj put definitivno, bježi 1026. Oton Orseolo u Konstantinopol. U Mlecima dolazi do privremeno nejasne situacije pod duždom Pietrom Centronicom (1026.-1031.). Pokušaj Orseolovaca da se domognu vlasti (1032.) propada nakon što je Domenico Orseolo bio duždem jedan dan (!). Novi dužd Domenico Flabiano (1032.-1042./3.) velik je protivnik obitelji Orseolo, a to na širem međunarodnom planu znači da Bizant ne može za vrijeme njegove vlasti računati na veći utjecaj u Mlecima. U takvoj

[68] L. MARGETIĆ, n. dj. (bilj.57), 217-254; ISTI, Pravni i povijesni aspekti pohoda mletačkog dužda Petra II Orseola u Dalmaciju u 1000. godini, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* (dalje: *ZPFR*), 5, 1984., 145-156.

situaciji razumljivo je da Mleci gube tlo pod nogama u Osoru, koji je bio predan Orseolovcima kao zalog prijateljstva između Bizanta i Mletaka.

Kako je nakon tjeranja probizantskih Orseolovaca iz Mletaka otpalo samo po sebi pravo mletačkih duždeva nad kvarnerskim otocima – o njemu doista još desetljećima nema nikakve vijesti – nameće se zaključak da je Dobronja nad njima uspostavio hrvatsku vlast. Ali, toj vlasti nedostajao je bizantski pristanak pa je Dobronja bio upućen na neki kompromis s Bizantom, to više ako je točno da je Dobronja mlađi brat Krešimira III. Suronje, dakle da je Dobronja drugo ime Gojslava, čiji su se žena i sin nalazili od 1024. u Konstantinopolu. U takvim je okolnostima kompromis mogao biti lako nađen. Hrvatska vlast na Osoru prihvaćena je od Bizanta kao politička činjenica, a Dobronji doista nije bilo teško priznati formalno bizantsko vrhovništvo nad Osorom. Tako je došlo do prvog Dobronjina puta u Konstantinopol i zato je još 1041. Osor prema vijesti Petra Damianija u hrvatskom kraljevstvu. Dvosmislenost položaja Dobronje u Hrvatskoj i pogotovu na Osoru u svjetlu je takve interpretacije očita, pogotovu ako se uzme u obzir i činjenica da je Gaudencije na Osoru provodio reforme na osnovi ideja iz kruga oko Petra Damianija. I zato, kada je Dobronja nekako u to vrijeme srušen s vlasti, a bizantska vlast ojačala, za Gaudencija nije bilo više mjesta na Osoru.

3. O banu S.

U knjižnici obitelji Filippi nalazio se prijepis isprave bana Stjepana[69] koji je za Drugoga svjetskog rata nestao, ali je na sreću ostala fotografija toga prijepisa, objavljena od Prage 1929. godine.[70] Prijepis je pisan beneventanom. Prema toj ispravi ban i carski protospatar S. darovao je u vrijeme bizantskog cara Konstantina Monomaha (1042.-1055.) samostanu sv. Krševana u Zadru crkvu koju je sam sagradio zajedno s nekretninama, pokretninama i servima.[71]

Isprava ima "upravo groteskne" (Praga) dijelove datacije, npr. godinu 1018., indikciju 22 (!), datacija ne dolazi odmah nakon invokacije, već nešto dalje u tekstu, a u eshatokolu ima neobičnu klauzulu: *ego Marco, indigo (!) episcopus Chroatensis collaudo, confirmo, corroboro atque concedo*".[72]

Prema našim raščlambama ovaj posve neobičan sastavak nije uopće nastao kao krivotvorina na temelju neke izvorne isprave. Sve okolnosti upućuju na to da je is-

---

69 *CD* I, 75-76, br. 75.

70 G. PRAGA, Lo "scriptorum" dell'abbazia benedittina di San Grisogono in Zara, *Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria*, vol. VII, 1929.

71 LUCIUS, n. dj. (bilj. 65), 81.

72 Podrobnosti u MARGETIĆ, n. dj. (bilj. 64), 121-127.

prava trebala služiti u skriptoriju u pedagoške svrhe. Zato je tako razmjerno vrlo uredno napisana – pisar je nastavnik; stoga sadrži toliki broj podataka koji su međusobno neusklađeni (1018. i Konstantin Monomah) ili nemogući (22. indikcija); zato ona ima tako krajnje neuredan i nezadovoljavajući početak i kraj: nastavnik je trebao na primjeru pokazati što ne valja. Ali, upravo to što je riječ o školskom tekstu govori u prilog da osnovni podaci nisu izmišljeni. Naime, učenik je dobivao zadatak da usporedi analističke podatke iz samostanskih knjiga i da napiše točan tekst. Učenik je imao u ispravi koja mu je predočena putokaz u podatku o caru Konstantinu. Učenik se morao potruditi da iz analističkih podataka samostanskih knjiga složi protokol, dispoziciju i eshatokol na pravilan način i da iz tih knjiga i svoga općeg znanja utvrdi točniju godinu, točniju indikciju itd. Zato je naše mišljenje da su osnovni podaci o banu darovatelju, o Konstantinu Monomahu i možda o sadržaju darovanja točni jer inače učenik ne bi u samostanskim knjigama mogao naći odgovarajući tekst i sastaviti ispravniju ispravu. Usto, isprava poučava učenika kako se pravilno pišu sintagme i odvajaju točkama, koliki mora da je razmak među redovima, kako se dodaje ispušteni tekst itd.

Da vidimo sada jesu li osnovni podaci isprave-školskog zadatka usklađeni s povijesnom situacijom početkom četrdesetih godina XI. stoljeća.

Prema Kekaumenovom izvješću o Dobronji proizlazi da je Bizant uspio zavladati njegovom zemljom u doba cara Mihajla Paflagonca, dakle prije 1041. godine. Posve je jasno da Bizant nije mogao vladati Hrvatskom bez neke podrške domaćih hrvatskih snaga. Bizant je bio čak i u vlastitoj provinciji, Bizantskoj Dalmaciji, prisiljen povjeriti položaj provincijskog namjesnika, koji je ujedno nosio i titulu carskoga protospatara, zadarskom gradonačelniku, prioru, o čemu postoji vijest iz 1036. godine gdje se govori o *Gregorio, protospatario et stratico universę Dalmatię*[73] koji je te iste godine po drugoj ispravi *prior et protospatarius*.[74] Međutim, u ispravi bana S. koju smo upravo analizirali ban se naziva ovako: *Ego S. b.* (tj. *banus*) *et imperialis protospatario*, što znači da je ban S. u svakom slučaju povoljno prihvaćen od Bizanta a njegovo darovanje samostanu sv. Krševana još više pojačava dojam vrlo bliskih veza bana S. i Zadra u kojem se više ne spominje čak ni zadarski prior kao provincijski namjesnik. Očito je da je ban S. bio cijenjena ličnost u bizantskoj Dalmaciji. Kako je ban tipično hrvatska titula, a za biskupa Marka se čak izričito kaže da je *episcopus Chroatensis*, proizlazi kako je taj hrvatski visoki funkcionar ujedno u najmanju ruku utjecajna ličnost u bizantskoj provinciji. Da se on doista osjeća predstavnikom bizantske vlasti, vidi se još i po tome što on u dataciji spominje samo bizantskog cara, a ne i hrvatskog kralja. A ipak je on s druge

73 *CD* I, 69, br. 51.

74 *CD* I, 71, br. 52.

strane ujedno i hrvatski ban – ali ne i kralj! – i uz njega se nalazi *episcopus Chroatensis,* a ne zadarski biskup ili bilo koji drugi crkveni dostojanstvenik bizantske Dalmacije. I tako imamo prilično jasnu sliku o političkoj situaciji u Hrvatskoj: Bizant je uz pomoć bana S. udaljio Dobronju i priznao banu S. vlast u Hrvatskoj i ujedno znatan utjecaj u Dalmaciji, i to oboje pod bizantskim vrhovništvom. Položaj je bana S. očito dvosmislen. On se oslanja i na hrvatske i na bizantske snage. U Bizantu se dakako podvlačio element bizantskog vrhovništva i zato Kekaumen tvrdi da su se Bizantinci lako dokopali Dobronjine zemlje, tj. Hrvatske. Ali, ako Bizant nije mogao tridesetih godina XI. stoljeća vladati Dalmacijom drukčije nego preko zadarskog priora, onda je još mnogo manje vjerojatno da je došlo do bitnog proširenja bizantske vlasti na hrvatske krajeve. S druge strane, utjecaj bana S. na prilike u bizantskoj Dalmaciji bio je još više nesiguran. Zato je očito morala ubrzo nestati takva vrst simbioze hrvatske i bizantske Dalmacije. Već 1.IX.1044. u Dauzetinoj oporuci – diplomatički nepouzdanoj, ali sadržajno u biti posve prihvatljivoj – spominju se car Konstantin, zadarski biskup Petar i zadarski prior Andrea, a među svjedocima *trun* (= *tribunos*)[75] Pavao i *comerziarius* Majo, dok nema ni riječi o nekom carskom protospataru i strategu Dalmacije, a dakako ni o nekom hrvatskom funkcionaru. Zadar je u to vrijeme posve samostalan i priznaje samo posve formalno bizantsko vrhovništvo, a to vrijedi još i više i za neke druge dalmatinske gradove. Tako 1040. datacija isprave u Splitu glasi: *Regnante (...) Michahelo, magno imperatore, residente (...) Lampredius archiepiscopus una cum Nikiforo priore.*[76]

Pritom se otvara pitanje na koje je vrlo teško odgovoriti zbog nedostatka izravnih vijesti: tko je taj tajanstveni ban S. Iz svih okolnosti što smo ih iznijeli, ne bi bilo nemoguće da se radilo upravo o sinu Krešimira III., Stjepanu. Prije svega, ustanovili smo kako je između Dobronje i Bizanta moralo vladati duboko nepovjerenje, jer je Dobronja prema našoj tezi srušio probizantsku stariju granu Trpimirovića u koju je već po tradiciji Bizant imao veće povjerenje. Moglo bi biti da je Stjepan za bizantsku pomoć pri rušenju nepouzdanog Dobronje priznao bizantsku vlast nad Hrvatskom i barem privremeno odustao od naslova kralja Hrvatske i dobio bizantsku titulu a svoj legitimitet unutar hrvatskog društva zahvaljivao okolnosti što je sin Krešimira III. i ujedno ga isticao najvišom titulom koju je u Hrvatskoj mogao nositi, ako nije htio ili nije smio uzeti titulu kralja. Već smo istakli da je takav dvosmisleni položaj mogao trajati samo razmjerno kratko vrijeme. Još nešto govori u prilog tezi da je ban S. budući hrvatski kralj Stjepan. Naime, ne izgleda vjerojatnim da bi visoka bizantska funkcija

[75] L. MARGETIĆ, Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina, *Radovi* 7 Instituta za hrvatsku povijest, 1975., 65 i d.; ISTI, Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama, *ZRVI*, XVI, 1975., 25-53, osobito 32-38.

[76] *CD* I, 73, br. 55 (doduše prije 1041. god.).

imperialis protospatarius bila povjerena nekom drugom u Hrvatskoj, a ne upravo najvišoj hrvatskoj vlasti, slično uostalom kao i u Mlecima gdje je mletački dužd bio nosiocem najodličnijih bizantskih titula. Kako su usto bizantske titule još uvijek bile povezane s isplatom ne baš zanemarivih novčanih prinadležnosti, one su očito morale pripasti najmoćnijoj osobi u državi. U svakom slučaju izvanredno je indikativno da isprava koju analiziramo ne spominje hrvatskog kralja, već samo navodi da se isprava piše "u vrijeme cara Konstantina Monomaha", kao i to da je *episcopus Chroatensis,* spomenut u ispravi, u pravilu stalan pratilac hrvatskog kralja. Uostalom i Toma Arciđakon kaže da "*voluerint etiam Chroatorum reges quasi specialem habere pontificem (...) quia regalis erat episcopus et regis curiam sequebatur eratque unus ex principibus aule.* Ako se dakle uz bana S. pojavljuje pratilac hrvatskih vladara, hrvatski biskup, onda izgleda vjerojatnim da je ban S. bio neko vrijeme *najviši hrvatski državni organ.*

Možda bi se moglo ići i još jedan korak dalje. Po svemu se čini da je ban S. bio ne samo ugledna ličnost u Bizantskoj Dalmaciji, nego možda čak i namjesnik provincije Dalmacije, dakako u restriktivnom smislu eparha, tj. od Bizanta ovlaštenog ubirača carskih prihoda.

Ako podatak o Osoru kao dijelu hrvatskog kraljevstva povežemo s političkim prilikama u isto doba u Hrvatskoj i Dalmaciji, kakve se ocrtavaju na osnovi analize Kekaumenovih vijesti o zatvaranju hrvatskog vladara Dobronje i o bizantskoj prevlasti u Hrvatskoj i ako pretpostavimo da je ban S. bio ujedno i namjesnikom u bizantskoj provinciji Dalmaciji, proizlazilo bi kako je u to vrijeme (početak četrdesetih godina XI. stoljeća) Bizant imao formalno vrhovništvo nad kvarnerskim otocima i, dakako, ostalim dalmatinskim gradovima i da ga je "ostvarivao" preko hrvatskog bana kao bizantskog namjesnika slično kao što ga je "ostvarivao" prije toga preko zadarskog priora. Iz toga bi onda slijedilo da je već u to doba čak i Bizant dopuštao usku povezanost Hrvatske i Dalmacije koja nalazi svoju potvrdu u vijesti Petra Damianija. Ali, kao što se 1018. godine mletačka vlast nad gradovima na kvarnerskim otocima sastojala u biti samo u tome da su oni priznavali dužda kao seniora i plaćali mu u znak priznanja njegove kvazifeudalne vlasti određeni tribut, ali inače bili praktički posve samostalni, tako su i bizantska vlast i pretpostavljena i izvedena iz nje vlast hrvatskoga bana S. bez sumnje gradovima na kvarnerskim otocima ostavljali vrlo široku samostalnost. Na ovaj se način vijesti o položaju bana S. u Dalmaciji i o Osoru kao dijelu hrvatskog kraljevstva čine prihvatljivo povezanim i obavještavaju nas o još jednom pokušaju povezivanja Hrvatske i Dalmacije pod okriljem Bizanta. Položaj bana S. u Hrvatskoj i Dalmaciji nazvali smo u odnosu na Bizant dvosmislenim, a iz upravo navedenih razloga takav je još i više bio položaj gradova na kvarnerskim otocima i prema Bizantu i prema Hrvatskoj: Hrvatska je priznavala formalno vrhovništvo Bizanta, a bila je u biti samostalnom državom, a dalmatinski su gradovi priznavali

da se nalaze u hrvatskom kraljevstvu, ali u sklopu Bizantske Dalmacije, tako da su priznavali dva "suverena", a u biti su bili samostalnim gradskim općinama – slično kao što su to bile kvarnerske otočne općine u vrijeme od 1000. god. do pada Orseolovaca u Mlecima. I te su kvarnerske općine imale u to doba dva "suverena" (Mletke i Bizant) a zadržale u biti samostalnost.

Ne vidimo prihvatljivije teze. Ali, bili bismo spremni zamijeniti je drugom uspješnijom i uvjerljivijom.

4. Vijesti Tome Arciđakona o crkvenim prilikama u Hrvatskoj i Dalmaciji 1030.-1058.

Prethodne raščlambe mogu se popuniti još i analizom vijesti Tome Arciđakona o crkvenim prilikama u Hrvatskoj i Dalmaciji u razdoblju 1030.- do 1058.

a) Prema prvoj od tih vijesti, u doba splitskog nadbiskupa Dabrala, zbog pogibije u pomorskoj nesreći kotorskoga, barskog, ulcinjskog i svačkog biskupa, papa je donio odluku da se ustanovi nova barska nadbiskupija za područje južno od Dubrovnika. Godina osnivanja te nove nadbiskupije nije navedena. Prema približnoj Tominoj kronologiji, zbog spomena imena nadbiskupa Dabrala, bila bi riječ o vremenu oko 1030. god. Međutim, stvarno osnivanje barske nadbiskupije pada po nekim autorima u 1067.[77] a po drugima u 1089. god.[78]

Toma izričito kaže da u barsku nadbiskupiju nije ulazila i dubrovačka crkva. Papa je, kako kaže Toma, oslobodio od veze sa splitskom metropolitanskom crkvom sve biskupe "južno od Dubrovnika" (*a Ragusio superius*). A što je s Dubrovnikom? Je li ostao u sklopu splitske metropolitanske crkve, kao što bi se to činilo prema Tominoj priči?

Problem zaslužuje podrobniju raščlambu.

Prema Kekaumenu Dubrovnik je nakon 1042. god. bio organiziran kao tema sa strategom.[79] Neki drugi podaci također pokazuju da je u tridesetim godinama 11. stoljeća Dubrovnik bio organiziran kao tema sa strategom.[80]

A ranije? Ferluga je vrlo dobro upozorio na to, da koncem 11. stoljeća "južna Dalmacija, čiji je centar Dubrovnik, počinje da sačinjava jednu celinu za sebe".[81] Ferluga smatra, da su prigodom vojnog pohoda dužda Petra II. Orseola u Dalmaciju, na Korčulu s dubrovačkim "nadbiskupom" došli "predstavnici Dubrovnika"[82] i da su duždu

77 Npr. F. RAČKI, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, *Rad JAZU*, 79, 1886., 142.

78 M. ŠUFFLAY, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925., 91.

79 J. FERLUGA, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia, 1978., 213 s literaturom.

80 THURN, n. dj. (bilj. 56), 386.

81 FERLUGA, 1957. (bilj.28), 91; ISTI, n. dj., (bilj. 79), 198.

prisegli. Po njegovu mišljenju Dubrovnik u to doba nije imao nadbiskupa. Nasuprot tome, Barada[83] tvrdi da je dubrovačka nadbiskupija osnovana 989.-1000., dok Jireček[84] smatra da je dubrovački biskup taj naslov samovoljno uzeo, a onda mu je kasnije papa taj naslov priznao. Slično misli i Kalić.[85] Smatramo da ta naoko oprečna mišljenja nisu tako udaljena jedno od drugoga kao što se to na prvi pogled čini.

Prije svega, vijest Ivana Đakona jasna je i nedvojbena. Ivan Đakon izričito spominje dubrovačkog nadbiskupa u god. 1000. Taj se naslov može objasniti na zadovoljavajući način. Dovoljno je pretpostaviti da se u Dubrovniku već 1000. god,. nalazio kontingent bizantske vojske sa strategom na čelu. Dubrovački se biskup nalazio dakle u gradu, u kojem je imao svoje sjedište komandant vojske, tj. prema bizantskoj terminologiji "teme", dakle, u "glavnom gradu" područja, pa je razumljivo da se zbog toga nazivao "nadbiskupom", dajući time na znanje dą on ne potpada pod splitskog nadbiskupa, što je bilo tim opravdanije, što se u to vrijeme u preostaloj Dalmaciji od Krka i Cresa na jug nije nalazila bizantska vojska pa se prema tome u to vrijeme Dalmaciju ne može smatrati bizantskom provincijom – temom.

Nakon što je Bazilije II. nakon uništenja Samuilove (bugarsko-)makedonske države reorganizirao upravljanje područjima istočno od Jadranskog mora, on je realnu vlast nad kvarnerskim otocima prepustio Mlecima, a nad Dalmacijom (u užem smislu riječi) hrvatskom vladaru kao eparhu. Dubrovnik je i dalje ostao pod vojnom upravom, dakle bio je prema bizantskoj terminologiji provincija-tema. U Dalmaciju je odaslan bizantski vojni kontingent tek u povodu bizantske intervencije protiv hrvatskog kralja Dobronje. Porast bizantskoga interesa i utjecaja vidi se prema razvoju titule tadašnjega zadarskog gradonačelnika Grgura. On je 1033. god., još uvijek samo prior Zadra, ali već ima počasni bizantski naslov prokonzul (što odgovara grčkom ανθυπατος). Tri godine kasnije, 1036. god., Grgur je *protospatarius et stratico universę Dalmatię*[86], a prema jednoj kasnijoj vijesti on već nosi visoku počasnu titulu carskog patricija uz dužnosničku titulu stratega cijele Dalmacije. A upravo vrijeme nakon 1036. god. odgovara vremenu u kojem je bizantska vojska uhvatila Dobronju, toparha (= samostalnog vladara Bizantu susjedne zemlje, s kojom Bizant ima inače tijesne veze) obližnje Hrvatske[87].

82 FERLUGA, n. dj. (bilj. 81), 91. u navodnim znacima.

83 M. BARADA, Dalmatia Superior, *Rad JAZU*, 270, 1949., 98; N. KLAIĆ, n. dj. (bilj. 61), 335.

84 K. JIREČEK, *Istorija Srba*, I, Beograd, 1952., 125.

85 J. KALIĆ, Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1219. godine, *Međunarodni naučni skup Sava Nemanjić-Sveti Sava*, Beograd, 1979., 43.

86 Vidi iduću bilješku.

87 U literaturi se vodio (i vodi se) spor, je li Dobronja Grgurov brat ili su Dobronja i Grgur jedna te ista osoba. Vidi prikaz diskusije u FERLUGA, n. dj. (bilj. 81), 206-207 s literaturom. Naime, prema jednoj

Ovome treba dodati da su za vrijeme od 1044. do 1060. sačuvane za područje Dalmacije (bez Dubrovnika) vijesti o dva pravna posla, nažalost u ispravama, koje u obliku, u kojem su stigle do nas, nisu vjerodostojne. Kako je vrlo vjerojatno da su sastavljene prema vjerodostojnim podnescima iz arhiva samostana sv. Krševana, one imaju vrijednost za pitanje, kojim se bavimo. Dauzetina oporuka[88] sastavljena je 1. rujna 1044., dakle u doba cara Konstantina Monomaha. Uz njega spomenuti su u njoj samo zadarski biskup i prior Andrija, a prema ispravi iz 1056, sačuvanoj u dvije verzije[89] zadarski se ribari obvezuju dati samostanu sv. Krševana dio ulova ribe. Ni u jednome od tih dvaju pravnih poslova ne spominje se ni bizantski dužnosnik u Dalmaciji niti hrvatski vladar.

I onda se odjednom u tituli hrvatskog kralja Petra Krešimira IV: opetovano pojavljuje *rex Croatiae et Dalmatiae.* Kako treba tumačiti te posve nove okolnosti?

b) Druga Tomina vijest o crkvenim prilikama u Hrvatskoj prije 1060. god. odnosi se na smjenjivanje splitskog nadbiskupa Dabrala.[90] Njega je papa preko svog legata Ivana skinuo s nadbiskupskog položaja jer je imao, priča Toma, ženu i djecu pa je nadbiskupska palača odjekivala dječjom cikom. Dabral se branio da prema propisima istočne crkve smije imati zakonitu suprugu. Papa Lav IX. (1048.-1054.) u vrijeme kojega se to dogodilo, bio je prvi reformski papa. Njega je na dužnost doveo car Henrik III., a osnovna značajka njegova pontifikata jeste potpuna suglasnost s carevom politikom i vrlo energični pokušaj da, u dogovoru s Bizantom, uništi vlast Normana u južnoj Italiji. Iz toga se vidi da njegovo skidanje s dužnosti splitskog nadbiskupa Dabrala nije motivirano političkim motivima, već isključivo željom da se u Dalmaciji,

ispravi zadarski prior Madije imao je sina Grgura, carskog patricija i stratega cijele Dalmacije (*CD* I, 106-109, br. 79), a prema drugoj Madije, rođak Petra Krešimira III. imao je sina Dobronju (*CD* I, 104, br. 77). Jesu li Grgur i Madije ista osoba ili je riječ o dva brata? Smatramo da je riječ o dva brata, ali nam se čini slabo vjerojatnim da je taj Dobronja onaj isti o kojem priča Kekaumen. Kekaumenov Dobronja hrvatski je vladar, a Dobronja iz isprava je član ugledne zadarske obitelji. Nije jako vjerojatno da bi se taj Dobronja popeo na hrvatsko prijestolje, premda nije ni posve isključeno, npr. ako se pretpostavi da je član hrvatske kraljevske obitelji Trpimirovića, otac Krešimira III. uzeo za ženu osobu iz zadarske obitelji Madijevaca, npr. Madijevu sestru (tako i ŠIŠIĆ, n. dj. /bilj. 60/), 487) pa bi taj Dobronja kao Krešimirov rođak po majci (*cognatus*) imao kakvo-takvo pravo da se ubraja u kraljevsku obitelj i da se nekako dokopa hrvatskog prijestolja. Naprotiv, ako pretpostavimo da je Kekaumenov Dobronja drugi sin Krešimira III. Suronje, sve postaje transparentno. U tom bi slučaju došlo do uobičajene borbe među braćom, u kojoj je Dobronja imao pravo biti suvladar slično kao što je njegov otac Krešimir III. imao suvladara Gojslava (nakon žestokih borba s najstarijim bratom Svetislavom) i slično kao što je Stjepanov sin Petar Krešimir IV. također imao brata Gojslava, kojeg je čak ubio nedvojbeno iz istih razloga, tj. pretenzije brata Gojslava na suvladarstvo. Ukratko, Kekaumenov Dobronja najvjerojatnije nije identičan s Dobronjom iz naprijed spomenute isprave.

88 *CD* I, 77, br. 57.

89 *CD* I, 82, br. 60; 83, br. 61.

90 *Toma*, n. dj. (bilj 46), 46.

slično kao i u ostalim dijelovima zapadne Europe, sprovedu osnovne ideje crkvene reforme, među koje je pripadala i ćudoredna čistoća svećenstva.

Ali njegov je pokušaj uništenja vlasti Normana propao nakon što su oni nanijeli papinoj vojsci 1053. god. težak poraz i čak zarobili papu te ga držali u zarobljeništvu sve do njegove smrti (1054. god.). Međutim, kada je car Henrik III. umro 1056. god., došlo je do bitne i duboke izmjene politike Svete Stolice prema Normanima i Bizantu. – Premda je još papa Stjepan IX. (1057.-1058.) pomišljao na savez s Bizantom, ipak, glavnu i presudnu ulogu u papinskoj politici naglo je počeo dobivati poddakon, kasnije arcidakon Hildebrand (budući papa Grgur VII. /1073.-1085./). Pod snažnim utjecajem Hildebranda bili su pape Nikola II. (1059.-1061.) i Aleksandar II. (1061.-1073.). Novi pravac papinske politike odsada je uska povezanost s Normanima, energična borba protiv njemačkog kralja Henrika IV. i širenje papinske crkvene vlasti na sve one dijelove južne Italije, u kojima je do tada imao vlast konstantinopolitanski patrijarh.

To su okolnosti, u kojima se zbiva i sudbonosno povezivanje Hrvatske s dalmatinskim gradovima u jedinstveno kraljevstvo *Croatiae et Sclavoniae.*

PETAR KREŠIMIR IV., *REX CROATIAE ET DALMATIAE*

U Korčulanskom kodeksu što ga je objavio V. Foretić[91] nalazi se među ostalim i ovaj vijest:

Alexander II (...) audivit de Cressimiro Chroatorum principe, quod dolo necare fecisset Goisslaum fratrem suum, misso apocrisario Mainardo, religiosum scilicet virum, qui sua sagacitate, si ita res haberetur, inquireret. Qui veniens satisfactionem accepit ab eo, iurans cum duodecim suis iuppanis non se teneri illo crimine. Ipse autem reconciliatus iterum adeptus est principatus illius terre ***a parte sancti Petri apostoli***, tj. "Aleksandar II. (...) je čuo o Krešimiru, vladaru Hrvata, da je u zloj namjeri dao ubiti svoga brata Gojslava i (zato je) poslao legata Majnarda, pobožna naime čovjeka, da svojom mudrošću ispita, je li to tako. Taj, došavši, primi od njega (Krešimira) opravdanje tako što je prisegao (Krešimir) s dvanaest svojih župana da nije odgovoran za taj zločin pa je on (Krešimir), pomiren, ponovno stekao vlast nad tom zemljom **od strane svetoga Petra apostola**".

Što to znači da je Krešimir dao na dolozni način (*dolo*) ubiti svoga brata?

Ubojstvo *dolo* po starom hrvatskom pravu je ono ubojstvo koje pravni sustav ne odobrava. Kako je nedolozno ono ubojstvo za koje počinitelj na sudu dokaže da nije zabranjeno ponudom dokaza o pravnim propisima, pravni propisi bili su dio činjeničnog stanja što su ga stranke trebale dokazivati za razliku od modernog načela *iura*

[91] V. FORETIĆ, Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu, *Starine*, 46, 1956., 23-44.

novit curia. Počinitelj se mogao braniti time što bi dokazao da počinjeno djelo nije zabranjeno. Dakle, dolozno organiziranje ubojstva značilo je u Hrvatskoj u 11. st. da netko nije smio organizirati ubojstvo, a ipak ga je organizirao. Prema tome, optužba protiv Krešimira bila je usmjerena u tom pravcu što se tvrdilo da je on protupravno i nedozvoljeno ubio brata Gojslava.

Ako se htjelo osloboditi Krešimira, onda je za sud bilo najjednostavnije formulirati takvu tvrdnju na koju su se Krešimir i njegovi župani mogli zakleti bez straha da će biti optuženi za krivokletstvo i za koju su i Krešimir i župani znali da je istinita. Papin legat ne istražuje je li Krešimir dao ubiti ili ne, on pita Krešimira je li on dao ubiti *dolo*. Kako se radilo o borbi za vlast i kako je Krešimir sigurno imao dobrih razloga braniti svoje prijestolje, on je mogao mirne duše prisegnuti, a zajedno s njime i njegovi župani, da nije ubio *dolo*, bezrazložno, pa je papin legat nakon toga mogao izvršiti rekoncilijaciju Krešimira. Dakle, nesumnjivo je suđenje organizirano s unaprijed jasno utvrđenim ciljem da se Krešimira oslobodi i da mu se tim suđenjem čak uvelike pomogne. Ukratko, riječ je o fiktivnom sudskom postupku, o tzv. *Scheinprozess*. Takva je vrsta insceniranih sudskih postupaka bila u to doba (a i inače) česta. Poznato je kako je i sam papa Aleksandar II. na mantovanskom sinodu 1064. god. priznat kao zakoniti papa nakon što je u fiktivnom sudskom postupku položio očišćujuću prisegu da nije kriv za kazneno djelo simonije. Time je mantovanski sinod omogućio priznanje izbora pape Aleksandra u njegovu sukobu s protupapom Kadalom.

Nijedan od posjeta papinih legata u našim krajevima nije bio običan rutinski posjet s pukim značajkama inspekcijskog putovanja. Pogotovu to nije bio slučaj s Majnardovim posjetom 1060. i 1061. god. kada su se odigravali odlučujući događaji oko Krešimira i Gojslava. Čini nam se vrlo vjerojatnim da je Majnard već prilikom prvog posjeta Splitu i Krešimiru donio sa sobom papinu suglasnost na Krešimirovo osvajanje Dalmacije i stavio mu u izgled novi naziv kralja Hrvata i Dalmatinaca, a da je Krešimir obećao pomoći definitivnom prodoru rimske hijerarhije na tlo bizantske Dalmacije.

Izvanredno su značajne riječi da je Krešimir ponovno stekao vlast *a parte sancti Petri*. To je ono isto što se dogodilo nešto kasnije i u Španjolskoj. Naime, prema pismu Grgura VII. od 30. travnja 1073. Aleksandar II. je sklopio ugovor s nekim francuskim velikašima o ponovnom osvajanju Španjolske. Po tom ugovoru osvojene zemlje primit će ti velikaši kao vazali *ex parte sancti Petri*.[92] Nadalje, god. 1059. papa Nikola II. primio je u vazalni odnos normanskog vojvodu Roberta Guiscarda kao vojvodu Apulije i

[92] A. FLICHE – V. MARTIN, Storia della Chiesa, VIII, La Riforma Gregoriana e la Riconquista Cristiana (1057-1123), Torino, 1959., 73.

Kalabrije, kao i Sicilije nakon što je osvoji, i dodijelio mu spomenute zemlje kao leno rimske crkve. On prisiže papi vjernost kao "po milosti Božjoj i Svetoga Petra vojvoda Apulije i Kalabrije", s time da ih drži *de sancti Petri hereditate feudo*.[93]

Nije li očito da je Krešimirovo posjedovanje Hrvatske i Dalmacije *a parte sancti Petri* identično onom istovremenom Roberta *de sancti Petri hereditate feudo* i francuskih velikaša *ex parte sancti Petri?*

Korčulanski kodeks je, dakle, izvanredno važan izvor za bolje razumijevanje odnosa između Krešimira i reformnog papinstva. Ti odnosi imali su za posljedicu papino odobrenje da Krešimir osvoji Bizantsku Dalmaciju i da je ujedini s Hrvatskom.

Pravni temelj naziva *regnum Croatiae et Dalmatiae* ostao je u znanosti do danas otvorenim pitanjem. Predloženo je nekoliko rješenja:

1. Ujedinjenje Hrvatske i Dalmacije u jedno kraljevstvo pod nazivom *regnum Croatiae et Dalmatiae* proveo je Petar Krešimir koji je stvarno vladao nad Dalmacijom i kojem je Bizant tu vlast međunarodnopravno priznao. To mišljenje ima dvije varijante:

a) Po Račkome,[94] Petar Krešimir zavladao je Dalmacijom uz pristanak Bizanta još 1059. god., a njega u tome slijedi Gruber.[95] Tako približno tvrdi i Barada 1942. god.[96] Po njemu je prije 1060. god. Bizant priznao Petru Krešimiru naslov kralja Dalmacije. On ipak nadodaje da je Bizant izgubio tek oko 1069. god. *de facto* svaku vlast u Dalmaciji.

b) Naprotiv, po Šišiću Bizant je čvrsto vladao Dalmacijom sve do 1069. god. i tek je te godine Petar Krešimir u suglasnosti s Bizantom preuzeo vlast nad Dalmacijom ujedinivši je s Hrvatskom.[97] Uz Šišića je među ostalima pristao (neko vrijeme) Barada[98] pa i Ferluga.[99]

2. Petar Krešimir je vršio stvarnu vlast nad Dalmacijom te je zbog toga uzeo titulu kralja Hrvatske i Dalmacije bez obzira na priznanje i suglasnost Bizanta. I ovo mišljenje ima dvije varijante:

[93] G. MALATERRA, De rebus gestis Rogerii comitis, *L. M. Muratori, Rerum Italicarum Scriptores*, ed. E. Pontoni, Bologna, 1928., I, 14.

[94] RAČKI, n. dj. (bilj. 59), 152.

[95] D. GRUBER, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, 9. O danskom kandidatu na hrvatski prijestol, *VZA*, XX, 1918., 221.

[96] MIHO BARADA, članak Dalmacija u: *Hrvatska enciklopedija* IV, Zagreb, 1942., 468.

[97] ŠIŠIĆ, n. dj. (bilj. 60), 520 i d.

[98] M. BARADA, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća, *VAHD*, L, 1932., 171.

[99] J. FERLUGA, n. dj. (bilj. 28), 104.

a) Po jednima (Barada od 1943. god.[100] i Foretić[101]), Petar Krešimir zavladao je Dalmacijom već 1060.

b) Po drugima (Stipišić[102]), Bizant je vladao nad Dalmacijom do približno 1069. god., a nakon toga je Petar Krešimir preuzeo stvarnu vlast i bez suglasnosti Bizanta.

3. Petar Krešimir nije imao ni stvarne ni pravne vlasti nad Dalmacijom. On se zapravo samo kitio naslovom kralja Hrvatske i Dalmacije. Tako N. Klaić,[103] koja ipak dopušta da je Krešimir u gradovima i općinama na kvarnerskim otocima imao i stvarnu vlast. Svoje stajalište N. Klaić je zadržala i poslije, s time što je u kasnijim radovima[104] tvrdila da Petar Krešimir nije vladao ni kvarnerskim otocima.

Čini nam se da nijedno od do sada predloženih rješenja ne zadovoljava. Ne postoji nikakav dokaz da je Bizant priznao novu državnopravnu cjelinu (*regnum Croatiae et Dalmatiae*), a niti je to vjerojatno. S druge strane stvarna vlast nad nekim područjem nije dovoljan razlog da se to područje pravno ujedini pod međunarodno priznatom vlašću. Tako dugo dok se stvarna vlast međunarodno pravno ne legalizira, ona ima prizvuk nezakonitosti i zato svaki stvarni vladar nekog teritorija uporno nastoji da mu se prizna ono što je stekao. Sama činjenica držanja Dalmacije bez međunarodnog priznanja ne bi davala nikakvo pravo Petru Krešimiru da nosi naslov ujedinjenog kraljevstva.[105] Po našem je mišljenju Petar Krešimir vladao doduše nad Krkom, dakle imao je stvarnu vlast nad dijelom Dalmacije,[106] ali mnogo važnija od posjeda dijela Dalmacije bila je suglasnost pape na Krešimirov program osvajanja Dalmacije i nje-

---

100 Npr. M. BARADA, Hrvatska poviest, 2. izd., Zagreb, 1943., 61; ISTI, Prilozi kronologiji hrvatske povijesti (1062-1075), *Rad JAZU*, 311, 1957.

101 V. FORETIĆ, Dalmacija prema Hrvatskoj do 1107., *Pomorski zbornik* (dalje: *PZ)* 7, Zadar, 1969., 774 i d.

102 J. STIPIŠIĆ, Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069, *PZ*, 7, Zadar, 1969., 823, koji još posebno naglašava da je načelni suverenitet Bizanta nad Dalmacijom ostao i nakon Krešimirova osvajanja.

103 N. KLAIĆ, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV stoljeća, *Zbornik Zadar*, Zagreb, 1964, 158.

104 N. KLAIĆ, n. dj. (bilj. 61), 378.

105 Značajna je usporedba Krešimirova i Zvonimirova naslova neposredno prije papina priznanja njihove kraljevske časti. Po Korčulanskom kodeksu, prije papine intervencije, Krešimir je samo *Chroatorum princeps*, dok je prema ispravi iz listopada 1075. (*CD* I, 139, br. 109) Zvonimir neposredno prije investicije za kralja već *dux Croatie Dalmatieque*. Dakle, do međunarodnopravno priznatog jedinstvenog pojma *Chroatia et Dalmatia* sa strane pape došlo je prije Zvonimirove investicije za kralja, u smislu naših izvođenja u tekstu. U žestokoj borbi između papinstva i Bizanta Krešimir je poslije napustio papu koji se zbog toga i oslonio na Zvonimira i sudjelovao putem svojih crkvenih i laičkih eksponenata u obaranju Krešimira (usp. *CD* I, 136, br. 107). Prikaz tih kasnijih događaja i diskusija o različitim gledištima s tim u vezi prelazi okvire ovoga rada. Podrobnosti u L. MARGETIĆ, Venezia, Bisanzio e l'occupazione di Zara nel 1062, *Studi Veneziani*, N. S, IV, Firenze (1980), 1981.

106 L. MARGETIĆ, Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo, *ZPFZ*, XXXI, 1981.

zinog inkorporiranja u Hrvatsku. Njegov naslov nije mu dao stvarnu vlast nad najvećim dijelom bizantske Dalmacije. Ipak, taj naslov kao simbol težnje ujedinjenja dalmatinskih gradova s njihovim zaleđem imao je izvanrednu budućnost. *Regnum Croatiae et Dalmatiae* kao politički pojam proizašao iz kombinacija ojačalog papinstva na široj svjetskoj pozornici i težnje hrvatskog kralja da proširi svoj utjecaj na obalne gradove odgovarao je na dugotrajnom povijesnom planu narodnim geopolitičkim, ekonomskim i društvenim interesima i zato je nadživio tolike povijesne perturbacije.

DMITAR ZVONIMIR, *REX CHROATIAE ET DALMATIAE*

Petra Krešimira IV. naslijedio je na hrvatskom prijestolju Dmitar Zvonimir (1075.-1088.).

Impresivno djeluje pokušaj pape Grgura VII. u drugoj polovici 11. stoljeća kada je došlo do otvorene borbe između pape i kralja Henrika IV. za ostvarenje pretenzija crkve i carstva, koja će od dviju velesila uspjeti ostvariti prevlast u Europi osvajanjem seniorskog prava nad mnogim zapadnoeuropskim državama, koje bi u takvom sustavu imale položaj vazala prema (bar teoretski) vrhovnoj vlasti. I odnos pape Grgura VII. prema Zvonimirovoj Hrvatskoj baziran je na istom načelu. Zvonimir je u svojoj zavjernici 1075. god. izričito naglasio da će on biti vjeran (*fidelis*) svom gospodaru papi Grguru (*dominum meum papam Gregorium*) i njegovim nasljednicima, da je hrvatsko kraljevstvo primio od apostolske stolice i da joj pravo na to kraljevstvo neće nikad oduzeti (*subtraham*).[107] On priseže papi kao *dei gratia dux Chroatiae Dalmatieque*, s time da nakon investicije po papinom legatu postaje *rex regni Chroatorum Dalmatinorumque*.[108]

Zadržimo se malo na raščlambi Zvonimirove titule. Prije 9. listopada 1075. god. on je "po milosti Božjoj vojvoda Hrvatske i Dalmacije", nakon investicije on postaje "kralj kraljevstva Hrvata i Dalmatinaca". Poznato je da je papinska kancelarija izvanredno pazila na tituliranje, jer je njime na određeni način utvrđivala rang adresata. Sveta je stolica oduvijek bila vojnički beznačajna pa je u okruženju moćnih i manje moćnih susjeda i udaljenijih adresata njezino diplomatsko umijeće bilo jedan od uvjeta opstanka, to više što su i adresati i te kako pazili na to da ih se ne titulira ispod njihova stvarnog ili predmjevanog dostojanstva. S druge strane prelaskava titulacija mogla je kod adresatovih susjeda izazvati veliko nezadovoljstvo, jer je lako mogla biti shvaćena kao neizravno nepriznavanje susjedovih pretenzija prema adresatu. Ako

[107] Podrobnosti u: L. MARGETIĆ, n. dj. (bilj. 35), 247 i d..; ISTI, Neka pitanja iz starije povijesti sjevernog Jadrana, *Croatica Christiana Periodica*, 48, god. XXV, 2002., 27-28.

[108] *CD* I, 139-140, br. 109.

koji put ne možemo do kraja razumjeti suptilnu poruku papina tituliranja, onda je to posljedica našeg neznanja svih okolnosti, a ne grješka papinske kancelarije.

U slučaju koji raščlanjujemo prvo što upada u oči jeste razlika sadržaja naziva *dux* s jedne i *rex* s druge strane. Zvonimiru se prije 9. listopada priznaje da je potpuno nezavisan vladar – *vojvoda* – koji ne ovisi ni od koga drugoga, već isključivo od Boga (*dei gratia*), i to vladar *područja* pod njegovom vlašću, tj. Hrvatske i Dalmacije. Nakon što je Zvonimir priznao papu za seniora, njemu se priznaje viša, otmjenija titula *kralja*, papa ga dakle po rangu uzvisuje iznad dosadašnjeg ranga vojvode. Ali, kako je time, što je priznao papu za seniora, Zvonimir dobio nadređenu ovozemaljsku vlast, papu, točnije Svetu stolicu, tj. ne samo tadašnjeg papu Grgura VII., nego i sve buduće pape, on je u skladu s franačkim shvaćanjem feudalnih odnosa, prestao biti neposrednim vlasnikom zemalja kojima vlada pa je *dominium directum* prešao na papu, a Zvonimiru je ostao samo *dominium utile*, "koristovno vlasništvo". "Pravi" vlasnik područja Hrvatske i Dalmacije postao je papa pa prema tome Zvonimir, unatoč visoke kraljevske titule, ima vlast samo nad podređenim stanovnicima Hrvatske i Dalmacije, on je samo *rex Chroatorum et Dalmatinorum*, a ne više *Chroatiae et Dalmatiae.* Tako je papinsko međunarodno priznanje ujedno, doduše samo teoretski, okrnjilo punu Zvonimirovu vlast nad Hrvatskom i Dalmacijom, ali mu je zato priskrbilo zaštitu tadašnje najmoćnije institucije u Europi.

Zaključci

Hrvatska država narodnih vladara od Trpimira do Stjepana II. bila je – osim vrlo kratkih razdoblja (npr. za Zdeslava i neposredno nakon Dobronje) – samostalna razmjerno ugledna i jaka država, a s tim je u svezi bio i njezin međunarodni položaj. Glavni čimbenici, s kojima je Hrvatska trebala u pogledu njezina međunarodnog položaja voditi računa bili su Bizant, Franci i papa.

Što se tiče Bizanta, on se načelno smatrao izravnim sljednikom Rimskog Carstva (što je dobrim dijelom zaista i bio) i zato je zastupao stajalište, da svaki narod, koji se naseli na prostoru, na koji se protezalo Rimsko Carstvo, treba regulirati odnose s bizantskim vlastima, koje mu "odobravaju" (često fiktivno) da se naseli na spomenutom području. To reguliranje odnosa odgovaralo bi, *mutatis mutandis*, današnjem priznanju međunarodnog položaja neke države. U vrijeme moćne Makedonske dinastije, približno od druge polovice 9. do prve polovice 11. stoljeća odnos s Bizantom ja imao čak i za narode i države koji se nisu nalazili u neposrednom susjedstvu Bizanta određeno praktično značenje. Prema tome, u doba Makedonske dinastije položaj hrvatske države bio je, uz ostalo, ne malim dijelom uvjetovan njezinim odnosom s Bizantom.

Hrvatska je država morala voditi računa o još jednom važnom međunarodnom čimbeniku, tj. o Franačkoj, koja je za Karla Velikog uništila avarsku državu i bila odlučujućim čimbenikom na našim područjima sve do 827. god. kada njezin neposredni utjecaj vidno pada. Reguliranje odnosa s Francima imalo je drukčije značajke od onih s Bizantom, jer se Franci nisu mogli pozivati na fikciju kontinuiteta s Rimskom Carstvom. Zato su Franci rabili drugi sustav. Naime, oni su polazili od postavke, da sva od njih osvojena područja pripadaju franačkom caru pa se priznanje postojanja neke države pod posrednim ili neposrednim franačkim utjecajem ostvarivalo na taj način, da je vladar te države priznavao sebe vazalom franačkog vladara kao seniora i time ujedno priznavao da zemlju, kojom vlada, drži samo kao feud, leno, od franačkog vladara. Dakako da je i taj vazalni odnos često bio samo fiktivan. U slučaju Hrvatske on počevši od vojvode Trpimira nije uopće zabilježen.

Međutim, odnos senior-vazal u odnosu na Hrvatsku postojao je sa Svetom stolicom, kao još jednim važnim čimbenikom u tadašnjoj Europi, i to u dva navrata, koji se duboko međusobno razlikuju.

Prvi je karakteriziran velikim jačanjem moći Bizanta u vrijeme bizantskog cara Bazilija I., koji je došavši 867. god. na carsko prijestolje, organizirao odnose na istočnoj obali Jadrana na doista genijalni način, tj. prepustivši u načelu papi političku vlast nad Hrvatskom, a crkvenu nad Bizantskom Dalmacijom. Kako je Sveta stolica bila moralni, ali vojnički beznačajan čimbenik, ostvarenje takvog uređenja odnosa ovisilo je prema Bazilijevoj koncepciji ipak *in ultima linea* od Bizanta, ali i od hrvatskog vojvode Branimira. Branimir se prema papi držao krajnje smjerno i na riječima pokorno, ali unatoč velikoj želji pape Ivana VIII. do zaključivanja formalnog odnosa senior-vazal uopće nije došlo, jer je Branimir očito želio sačuvati punu političku samostalnost., Paradoks situacije ležao je u tome, da je u sklopu *bizantskog* uređenja prilika na istočnoj obali Jadrana trebalo doći do *franačkog* tipa uređenja odnosa senior-vazal.

Potpuno drukčiji sadržaj odnosa senior-vazal između pape i hrvatskog kralja dogodio se u doba reformskih papa u drugoj polovici 11. stoljeća. Sveta stolica bila je politički na vrhuncu svoje moći, osobito pod papom Grgurom VII. Najprije je, još za pape Aleksandra II. došlo do snažnog prodora utjecaja papinstva u Hrvatskoj pa je Petar Krešimir IV. prihvatio vazalni odnos prema papi preuzevši svoje kraljevstvo iz ruku papina legata, tj. *a parte Sancti Petri*, što je bila ondašnja formulacija stjecanja papine seniorske vlasti nad nekim vazalom. Za uzvrat je papa priznao postojanje Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, *regnum Croatiae et Dalmatiae* pa se to može smatrati nekom vrsti međunarodnog priznanja novoga državnog subjekta, jedinstvene Hrvatske i Dalmacije pod žezlom hrvatskog kralja.

Kada je 1075. god. na hrvatsko-dalmatinsko prijestolje nakon Krešimira došao Zvonimir, on je također investiran kao papin vazal. On je prije položene vazalne

prisege *vojvoda Hrvatske i Dalmacije,* suvereni vladar s titulom vojvode (nešto niže titule od kralja), a nakon prisege on postaje *kralj Hrvata i Dalmatinaca.* On ima otmjeniju titulu kralja, ali, kako je postao papin vazal Hrvatska i Dalmacija su po vlastitoj Zvonimirovoj prisegi postali papinski teritorij, na kojemu je papa vlasnik područja, a kralj njegov vazal, koji na papinom području vlada Hrvatima i Dalmatincima. Dakako, da su sve to pravničke finese, koje nisu mogle biti u praksi u potpunosti ostvarene zbog papine vojničke slabosti. Ali, da je Grgur VII. uspio u borbi s kraljem Henrikom IV., onda bi čitava konstrukcija odnosa seniora prema vazalu dobila mnogo realnije temelje.

U svakom slučaju, sudbina *regnum Croatiae et Dalmatiae* postala je tako u velikoj mjeri ovisna o moći i autoritetu seniora tog kraljevstva. Ali, to više nije predmet ovoga rada.

Ovome treba nadodati još nešto. Prema koncu 9. i dalje u 10. stoljeću hrvatski su kraljevi već postigli ako već ne punu vlast nad Dalmacijom, ali bar neku vrstu uprave nad njome. Toma Arciđakon piše da su počevši od Držislava hrvatski kraljevi, uz kraljevske insignije dobivali i titulu eparha i patricija. Dok je titula patricija bila počasna, to se isto ne može reći i za titulu eparha. Eparh je bio bizantski dužnosnik, koji nije imao sve ovlasti stratega teme, već se njegova ovlast ograničavala na ubiranju nekih prihoda, u konkretnom slučaju prihoda iz dalmatinskih gradova. Tako je hrvatski kralj, kao eparh teme Dalmacije, još u doba Bizanta ostvarivao određenu povezanost Hrvatske i Dalmacije, koja je već ukazivala na papinsko stvaranje jedinstvenog Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije.

Riassunto

Il certificato di nascita (la c. d. donazione di Trpimiro) e la posizione internazionale dello stato croato dei regnanti di stirpe nazionale

Lujo Margetić

Lo Stato croato dei regnanti nazionali da Trpimiro fino a Stefano II era – eccetto rari periodi molto brevi – uno stato indipendente, relativamente forte. I fattori più importanti dei quali la Croazia doveva tenere conto erano Bisanzio, il regno dei Franchi ed il papa.

In riguardo a Bisanzio, si deve sottolineare che questo si considerava il successore diretto dell'Impero romano e pertanto sosteneva che ogni popolo presente su territori ex romani, doveva innanzi tutto regolare i suoi rapporti col governo bizantino che gli concedeva il permesso – che spesso non aveva un fondamento reale – di vivere sul detto territorio. Questo permesso era l'equivalente, in un certo modo, dell'odierno riconoscimento internazionale di uno stato. Però, durante il potere della potente Dinastia Macedone, che va dalla seconda metà del IX fino alla prima metà del secolo XI, i rapporti con Bisanzio erano importanti anche per i territori ed i popoli che non si trovavano nelle sue strette vicinanze. Dunque, ai tempi della Dinastia Macedone, la posizione dello Stato croato era, tra l'altro, condizionata dai suoi rapporti con Bisanzio.

Però lo Stato croato doveva tenere conto anche dell'Impero franco, il quale sotto Carlo Magno annientò lo Stato avaro, e che rappresentava un fattore di prim'ordine fino all'anno 827, dopo di che la sua influenza diminuì rapidamente. Le modalità del regolamento dei rapporti con i Franchi erano però profondamente diverso da quelle con Bisanzio perché i Franchi non potevano richiamarsi alla successione all'Impero romano. Perciò i Franchi partivano da un'altra premessa, cioè che ogni territorio, conquistato da loro, apparteneva al loro imperatore. Il "riconoscimento" franco di un territorio o popolo sotto la loro diretta o indiretta influenza si realizzava con la dichiarazione del regnante di tale territorio di riconoscersi vassallo dell'imperatore franco che assumeva così il ruolo di senior. In tale modo, al termine di questo procedimento il vassallo teneva le terre di un territorio solamente come un feudo. Non di rado il vassallaggio era fittizio. A partire dal duca Trpimiro per la Croazia questo tipo di "riconoscimento" da parte dei Franchi non esisteva più a causa dell'indebolimento della loro presenza nei nostri territori.

Però, per la Croazia il vassallaggio non era sconosciuto, anzi, ci sono stati due casi riguardanti il papato, però tra loro profondamente differenti.

Il primo di questi rapporti si è verificato quando, sotto l'imperatore Basilio I, che era asceso al trono nel 867, lo stato bizantino si era enormemente rafforzato. Egli riuscì ad organizzare i rapporti internazionali sulla sponda orientale dell'Adriatico con molta energia e in modo geniale. Egli concesse al papato il potere politico sulla Croazia e quello ecclesiastico sulla Dalmazia. Siccome la Santa Sede godeva, sì, di un'enorme autorità morale, ma militarmente non contava molto, *in ultima linea* la realizzazione di questo accomodamento dipendeva da Bisanzio e, naturalmente, dal duca croato Branimiro. Però il duca dimostrava verso il papa Giovanni VIII il più grande rispetto e, verbalmente, piena sottomissione, ma nonostante il

grande desiderio che il papa dimostrava per la conclusione del rapporto formale senior-vassallo con lo Stato croato, questo non si era concluso, perché Branimiro era incline alla completa indipendenza politica. Il paradosso di tale situazione consisteva nel fatto che nell'orbita dell'accomodamento *bizantino*, il papa voleva concludere un accordo del tipo *franco*.

Molto diverso da questo rapporto senior-vassallo testé nominato è quello della seconda metà del secolo undicesimo tra i papa riformisti ed i re croati. In quel periodo la Santa Sede era all'apice del suo potere politico, soprattutto durante il pontificato di Gregorio VII. Ancora durante il papato di Alessandro II l'influenza della Santa Sede sulla situazione politica nella Croazia era preponderante e decisiva, così che il re croato Pietro Cressimiro IV tramite un processo fittizio (*Scheinprozess*) divenne vassallo del papa e ricevette il regno unito della Croazia e della Dalmazia (*regnum Croatiae et* Dakmatiae) a *parte sancti Petri*, formula che in quel periodo si usava anche in altre parti dell'Europa per definire il rapporto col papa che così diventava il senior di un regnante. Basta ricordare il vassallaggio del duca normanno Roberto Guiscard che dichiara di tenere la Puglia e la Calabria in nome del papa. Come nel caso di Roberto, anche il re croato Cressimiro IV in fondo era completamente indipendente. Ambedue i regnanti trovarono in questo rapporto con il papato il fondamento giuridico del loro potere, Roberto sulle terre testé nominate e il re croato sulla Dalmazia.

Quando nel 1075 al trono croato salì Demetrio Zvonimiro, egli, prima del giuramento di fedeltà al papa Gregorio VIII, è *duca di Croazia e Dalmazia* e, dopo il giuramento, *re dei Croati e dei Dalmati*. Salendo sul trono egli diventa re, cioè assume il titolo che era più pregevole di quello di duca, ma, siccome si era sottomesso al potere politico del papa diventando suo vassallo, egli ammette contemporaneamente che il vero proprietario del territorio croato e dalmata è il papa. Perciò in futuro egli è soltanto *re dei Croati e dei Dalmati*. È ovvio che tutto questo sono sottigliezze giuridiche che non possono nascondere il fatto che Zvonimiro rimase, a causa della debolezza militare del papato, un regnante indipendente. Ma se la contesa tra Gregorio VII ed il re tedesco Enrico IV avesse avuto un esito diverso, cioè la vittoria del papa, la costruzione giuridica del vassallaggio avrebbe avuto in futuro basi più reali.

Qui bisogna osservare che già durante la forte presenza bizantina verso la fine del secolo X i re croati erano riusciti a unire la c. d. Dalmazia Bizantina (le città dalmate) e la Croazia con fili piuttosto solidi benché non si poteva ancora parlare di fusione in un solo regno, come avvenne nella seconda metà del secolo XI con il *regnum Croatiae et Dalmatiae*. Tommaso Arcidiacono scrive che a partire dal re croato Držislavo i re croati, oltre all'attribuzione dell'insegna di sovranità, cioè della corona, da parte di Bisanzio, ricevettero anche i titoli bizantini di patrizi ed eparchi. Mentre il titolo di patrizio era puramente onorifico, quello di eparca comprendeva lo svolgimento di una funzione, cioè la funzione di amministratore di provincia – non proprio pari al governatore di provincia (stratega), ma nondimeno una funzione molto desiderabile, perché includeva il permesso di riscuotere dalle città dalmate vari dazi. Così, il re croato, in qualità di eparca dalmato, realizzò una specie di unione della Croazia e della Dalmazia, che lasciava intravedere il futuro legame tra due parti del Regno di Croazia e Dalmazia, ideato più tardi dai papi riformatori.

STARINE, 62 (2004.), 43-97

UDK 94(497.6)"13"
27-9(497.6)"13":27-789.32
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 20. III. 2002.
Prihvaćeno za tisak: 19. VI. 2002.

CRKVENE I DRUŠTVENE PRILIKE U BOSNI I HUMU U SVJETLU FRANJEVAČKIH 'DUBIA' (1372.–1373.)

Franjo Šanjek
Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb

'Dubia ecclesiastica' u obliku dvadeset i tri pitanja s kojima je avignonsku kuriju i papu Grgura XI. godine 1372. upoznao Bartol iz Alverne, vikar bosanskih franjevaca (1366.-1375. i 1378.-1408.), odnose se na pastoralne probleme s kojima su se susretali franjevački misionari na području prostrane Bosanske vikarije, koja u ono doba obuhvaća područje od Karpata do poluotoka Pelješca i od Like do Vlaške i Bugarske, uključujući i teritorij srednjovjekovne Srbije. Iz odgovora na Bartolove 'nejasnoće', koji je posebna komisija pod predsjedanjem Gaudrida Lemarheca, biskupa Quimpera, godine 1373. dostavila bosanskom vikaru, razvidno je da se ti problemi odnose na podjelu sakramenata (krst, pokora, ženidba), suradnju s glagoljašima i drugim nefranjevačkim klerom na cijelom teritoriju Bosanske vikarije, misionarsko djelovanje na obraćenju krstjana Crkve bosanske i kompleksni odnosi prema pripadnicima pravoslavlja. Uz opširan uvod o crkvenim i društvenim prilikama u srednjovjekovnoj Bosni i Humu i franjevačkom misionarskom djelovanju izvan Bosne, u Bugarskoj, Srbiji i Vlaškoj, ovaj prilog donosi izvorni latinski tekst i po prvi put hrvatski prijevod 'Dubia' Bartola iz Alverne.

Dubia ecclesiastica, koje su bosanski franjevci 1372. preko vikara Bartola iz Alverne (La Verna, Toskana, Italija)[1] uputili papinskoj kuriji u Avignon i odgovor teološke komisije, koju je o predmetu imenovao papa Grgur XI. (1370.-1378.), pobudila je iznimnu pažnju medievista i hrvatske historiografije u cjelini.

---

[1] Franjevac Bartol de Alverna (Arezzo, Italija), vikar Bosanske franjevačke vikarije (1366.-1375. i 1378.-1408.), čija se apostolska djelatnost odnosi na prostor srednjovjekovne Bosne, Huma, graničnih hrvatskih i srpskih područja do uključivo Transilvanije i sjeverozapadne Bugarske. Usp. D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna,* Rim 1968, str. 65-81; B. RUPČIĆ, *Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alverne 1372/73. za povijest Bosne,* Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU, 15/1988, str. 65-88; J. ŠIDAK, *Franjevačka 'Dubia' iz 1372/73. kao izvor za povijest Bosne,* u: Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu, Zagreb 1975, str. 225-247. O fra Bartolu iz Alverne v. B. S. PANDŽIĆ, *Bosna Argentina. Studien zur Geschichte des Franziskanerordens in Bosnien und der Herzegowina,* Köln-Wien 1995, str. (34)-(38). U svojoj sam disertaciji o bosansko-humskim krstjanima Bartola iz Alverne pogrešno preveo u Bartola iz Auvergne u Francuskoj (usp. F. ŠANJEK, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare,* Paris-Louvain 1976, str. 140-143).

Iscrpne studije o navedenoj problematici dugujemo Dragutinu Kniewaldu,[2] Jaroslavu Šidaku[3] i Boniciju Rupčiću.[4] O 'nejasnoćama' bosanskih franjevaca pisali su Dominik Mandić,[5] Franjo Šanjek,[6] Marko Semren[7] i drugi u kontekstu društvenih i religioznih odnosa srednjovjekovne Bosne i Huma, osobito u svezi s heterodoksnom Crkvom bosansko–humskih krstjana.[8]

Iako franjevačka apostolska djelatnost na tim prostorima datira još s kraja XIII. stoljeća, kad je papa Nikola IV. od franjevačkog provincijala 'Slavonske provincije' zatražio da pošalje dva redovnika koji će 'in partibus Bosnae' organizirati istraživanje inkvizicijske službe.[9] Papa Bonifacije VIII. bulom *Licet ex omnibus* od 29. travnja 1298.

2 D. KNIEWALD, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, str. 144-163.

3 J. ŠIDAK, *Franjevačka 'Dubia' iz godine 1372/73. kao izvor za povijest Bosne*, Istorijski časopis, 20/1955, str. 207-230; ISTI, Franjevačka 'Dubia',u: Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu, Zagreb 1975, str. 225-247.

4 B. RUPČIĆ, *Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alverne iz godine 1372/73. za povijest Bosne*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti, sv. 15, Zagreb 1988, str. 65-88; ISTI, *Značenje 'Dubia'*, Regiones Peninsulae Balcanicae et Proximi Orientis, Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života, Bamberg 1988, str. 1-35.

5 D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske vikarije i Provincije 1340.-1735.*, Rim 1968, str. 65-81. Istu problematiku dotiče i u studiji posvećenoj *Bogomilskoj crkvi bosanskih krstjana*, Chicago 1962, str. 332-333; Rim 1979, str. 401-403.

6 F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Analecta croatica christiana 6, Zagreb 1975, str. 128-129.

7 M. SEMREN, *Il francescanesimo vissuto nelle regioni croate di Bosnia ed Erzegovina (fino al 1517)*, Roma 1987, str. 41-58 (disertacija).

8 Zanimljive su opservacije nekih povjesničara (Rupčić, Šidak) koji franjevačka 'Dubia' povezuju s 'katoličkom ofenzivom u Bosni' kao da je riječ o vjerskom ratu protiv heterodoksne Crkve bosanske i njezinih krstjana. U svezi s franjevačkim propovijedanjem u Bosni i Vlaškoj (s obje strane Dunava u Bugarskoj i Rumunjskoj) spominje se obraćenje 400 000 Slavena i Vlaha. Usp. D. LASIĆ, *Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicarii Bosnae 1367-1407, quaedam scripta hucusque inedita*, Archivum Franciscanum Historicum, 55/1962, str. 68-81. U buli 'Ex iniuncto nobis' 7. ožujka 1402. papa Bonifacije IX., pozivajući se na izvješće Bartola iz Alverne, ističe da su franjevci obratili do 500 000 nevjernika koje D. Mandić (*Franjevačka Bosna*, str. str. 76) poistovjećuje s bosanskim krstjanima, iako se ovi izričito ne spominju u tekstu, na što je već upozorio B. Rupčić (*Značenje 'Dubia'*, str. 78). U izvornom se tekstu spominju *infideles*, izraz kojim se redovito pridaje nekršćanima. Archivum secretum Vaticanum, *Reg. Lat.104*, fol. 101; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, Chicago 1962, str. 460; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 128-129, faksimil izvornika: "Per solicitas et continuas fratrum dicti ordinis in eadem Vicaria existentium predicationes et instructiones *Quingenta milia personarum infidelium* vel circiter evangelium veritatis amplectentes orthodoxe fidei sinceritatem".

9 Jeronim Masci, eksprovincijal franjevaca 'Provinciae Sclavoniae', bulom *Prae cunctis* od 23. ožujka 1291. obraća se "Ministro Ordinis Fratrum Minorum Provinciae Sclavoniae (...) ut duos eligat ex eodem Ordine Fratres (...) qui sint vita et conversatione probati, litterarum scientia praediti, et regionis illius idiomatis non ignari, quos ad memoratas partes dirigat pro eliminanda ex eisdem partibus haeretica pravitate" (L. WADDING, *Annales Minorum*, sv. V, Romae 1733, str. 260; D. MANDIĆ, Bogomilska crkva, str. 167).

potvrđuje odluku svog prethodnika proširujući djelokrug franjevačkih inkvizitora na "Srbiju, Rašku, Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu i Istru," tj. na cjelokupno područje ondašnje 'Slavonske provincije',[10] prethodnice 'Bosanske vikarije',[11] čiji će djelatni prostor obuhvatiti krajeve od Karpata na sjeveru do Jadrana na jugu te od Like na zapadu do Crnoga mora na istoku.

U povjerenoj im misiji propovijedanja i dijaloga s heterodoksnim krstjanima franjevci i dominikanci nerado stoje iza službe 'istraživanja heretičke zloće', u koju ih je mimo volje uvukla srednjovjekovna politika 'dvaju mačeva', tj. kršćanskom poimanju slobode neprihvatljiva veza trona i oltara, svjetovne i crkvene vlasti.

Nije poznato kada je papa Grgur IX. investirao inkvizitorskim pravima dominikance, koji se 1234.-1239. na bosanskom teritoriju "uz pomoć (pot)kralja Kolomana propovijedanjem i raspravama uporno bore protiv krivovjerja te su na čudesan način postigli toliko da su mnoge od krivovjeraca obratili istini (katoličke vjere), dok su mnogi od onih, koji se nisu htjeli obratiti, po službenicima Kolomanovim bili predani ognju".[12]

Na temelju papinskih dokumenata *Prae cunctis* (1291.) i *Licet ex omnibus* (1298.) avignonski papa Ivan XXII. pismom od 1. srpnja 1327. u korist franjevaca presuđuje spor prosjačkih redova u Bosni, stavljajući izvan snage pismo kojim je 1. veljače iste godine, na intervenciju Mateja Zagrepčanina, provincijalu ugarskih i hrvatskih dominikanaca odobrio "ut per fratres idoneos a se deputatos, contra omnes Transilvanos, Bosnenses et Sclavinicos, qui haeretici fuerint, per regnum Hungariae (et Croatiae) crucem faciat praedicari",[13] jer tada dominikanci očito više nisu raspolagali s doku-

10 A. THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, t. I, Romae 1859, str. 381; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb 1892, str. 17; D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, str. 41: "Servie, Rassie, Dalmatie, Crovatie, Bosne atque Istrie, provincie Sclavonie".

11 Usp. J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, Sarajevo 1990, str. 25-27 (reprint izdanja iz 1912.); D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, str. 43-53; J. DŽAMBO, *Die Franziskaner im mittelalterichen Bosnien*, Werl/ Westfalen 1991, str. 78-85; B. S. PANDŽIĆ, Bosna Argentina, str. (31)-(38).

12 PETAR IZ BODROGA, *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, izd. B. REICHERT, *Gérard de Frachet. Vitae fratrum Ordinis praedicatorum necnon chronica ordinis*, Monumenta Ordinis Praedicatorum historica, sv. I, Louvain 1896, str. 307-308; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 78, bilj. 29: "Item in Bosnia et Dalmatia, que apud eos 'ecclesia Slavonie' nuncupatur, missi sunt etiam fratres ad hereticos, ubi scientes fratres innumeram animarum multitudinem perire per hereticorum errorem. Cum autem archiepiscopus Colocensis (Hugrinus), apostolice sedis tunc legatus, cruce signatus, contra eos pluries exercitum perduxisset et modicum vel parum proficeret, tandem fratribus nostris tanquam negocium aliis disperatum a summo pontifice (Gregorio IX) per plures litteras est commissum. Qui predicacioni et disputacioni contra hereticos insistentes, beate memorie rege Colomano eis astante, mirabiliter profecerunt ita, ut multos (ex) hereticorum et credentes eorum ad fidei converterent veritatem, et multi ex iisdem, qui converti nolebant, per ministrales dicti regis Colomani ignibus traderentur".

13 Usp. Pontificia Commissio ad redigendum Codicem iuris canonici orientalis, *Fontes*, III, Città del Vaticano 1952, str. 181

mentima u potvrdu inkvizitorskih prava stečenih sredinom tridesetih godina XIII. stoljeća.[14] Isti papa se još jednom, 16. ožujka 1330. godine, prije konačnog pravorijeka, obratio splitskom nadbiskupu Dominiku i zadarskom nadbiskupu Ivanu da pomno ispitaju nesuglasice dominikanaca i franjevaca. Dominikanci se u izvornoj građi više ne spominju kao inkvizitori u Bosni, ali se zadržavaju u samostanima uz granicu, u Dubici i Bihaću sve do pada tih gradova pod otomansku vlast 1538. odnosno 1592. kad odlaze u Jastrebarsko i Ptuj.[15]

Osobit zemljopisni položaj i specifične povijesne okolnosti, na prostoru u kojem se prelamaju stečevine grčke i rimske civilizacija, habilitiraju franjevce Bosanske vikarije za susret ne samo s heterodoksnim krstjanima nego i s pravoslavljem. Papa Nikola IV. na početku svog pontifikata (23. srpnja 1288.) srpskom kralju Stjepanu Urošu II. Milutinu upućuje iskreni poziv na sjedinjenje. Papa se ispričava da osobno ne može do srpskog vladara, ali mu zato šalje dva povjerljiva franjevca, Marina iz Kotora i Ciprijana iz Bara, koji su "istina siromašni zemaljskimn dobrima ali prebogati znanjem o božanskim stvarima". Više uspjeha imat će s kraljevim bratom Stjepanom Dragutinom, koji će postati katolikom, ali kao vazal ugarsko-hrvatskog kralja od kojega je dobio upravu nad Usorom, Soli, Mačvom i Beogradom.[16]

Osnutkom Bosanske vikarije[17] franjevačka djelatnost prelazi granice državnog bosanskog teritorija. Peregrin Saksonac, prvi bosanski vikar (1340.-1349.), prema jednom suvremenom izvješću "obratio je mnoge patarene bosanske sljedbe".[18] Ugarsko-hrvatski kralj Ljudevit I. Veliki (1347.-1382.) u pismu od 19. travnja 1364. javlja krčkom knezu Bartolu da "naše Bosansko kraljevstvo vrvi od velikog mnoštva

14 *O Sporu dominikanaca i franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni* u svezi s inkvizicijskim pravima i propovijedanjem križarskog rata protiv tamošnjih krivovjeraca v. istoimeni članak S. A. Jalimama, objavljen u časopisu *Croatica christiana periodica*, XIII (1989) 23, str. 9-19. O istom v. J. ŠIDAK, Studije o *'Crkvi bosanskoj'*, str. 229-230; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 81. Povijesna vrela od franjevačkih inkvizitora u Bosni spominju imena Jakova Markijskog i Ivana Kapistrana. Nedostaju međutim podaci o djelovanju inkvizicijskih sudova. Usp. F. ŠANJEK, *Kršćanstvo Bosne i Hercegovine*, Croatica christiana periodica, XVI (1992) 30, str. 140.

15 Usp. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, 57-58; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Croatiae*, IX, 337-338; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 81, bilj. 58. Odnose prosjačkih redova u Bosni opisao je J. Jelenić zaključujući: "Franjevci u Bosni brzo, istisnuv odatle Dominikovce i zasnovav te proširiv tu svoju vikariju, počmu spasonosno djelovati ne samo na polju vjerovjesništva, unije, duhovne pastve i t.d., nego bez sumnje i na polju školstva" (*Kultura i Bosanski franjevci*, sv. I, Zagreb 1912, str. 77-78 i 96).

16 F. ŠANJEK, Kršćanstvo Bosne i Hercegovine, str. 141.

17 D. Mandić (Franjevačka Bosna, str. 33-53) dokazuje da je Bosansku vikariju osnovao general Gerard Odonis za posjeta Bosni (5. listopada 1339.) ali, juridički promatrano, Bosanska vikarija ustrojena je 4. lipnja 1340. na vrhovnom zboru Franjevačkog reda u Assisu. Usp. J. ŠIDAK, Studije o 'Crkvi bosanskoj', str. 231.

18 "Patareni quoque Bosnensim secta per Peregrinum Praesulem eorum ab errore depulsi" (J. MATASOVIĆ, Tri humanista o Patarenima, *Godišnjak skopskog Filozofskog fakulteta*, 1/1930, str. 239).

krivovjeraca i patarena".[19] Na kraljevu molbu 1365. osam redovnika Bosanske vikarije apostolski djeluje u okolici Vidina u Bugarskoj gdje, prema jednom izvješću iz 1366. godine, "hrle na krštenje nevjernički prvaci sa svojim narodom (...) a krivovjerci i raskolnici (pravoslavni) vraćaju se istine (katoličke) vjere i jedinstvu Rimske crkve".[20]

Djelatnost franjevaca Bosanske vikarije aktivira se nastupom vikara Bartola iz Alverne, koji 1368. šalje fra Ivana iz Rajne i fra Andriju iz Perugie avignonskom papi Urbanu V. da ovaj bosanske franjevce preporuči Ugarsko-hrvatskom kralju Ljudevitu, što papa i čini 13. srpnja iste godine, informirajući ga da se "u krajevima Bugarske, Raške i Bosne" predanim franjevačkim propovijedanjem "vratilo svjetlu prave vjere i jedinstvu Rimske crkve (...) mnogo tisuća osoba obojega spola, nakon što su napustili raskol i ine bludnje".[21] Tjedan dana kasnije, 21. srpnja 1368. godine, isti papa preporučuje bosanskom biskupu franjevce koji obraćaju krivovjerce u njegovoj biskupiji.[22] Od dugosežne je važnosti pismo *Odor vestrae famae laudabilis* od 28. siječnja 1369. godine, kojim papa Urban V. franjevcima Bosanske vikarije daje povlastice koje je Ivan XXII. bulom *Hora iam undecima* 1321. dao misionarima na Istoku, tj. da 'auctoritate apostolica' mogu bez dozvole biskupa ispovijedati, držati mise i druge liturgijske čine gdje to budu smatrali uputnim.[23] Pismom *Excolentes* 13. prosinca 1369. papa Urban V. dozvoljava da bosanski franjevci za svoje potrebe mogu tražiti i primati milodare i izvan granica Vikarije, u Ugarskoj, Dalmaciji i Hrvatskoj.[24]

Pismom od 17. lipnja 1372. Grgur XI. franjevcima Bosanske vikarije dopuštaju izgradnju dvaju samostana u Rudničkom kraju, koji je u vlasti raškoga kralja, jedan u

19 T. SMIČIKLAS, Codex diplomaticus Croatiae, sv. XIV, Zagreb 1915, str. 358: "Uniuersis declaramus, quod, ubi in regno nostro Bozne innumerabilis multitudo hereticorum et paterenorum pululasset in errore fidei orthodoxe ad extirpandumque de ipso regno nostro".

20 L. WADDING, Annales Minorum, VIII, 230-231; M. BATINIĆ, Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka, sv. I, Zagreb 1881, str.63-65; J. ŠIDAK, Studije o 'Crkvi bosanskoj', str. 236.

21 Codex diplomaticus Croatiae, sv. XIV, Zagreb 1916, str. 148-149: "(Urbanus papa V.) Ludovico regi Hungariae (...) de Bulgariae, Rassiae et Bosnae venientes partibus (...) ad tuam inductionem et cooperationem piissimam ac fratrum dicti ordinis in dictis partibus commorantium praedicationem multa millia personarum utriusque sexus, relictis damnabili schismate aliisque erroribus, quibus erant et fuerant omni tempore involuti (...) rogamus et hortamur (...) ut de sacerdotibus, qui curam gerant conversorum huiusmodi, solerter provideant et eisdem fratribus ad alios cooperante domino convertendos assistant, velis pro reverentia dei et tuo aeterno et ineffabili praemio ac reverentia apostolicae sedis dare consilium, auxilium et favorem, ad conversionem aliorum schismaticorum et haereticorum ac infidelium, quibus regnum tuum vicinum existit". Usp. B. S. PANDŽIĆ, Bosna Argentina, str. (35).

22 Usp. Bullarium Franciscanum, 6/1900, str. 420-421; B. S. PANDŽIĆ, Bosna Argentina, str. (35).

23 Usp. Bullarium Franciscanum, 6/1900, str. 420-421; B. S. PANDŽIĆ, Bosna Argentina, str. (35) i (36).

24 E. FERMENDŽIN, Acta Bosnae, str. 36, dok. 195: "Ut extra vicariam Bosne tam in Ungarie quam in Dalmatie et Chroatie partibus qualunque eleemosinas petere et recipere". Usp. D. MANDIĆ, Franjevačka Bosna, str. 67

Glažu[25] koji je pod vlašću ugarsko-hrvatskog kralja te još devet samostana u za to slobodno odabranim lokalitetima u Bosni, Raškoj i Vlaškoj.[26]

Da bi se udovoljilo pastoralnim izazovima prostrane Bosanske vikarije Bartol iz Alverne, preko svog opunomoćenika fra Berengarija Aragonskog, obraća se za pomoć papi Grguru XI., koji 22. lipnja 1372. pismom *Salvatoris Domini* preporuča provincijalima i kustodima franjevačkog reda da pošalju u Bosnu šezdeset misionara.[27]

Tom je prigodom fra Berengarij Papi predao tekst s dvadeset i tri 'nejasnoće' s kojima su se franjevci Bosanske vikarije svakodnevno susretali u svom pastoralnom djelovanju. Tekst Bartolovih 'nejasnoća' u znanstvenoj je literaturi poznat pod naslovom *Dubia ecclesiastica fratris Bartholomaei vicarii generalis in Bosnia submissa Gregorio XI. pontifici romano et responsa Ecclesiae romanae ad eundem de anno 1373.*[28] Bulom *Ad procurandam salutem animarum* Grgur XI. je 22. lipnja 1372. imenovao odbor učenih teologa i pravnika koji će pod predsjedanjem Francuza Gaudrida Lemarhec, biskupa Quimpera, koji će postavljene 'nejasnoće' pažljivo proučiti i 1373.[29] dostaviti svoje odgovore Bartolu iz Alverne, sposobnom redovniku koji će, lišen sumnji i uz podršku vrhovnog crkvenog autoriteta, svoje i apostolsko poslanje redovničke subraće, znati uspješno voditi u vrijeme opće sablazni zapadnog raskola (1378.-1417.) na cijelom području Bosanske vikarije nad kojim su se počeli nadvijati crni oblaci s Istoka.

Neka od *Dubia* dotiču odnose franjevaca prema svjetovnom kleru (8–10) odnosno prema pravoslavnima (1-3), najveći dio obuhvaća kompleksne odnose prema krstjanima Crkve bosanske (1, 4, 11-13, 18-22), koje se u tekstu naziva krivovjercima (heretici) i nevjernicima (infideles).

'KRSTJANI' CRKVE BOSANSKE

Heterodoksni 'krstjani' srednjovjekovne Bosne i Huma, prema katoličkim izvorima latinske i glagoljaške provenijencije ispovijedali su umjereni dualizam, pretpostav-

---

25 Glaž, Glas, Diglassa, na rijeci Ukrini, sjeverna Bosna.

26 E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 38, dok. 207; D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, str. 67.

27 L. WADDING, *Annales Minorum*, VIII, 263; A. THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, t. II, Romae 1862, str. 117; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 38-39; B. S. PANDŽIĆ, *Bosna Argentina*, str. (36). Grgur XI. pismom *Animarum salutem* 3. veljače 1373. ovlašćuje bosanske franjevce da u Glažu i drugim mjestima uz granicu s Ugarsko-hrvatskim kraljevstvom mogu podjeljivati krst i druge sakramente, jer u tim mjestima nema redovitog svjetovnog pastoralnog klera. Slična ovlaštenja imali su i u središnjoj Bosni gdje "nije bilo župnih crkava ni župnika svjetovnih svećenika". Usp. D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, str. 68;

28 Jedini sačuvani prijepis *Dubia ecclesiastica* nalazi se u arhivu HAZU u Zagrebu pod signaturom I. a 57, fol. 76r-78v. Vidi *niže* str. 80, bilj. 2.

29 Odgovor ekperata papinske komisije datiran je 'Anno Domini MCCCLXXIII, Indictione XI'. Vidi *niže*, str. 94.

ljajući vjeru u jednoga Boga koji je upravu nad vidljivim materijalnim svijetom privremeno – do pojave 'eshatona' – prepustio Sotoni, predvodniku pobunjenih anđela.[30]

Zemljopisno gledano, Crkva bosansko-humskih krstjana u XIII. stoljeću nalazi svoje najsigurnije uporište na prostoru uz granicu Bosne i Huma (Hercegovine), od Uskoplja, Moištre, Janjića i Foče na sjeveru do Stoca i Boljuna na jugu. Uvjetovani od kralja Stjepana Tomaša (1443.-1461.) da se vrate pod okrilje Rimske (Katoličke) crkve ili da napuste bosanski teritorij, dio pristaša heterodoksne 'Crkve bosanske' prisiljen je potražiti sigurnost u Humu kod hercega Stjepana Vukčića Kosače (1435.-1466.).

Osporavatelji u ime Evanđelja

U XI./XII. stoljeću, poslije izjalovljenih milenarističkih iščekivanja, u krajevima uz sjeverno Sredozemlje i na cijelom kršćanskom Zapadu sazrijeva ideja o korjenitoj obnovi društva u duhu kršćanskih ideala slobode i evanđeoskog zajedništva. Protiv hijerarhijskih povlastica ustaju egzaltirani propovjednici 'religije bez klera i kleričke dominacije,' koji osporavaju spregu trona i oltara sputavajući slobodu Crkve.[31]

Za obnovu vjerskog života na hrvatskim prostorima zalažu se laička bratstva uz jadransku obalu i bosansko-humski krstjani, koje papa Inocent III. (1198.-1216.) nastoji preustrojiti po uzoru na redovničke zajednice. U nas su povijesno zajamčena svjetovnjačka bratstva na benediktinskom posjedu Suhovare kod Zadra te u Bosni i Humu, koji se nazivaju *fraternitates* te se, za razliku od kasnijih *bratovština* (confraternitates), obvezuju na određeni oblik zajedničkog života.

'Mi (...) koji smo se (...) nazivali povlasticom kršćanskog imena'

Dukljanski knez Vukan 1199./1200. podsjeća Rim na pojavu heterodoksnih učenja u Bosni, gdje su, navodno, uz krivovjerje pristali ban Kulin s obitelju i preko deset tisuća ljudi. Isti ban Kulin poštuje krivovjerne vođe više od katolika nazivajući ih *antonomasice christianos* – naprosto kršćanima![32] Zimi 1202./03. papa Inocent III. šalje u Bosnu legata Ivana de Casamare pred kojim će predstavnici krstjanskog bratstva 8.

---

[30] Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 122-137.

[31] U XII. st. izraz "communitas" zbunjuje pristaše feudalizma. O tome v. C. GEREST, *Communautés et mouvements dans le christianisme des XIe et XIIe siècles*, Lumière et Vie, 19/1970, str. 156; F. ŠANJEK, Bosansko-humski krstjani, Zagreb 1975, str. 50; F. ŠANJEK, *Katarsko-dualistička inicijacija u srednjem vijeku*, Historijski zbornik, XXIX-XXX/1976-1977, str. 101.

[32] Reg. Vat. 4, fol. 185rv. Pismo je registrirano druge godine pontifikata Inocenta III, tj. između 22. II. 1199. i 21. II. 1200. U pismima upućenim hrvatsko-ugarskom kralju Emeriku 11. X. 1200. i splitskom nadbiskupu Bernardu 21. XI. 1202. papa upotrebljava izraze iz Vukanova pisma ("antonomasice christianos"). Usp. F. ŠANJEK, Bosansko-humski krstjani, str. 51 i 57.

travnja 1203. na Bilinom polju kod rijeke Bosne (Zenica) i 30. travnja iste godine na Kraljevskom otoku (Czepel) "u ime sviju koji pripadaju bratstvu" svečano obećati da će "imati svećenike, koji će u nedjelje i na blagdane čitati sv. Misu, slušati ispovijedi i davati pokore (...) bdjeti da žene, koje budu pripadale njihovu bratstvu, žive odvojeno od muškaraca, kako u spavaonicama tako i u blagovalištu (...) da unaprijed neće primati nekog oženjenog ili neku udatu, osim ako se ovi prethodno uzajamnim dogovorom obvežu na uzdržljivost."[33] Priori bosansko-humskih krstjana obećali su nadalje da će imati bogomolje, da u svoje zajednice neće primati one koji su manihejskog uvjerenja, nositi će jednobojnu odjeću do gležnja i pod vratom zatvorenu, čitati podjednako knjige Starog i Novog saveza itd.

Bilinopoljski akt u crkvenoj politici pape Inocenta III. primjer je za dogovor sa *siromašnim katolicima* Duranda iz Huesce u južnoj Francuskoj (1207.) i *humilijatima* Bernarda Primma u sjevernoj Italiji (1210.). Uostalom, i leksička podudarnost bilinopoljske abjuracije upućuje na strukturalnu sličnost zajednica bosansko-humskih krstjana sa siromašnim katolicima, humilijatima i dijelom valdeških zajednica odanih Crkvi.[34]

Unatoč bilinopoljskom obećanju da se "neće kao dosad nazivati *kršćanima* nego *braćom*," spomenuto ime ostaje distinktivni znak pripadnika Crkve bosanske tijekom njezina dvoipostoljetnog djelovanja. Tko su zapravo bosansko–humski krstjani? Manihejci, arijanci, katari ili patareni, kako ih najčešće nazivaju latinski kontroverzisti i hrvatski izvori katoličke provenijencije, ili bogumili, "koji ne štuju ikone i ne klanjaju se križu," na što aludiraju istočno-pravoslavni *nomokanoni* i *sinodici*?[35]

'Krstjani i krstjanice prave vjere apostolske'

U duhu oporuke Radina Butkovića iz Seonice (1466.), 'gosta' Crkve bosanske, pravi krstjani i prave krstjanice jesu "oni koji su prave vjere apostolske," tj. vjernici koji su prošli krstjansku inicijaciju i primili 'duhovno krštenje' Crkve bosanske. Na čelu te Crkve bio je biskup, koji je ujedno 'djed', tj. vrhovni starješina krstjana i krstjanica. Gost je po časti prvi do djeda koji u njegovoj odsutnosti predsjeda zajedničkim skupštinama, dok su 'starci' bili na čelu krstjanskih zajednica ili 'hiža.' Djed, gosti i starci

33 Reg. Vat. 5, fol. 103v; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Croatiae*, sv. III, str. 24-25; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, str. 435-436; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 59-62 (latinski izvorni tekst i hrvatski prijevod).

34 C. THOUZELLIER, *Catharisme et valdéisme*, Marseille 1982, str. 38; F. ŠANJEK, *Dualističko-evangelički pokret u svjetlu Sacconije 'Sume o katarima i leonistima'*, Bogoslovska smotra, XLVI (1976) 3, str. 304; ISTI, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru (VII.-XX. stoljeće)*, Zagreb 1996, str. 177.

35 Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 121-144; F. ŠANJEK, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare*, str. 133-165.

tvore hijerahiju Crkve bosanske, dok su krstjani i krstjanice punopravni pripadnici iste, tj. oni koji su primili duhovno ili 'Kristovo krštenje,' koje se u heterodoksnim zajednicama Bosne i Huma podjeljivalo kao u Pracrkvi, tj. simboličnom predajom Evanđelja i Očenaša te polaganjem ruku.[36]

Crkvi bosansko-humskih krstjana u širem smislu pripadaju i "oni koji grijeha ne ljube," tj. oni koji su se ustrajnom molitvom i vježbanjem u siromaštvu i uzdržljivosti pripremali za prijem među "krstjane prave vjere apostolske" kao i 'mrsni ljudi' koji su svoj konačni pristup odgodili za pogodnije vrijeme, najčešće pri kraju života. Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, kojega franjevac Matej de San Miniato 1403. naziva 'patarenom,' godine 1413. obraća se kraljici Barbari, ženi cara Sigismunda: "Molim kraljevsku prejasnost i vaše veličanstvo, ne dopustite da u svojoj starosti umrem u poganskom obredu i nevjerstvu, jer sam strpljivo čekao da se s poganskog obreda vratim u katoličku vjeru kako bih vjerno mogao služiti svom gospodaru kralju."[37] Zapis iz Evanđelja bosanskog tepačije Batala Santića (1393.) otkriva da "ovaj biše mnogo dobr' dobrim ljudem," tj. hijerarhijskim predstojnicima Crkve bosanske, i "mnogo slavan' dobrim' krstjanom," podsjećanje na njegov položaj i ugled među vjernicima spomenute Crkve.[38]

Biskup i djed Crkve bosanske uživao je nepodijeljeni ugled ne samo među krstjanima nego i u društvenom, kulturnom i političkom životu srednjovjekovne Bosne. Djedov je ugled cijenjen i izvan granica, među talijanskim patarenima, južnofrancuskim katarima, humilijatima i valdezima. U njegovoj rezidenciji u Janjićima i Uskoplju parafiraju se i pohranjuju važni državnopravni spisi. Vladari srednjovjekovne Bosne, banovi i kraljevi, obraćaju mu se u najdelikatnijim situacijama. Tako ban Stjepan Tvrtko oko 1370. oprašta Stjepanu Rajkoviću i predaje ga u "vjeru dedinju i vse C'rque bosanske i vse krst'ane, da mu se ne more sv'rći vjera krst'janska (...) i što ga ne sudi Djed i dva Stroinika š njim (...) i da ne bude sužanj nikadar dokle

36 F. ŠANJEK, *Katarsko-dualistička inicijacija*, str. 101-111. Dubrovčani 5. X. 1433. izvješćuju Ivana Stojkovića, teologa i animatora Baselskog sabora, da "patarene Bosanskog Kraljevstva narod istina naziva redovnicima, ali da su oni bez vjere, reda i pravila. Prvi se od njih naziva djed, drugi gost, treći starac, a četvrti strojnik" (F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 90 i 94). Hijerarhijske strukture Crkve bosanske iščitavaju se iz oporuke gosta Radina Butkovića (*idem*, str. 179-182). Usp. D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, Rim 1979, str. 543-546.

37 J. LUCIUS (LUČIĆ), *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*, Venezia 1673, str. 392; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, str. 110: "Exoro serenitatem regiam et vestram maiestatem, ut iam in tempore senectutis meae non permittant (me) mori in paganismo ritu et sub infidelitate, quia vix et difficulter expectavi, ut ritus de paganismo convertat ad fidem catholicam, et possim dicto domino meo regi fideliter servire".

38 Tepačija Batalo, ugledni bosanski plemić za kraljeva Dabiše i Ostoje, muž Hrvojeve sestre Rese, tekst Evanđelja poznatijeg po njegovu imenu, darovao je Radinu, 'starcu' Crkve bosanske. Kodeks je djelo pisara Stanka Kromirijanina. Ugledni naručitelj dao ga je uvezati "okovav' srebrom' i zlatom'". Usp. D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, str. 110-114; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 96-98.

je koren u Bosne C'rque Božje."[39] Djed bosansko-humskih krstjana redovito posreduje u sporovima kralja i bosansko-humske vlastele. Iz redova Crkve bosanske je i polovina članova bosanskog državnog vijeća.

"Razumno i pravedno živimo"

Nauk bosansko-humskih krstjana ima određenih sličnosti s vjerskim učenjem bugarskih i makedonskih bogumila, iako ozbiljna povijesna vrela isključuju njihov neposredni dodir. Spisi katoličkih hereziologa svjedoče o doktrinarnim vezama s carigradskim umjerenim dualistima i njihovom izravnom utjecaju na talijanske katare 'slavonskog reda'.[40] Prve heterodoksne zajednice dualističkog svjetonazora, potkraj XII. Stoljeća, javljuju se u Dalmaciji, a njihovi sljedbenici, protjerani iz Splita i Trogira na početku XIII. stoljeća nalaze sigurno utočište i djelatni prostor u Kulinovoj Bosni.[41] Anonimni pisac rasprave *O katarskom krivovjerju u Lombardiji* (oko 1205.-1210.), Salvo Burce (1235.), Moneta iz Cremone (1241.), Rajner Sacconi (1250.) i Anselmo Aleksandrijski (oko 1260.-1270.) svjedoče o tome da je dio lombardskih katara početkom XIII. stoljeća napustio 'bugarski red' i prihvatio umjereniji dualistički svjetonazor 'slavonskog reda'.[42] Kardinal Konrad iz Uracha, legat pape Honorija III. u Francuskoj, sredinom 1223. izvješćuje francuski episkopat da se okcitanski albigenzi pozivaju na nekakvog katarskog papu, čiji brojni pristaše prebivaju na područjima Hrvatske i Dalmacije blizu Ugarske.[43] Prvaci pak talijanskih patarena od sredine XIV. stoljeća

39 D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, str. 216; F. ŠANJEK, *Kršćanstvo Bosne i Hercegovine*, Croatica christiana periodica, XVI (1992) 30, str. 136.

40 D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1979, str. 53-78; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 123-127; F. ŠANJEK, *Pojam 'stvaranja' u Crkvi bosansko-humskih krstjana*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 41-42/1995, str. 8.

41 Papa Inocent III. u dva maha govori o krivovjercima, katarima i patarenima, koje je splitski nadbiskup Bernard protjerao s područja svoje dijeceze, a ban Kulin dao im sigurno utočište u Bosni. Reg. Vat. 5, fol. 1v i 55v; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 56-57. Aferu sa zadarskim građanima Matejem i Aristodijem prepričava Toma Arhiđakon (*Kronika*, Split 1977, str. 72-73).

42 *De heresi catharorum in Lombardia*, izd. A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italie 1*, Archivum Fratrum Praedicatorum, 19/1949, str. 306-312; SALVO BURCE, *Liber supra stella*, izd. Ilarino da Milano, Aevum, 19/1945, str. 307-341; MONETAE CREMONENSIS, *Adversus catharos et valdenses*, izd. Th. A. Ricchinius, Romae 1741 (reprint izd. Rigewood N. J. 1964); RAYNIER SACCONI, *Summa de catharis et leonistis seu pauperibus de Lugduno*, izd. A. Dondaine, *Un traité*, Roma 1939, str. 64-78; D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270/1949, str. 190-238; F. Šanjek, *Raynerius Sacconi op. Summa de catharis*, Archivum Fratrum Praedicatorum, 44/1974, str. 42-60 (hrv. pr. u časopisu Bogoslovska smotra, 3/1976, str. 289-299); ANSELMO ALEKSANDRIJSKI, *Tractatus de hereticis*, izd. A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italie 2*, Archivum Fratrum Praedicatorum, 20/1950, str. 308-324.

43 E. MARTENE – U. DURAND, *Thesaurus novus anecdotorum*, sv. I, Paris 1717, col. 901-903; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 84, bilj. 72: "Ecce quod vidimus in finibus Brunarum (!), Croatiae et Dalmatiae juxta Hungariam nationem, ut per antipapam (...) Hinc est quod papa perfidiae (...) ad

redovito odlaze "u Slavoniju da cjelovito i savršeno upoznaju nauk tamošnjih učitelja koji stanuju u Bosni kojom upravlja bosanski ban."[44]

Heterodoksni krstjani od 1260-ih do 1360-ih godina primjetno utječu ne samo na vjerski nego i na društveni život Bosne. Tvrtkovim političkim usponom jača uloga franjevaca. Posredovanjem Ivana Stojkovića Baselski sabor 1434. nastoji riješiti 'gordijski čvor' kršćanstva u Bosni i Humu za čije heterodoksne krstjane papa Eugen IV. tvrdi da "tajnu božanskog utjelovljenja smatraju pričinjanjem tako da utjelovljenje Sina Božjega, njegova muka i uskrsnuće, nisu bili stvarni nego samo prividni. (Isti) priznaju da je Sotona moću ravan svemogućem Bogu te postavljaju dva prva počela, jedno zlih bića, a drugo dobrih".[45] U istom duhu i anonimni redaktor glagoljskih *Dijaloga pape Grgura* u XIV. stoljeću duboko žali "nesrično Kraljevstvo Bosansko, na koga ni rosa, ni daž(d) ne pada, pokle rodi i shrani i brani tolike i takove jeretike patarene, ki govore da gospodin Isuhrist ni imel pravoga tiela človičanskoga i da je diva Marija bila anjel".[46]

Stvaranje svijeta i čovjeka spada u temeljna filozofsko-eološka promišljanja bosansko-humskih krstjana. Latinski i hrvatski izvori katoličke provenijencije pripisuju sljedbenicima Crkve bosanske vjeru u dva počela. Prvo počelo, koje nazivaju 'višim bogom', utjelovljenje je savršenstva i dobrote; drugo počelo ili 'niži bog' po sebi je nesavršeno i utjelovljuje zlo u svijetu. Stvaranje duhovnog svijeta i nevidljivih stvari svojstveno je prvom počelu, koje je, prema krstjanskom učenju, jedini i pravi Bog.[47] Naprotiv, zlo potječe od đavla, od kojega su i sve vidljive stvari.[48]

---

eum confluunt Albigenses, ut ad eorum consulta respondeat, ejus inhiantes doctrinis, et ejus damnati sectae diffamavit, nomine Bartholomaeum Carcassensem"...

44 Roma, Bibliotheca Casanatense, Ms. Lat. 3127, fol. 143; F. ŠANJEK, *Pojam 'stvaranja'*, str. 8: "in Sclavoniam pro doctrina praedicta integraliter addiscenda et perfecte a magistris ibidem commorantibus in (...) Boxena, qui (...) subest cuidam domino qui vocatur Albanus de Boxena".

45 D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1979, str. 41-42. Učeni Dubrovčanin Ivan Stojković, profesor i ambasador Pariškog sveučilišta, piše da "Manichaeus siquidem in Alexandria parva ignis scintilla fuit, et quia non statim fuit extincta, in tantum ignem crevit, ut pene totam ecclesiam periclitaverit, et tam longe lateque se diffudit, ut etiam usque ad haec nostra tempora duret, ut patet in regno Boecie (bečki rukopis: Croacie) seu Bosne et plerisque aliis partibus christianitatis" (W. BRANDMULLER, *Das Konzil von Pavia-Siena* 1423-1424, sv. II, Münster 1974, str. 114; F. ŠANJEK, Pojam 'stvaranja', str. 8, bilj. 6).

46 R. STROHAL, *Patareni i hrvatska glagoljska knjiga*, Vjesnik zemaljskog arhiva, 17/1915, str. 349; E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost*, Povijest hrvatske književnosti, sv. II, Zagreb 1975, str. 392-393; F. ŠANJEK, *Pojam 'stvaranja'*, str. 9.

47 J. TORQUEMADA, *Symbolum pro informatione manichaeorum regni Bosnae*, izd. N. LOPEZ MARTINEZ - V. PROANO GIL, *El bogomilismo en Bosnia*, Burgos 1958, str. 44; F. RAČKI, *Prilozi za povjest bosanskih patarena*, Starine JAZU, 1/1869, str. 126; F. ŠANJEK, *Pojam 'stvaranja'*, str. 9.

48 Piemonteški krivovjerci, poučeni od bosanskih učitelja, prema izjavi Jakova Becha pred inkvizicijskim sudom u Chieriju (1387.), drže "quod Deus non *creavit seu fecit* aliquam rem visibilem, sed mundus iste et omnia visibilia a diabolo, qui cecidit de coelo, erant creata et facta, et quod ipse erat dominus istarum rerum visibilium et faciebat poenitentiam in mundo isto et adhuc debebat redire ad gloriam suam in coelum" (F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 133, bilj. 4).

Krstjani Crkve bosanske, prema izjavama latinskih hereziologa i inkvizicijskim izvješćima, nikako nisu mogli pomiriti pojam dobrog Boga sa stvaranjem vidljivog materijalnog svijeta, koji je po sebi raspadljiv i u kojemu prevladava zlo. Ljudske su duše zapravo anđeli, stvorenja dobrog Boga, koje je Lucifer zaveo prisilivši ih na boravak u ljudskom tijelu.[49] Preoblikovani u ljudske duše anđeli mogu biti otkupljeni jedino susljednim utjelovljenjem u više različitih tijela i primanjem 'duhovnog' krštenja u Crkvi bosanskoj.[50]

Izjavama katoličkih izvora teško je naći potvrdu u sačuvanim spisima krstjanske provenijencije. Neka svjedočanstva iz XVII. stoljeća potvrđuju da bugarski pavličani koriste biblijske tekstove nastale u Bosni za vladanja Stjepana Tvrtka (1353.-1391.). U nepotpisanom izvješću rimskoj Propagandi iz 1623. tvrdi se da ti rukopisi odgovaraju biblijskim tekstovima Rimske crkve, a da su različita kriva mišljenja dodana kasnije u obliku rubnih mišljenja.[51]

O pojmu stvaranja u Crkvi bosanskoj posredno govore talijanski hereziolozi i inkvizitori (kao gore, Sacconi, Moneta i dr.). Neposredno o pojmu stvaranja u bosansko-humskih krstjana raspravljaju Pavao Dalmatinac,[52] spisi poput *Ivanovih pitanja* i *Početie svieta*, danas izgubljena *Rasprava protiv bosanskih manihejaca* franjevačkog misionara Jakova Markijskog (1432.-1437.) i *Kratki pregled učenja manihejaca u Bosanskom kraljevstvu* (1461.).[53]

---

49 F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 133, bilj. 6. Opis Sotonina pada i ustroj svijeta pod njegovom vlašću odgovara bosanskoj legendi *Početie svieta* (XIV. st.), u kojoj je opisano stvaranje svijeta i prvih ljudi. Jezične analize Jordana Ivanova i Biserke Grabar potvrđuju da je ova legenda nastala negdje na bosansko-hercegovačkom prostoru. Tekst ne sadrži strogo dvopočelnički nauk te se više ili manje podudara s učenjem umjerenih talijanskih katara 'slavonskog reda' s jedinom razlikom da se 'Satanael' iz *Početie svieta* u latinskom spisu poznatom pod naslovom *Interrogatio Iohannis* naziva Sotonom. Ovaj potonji se sačuvao u dvije skoro istovjetne redakcije, bečkoj i onoj iz Carcassonnea. Bečki je napisan najvjerojatnije negdje na mletačkom prostoru ili u Dalmaciji početkom XIII. stoljeća, dok je tumač riječi 'gehenna' (pakao) u obliku rubne bilješke dodan nešto kasnije. Naime, nepoznata ruka pod pojmom 'gehenna' podrazumijeva "Jozafatsku dolinu, a to je isto što i *oseph* i *asco* i *pakao* i *tartar* i *rađanje vatre*, ali ih se drugačije naziva na različitim jezicima. Nije to neki duh niti nešto životno, nego mjesto poput Bosne, Lombardije i Toskane" (E. BOZOKY, *Le livre secret des cathares*, Paris 1980; F. ŠANJEK, *Interrogatio Iohannis (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku*, Croatica christiana periodica, 7/1981, str. 45 i 48; F. ŠANJEK, *Pojam 'stvaranja*, str. 17-20).

50 F. RAČKI, *Prilozi*, str. 128; F. ŠANJEK, Pavao Dalmatinac (1170/75.-1255.). *Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, Starine HAZU, 61/2000, str. 120-121.

51 Usp. E. FERMENDŽIN, *Acta Bulgariae ecclesiastica*, Zagreb 1887, str. 21-25 i 79-81; F. ŠANJEK, *Euzebije Fermendžin i heterodoksno kršćanstvo na hrvatskim prostorima*, Život i djelo O. Euzebija Fermendžina (zbornik radova), Osijek 1998, str. 103.

52 F. ŠANJEK, *Pavao Dalmatinac*, str. 86-91 (lat.-hrv.).

53 Usp. F. ŠANJEK, *Pojam 'stvaranja'*, str. 11.

Anonimni autor rasprave *O katarskom krivovjerju u Lombardiji* ističe da dio talijanskih katara, "koji slijede crkveno uređenje (krivovjeraca) iz Slavonije (...) vjeruju i propovijedaju samo jednog dobrog Boga, svemogućega i bez početka, koji je stvorio anđele i četiri elementa, i govore da su Lucifer i njegovi pristalice sagriješili na nebu, iako neki od njih dvoume o postanku njihova grijeha (...) Jedni govore da je neki zao duh, koji je imao četiri lica – jedno ljudsko, drugo ptičje, treće riblje a četvrto životinjsko – stajao u ovom kaosu, ali nije imao moć išta stvoriti (...) I govore da su Lucifer i onaj drugi zao duh pokušali rastaviti elemente, ali nisu uspjeli. Ipak su od Boga isprosili dobrog anđela da im pomogne te su s Božjim dopuštenjem i uz anđelovu pomoć, ali i svojom snagom razlučili elemente. I govore da je taj Lucifer zapravo onaj Bog za kojeg se u *Knjizi postanka* (1, 1-31) govori da je stvorio nebo i zemlju i kroz šest dana izvršio sva ona djela. I govore da je onaj Lucifer iz zemljinog gliba oblikovao Adamov lik (...) Slavonci također govore da su u vremenu milosti Sin Božji, tj. Isus Krist, Ivan Evanđelist i Marija zapravo tri anđela, koji su se pojavili u tijelu. I govore da Krist stvarno nije uzeo tijelo, ni jeo, ni pio, ni razapet bio, niti je umro i pokopan, a sve što je činio kao čovjek nije bilo stvarno, nego samo prividno."[54]

Katolički kontroverzisti potvrđuju navode iz spisa *O katarskom krivovjerju u Lombardiji.* Naime, umjereni dualisti iz Concorezza u Milanskom vojvodstvu kao i oni iz Brescie, Desenzana, Bagnola, Cremone, Piacenze, Mantove, Verone i Vicenze, po uzoru na učitelje iz Slavonije, tj. iz Bosne i Huma ili, u širem smislu, s hrvatskih prostora, zastupaju u praksi vjerovanje u jedno vrhovno počelo, stvoritelja nevidljivog i vidljivog svijeta, aktualizirajući kristološki doketizam iz prvih stoljeća kršćanstva.

Moneta iz Cremone u raspravi *Protiv katara i valdenza* pripisuje Slavenima da vjeruju kako je "Bog, otac pravednika, u svijet poslao tri anđela: jedan je uzeo lik žene i zove se Marija, dok su druga dva, u muškom obličju, Isus Krist i Ivan Evanđelist. To vjeruju Slaveni, koji pretpostavljaju dva počela".[55] Sacconijeva *Summa de catharis* sadrži zanimljive usporedbe između katarskih obreda i katoličkih sakramenata te zaslužuje pozornost historičara radi objektivnog prikazivanja događaja, koji su uvjetovali razvoj srednjovjekovnog dualizma i valdeškog evangelizma.[56] Hereziolog Moneta iz Cremone u spisu *Protiv katara i valdeza* pobija njihove dogmatske postavke i moralne zasade, a inkvizitor Sacconi opisuje povijesni razvoj navedenih sljedbi.

54 F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 123-124.

55 MONETAE CREMONENSIS, *Adversus catharos et valdenses*, Romae 1743, str. 233: "Sclavi vero dicunt, quod Deus pater justorum tres Angelos misit in mundum: Unus ex eis formam mulieris accepit in mundo isto; et hic dictus est Maria. Alii vero duo viriles formas sumpserunt, scilicet Christus et Johannes Evangelista, quem adhunc credunt Sclavi, et qui duo ponunt principia".

56 Sacconi postavlja jasnu razdjelnicu između strogih dvopočelnika iz Albana i umjerenih dualista iz Concorrezza, koji se doktrinarno oslanjaju na kozmogoniju učitelja tzv. 'slavonskog reda', dakle

Na Sacconijeve tvrdnje o jednopočelništvu talijanskih sljedbenika 'slavonskog reda' i tezi o Kristovu stvarnom čovještvu nadovezuje se Anselmo Aleksandrijski, koji je svjestan nemalog utjecaja krivovjeraca iz hrvatskih i bosanskih krajeva na njihove sumišljenike u Italiji. Anselmo ističe kako Nazarijevi sljedbenici vjeruju da Krist nije pravi Bog niti je po svojoj biti jednak Ocu, dok oni koji se oslanjaju na učenje 'slavonskog reda' drže kako je "Krist istobitan s Ocem, da su Isus Krist i njegova majka Marija imali pravo ljudsko tijelo 'de massa Adae', da je Krist stvarno trpio i umro te da je uskrsnuo od mrtvih, ali je pri uzašašću njegovo ljudsko tijelo – kao i Marijino – ostalo u zemaljskom raju".[57]

Poimanje braka u Crkvi bosansko-humskih krstjana

Narodi zapadne kršćanske ekumene duguju svoj religiozni odgoj prije svega oženjenima, iako to ne znači da su u Crkvi zauzimali istaknutije mjesto. Baš naprotiv, još od ranoga srednjeg vijeka brak predstavlja razdjelnicu između tzv. 'odličnih kršćana', u koje se ubrajaju redovnici, djevice i udovice, i vodećih 'crkvenih elita', tj. biskupa, svećenika i đakona, od zajednice 'običnih vjernika'. Crkvi u Hrvata trebat će više stoljeća predanoga evangelizatorskog rada da iz mentaliteta svojih vjernika izbriše građansko poimanje ženidbe kao privremenoga društvenog stanja, podložnog egoizmu i interesu pojedinca i nadomjestiti ga trajnim sakramentalnim vezom crkvenog braka. Prvi splitski sabor 925. inzistira da se "vlastite žene ubuduće ne otpuštaju, nego jedino zbog preljuba. Ako je netko svoju već otpustio neka tako ostane" (kan. 14). Do kraja srednjega vijeka nacionalne i dijecezanske sinode, održane na hrvatskom etničkom i crkvenom prostoru, skreću pažnju na pojavu dvoženstva i višeženstva, protive se sklapanju brakova s krivovjercima, heterodoksnim patarenima (krstjanima) ili nevjernicima.

---

krivovjeraca s istočne jadranske obale. Ivan de Lugio, ideolog strogih dvopočelnika iz Albana, ne priznaje stvaranje 'ex nihilo', ali razlikuje tri vrste stvaranja: iz dobra na bolje, iz zla u dobro i iz zla na gore. Katari iz Concorrezza, koji se doktrinarno i u praksi izravno pozivaju na nauk i običaje 'slavonskih' krivovjeraca, "ispravno drže da postoji samo jedno počelo, ali se mnogi od njih varaju u pitanju Trojstva i jedinstva (u Bogu), ispovijedajući da je Bog 'ex nihilo', tj. iz ništa stvorio anđele i četiri elementa, ali su u zabludi kad vjeruju da je đavao s Božjim dopuštenjem načinio sve vidljivo, tj. ovaj svijet. Nadalje, vjeruju da je đavao načinio tijelo prvoga čovjeka i u nj stavio jednog anđela, koji je u malomu već bio sagriješio. Nadalje, vjeruju da sve duše kao nekom emanacijom ili rođenjem potječu od istog anđela (...) Nadalje, govore da Krist nije uzeo ljudsku dušu, ali skoro svi vjeruju da je uzeo tijelo od Blažene Djevice" (*Summa de catharis, AFP*, 44/1974, str. 58; Bogoslovska smotra, 3/1976, str. 297-298). Sacconi jasno razlikuje nauk 'slavonskog reda' gledom na Kristovo čovještvo od doketizma biskupa Nazarija, koji je oko 1190. primio biskupski red 'Bugarske crkve'.

57 *Tractatus de hereticis, AFP*, 20/1950, str. 311; F. ŠANJEK, *Pojam 'stvaranja'*, str. 13. Pojam 'stvaranja' u Crkvi bosansko-humskih krstjana u 7. poglavlju *Rasprave između rimokatolika i bosanskog patarena* bolonjskog profesora i inkvizitora Pavla Dalmatinca v. *Starine HAZU*, 61/2000, str. 86-91.

Bosansko-humski krstjani i njihovi sljedbenici, koji se zalažu za strogo moralan život svojih pristaša, gledaju u braku pogibelj za osobno spasenje. U očima krstjana žena je ne samo krivac iskonskoga grijeha (*Post* 3, 12) nego, čak i udata, ona je izopačena. Ne samo da brak čovjeka vodi u pakao, nego je on to za mnoge već ovdje na zemlji. Prvaci krstjana u bilinopoljskoj abjuraciji (1203.) obećaju da će "žene pripadnice (krstjanske) družbe biti odijeljene od muškaraca (...) a nitko od braće (krstjana) neće sam sa samom razgovarati (...) niti će ubuduće primati (...) neku udatu, osim (...) ako obeća uzdržljivost".[58] Latinski popisi krstjanskih zabluda spominju da ovi "niječu sakramenat ženidbe i govore da se nitko tko živi u braku ne može spasiti".[59] Isto tvrdi i nepoznati glagoljaš u *Dijalozima Grgura pape* naglašujući da "nečisti patarini v kralestvu prokletom bosanskom (...) osujuju matrmonij".[60] Pavao Dalmatinac, profesor Bolonjskog sveučilišta i 'istražitelj krivovjerne zloće' u Hrvatskoj, u *Raspravi između rimokatolika i bosanskog patarena* (prije 1254.) optužuje bosansko-humske krstjane kao "podmukle lašce, ožigosane u vlastitoj savjesti, koji zabranjuju ženidbu i uzdržavanje od jela koje Bog stvori", dopuštajući kao pravi i jedino spasonosni brak "duhovnu ženidbu između muža Krista i žene vjere" (usp. Ef 5, 23-32), pri čemu misle na duhovni odnos između Crkve bosanske i vjernika koji se preko nje spašavaju, što potvrđuje Pavlovim riječima: "Htio bih da svi budu kao ja" (1 Kor 7, 7) i "Preostaje da i oni koji imaju žene žive kao da ih nemaju" (1 Kor 7, 29).[61]

Dva zanimljiva interventa Apostolske Stolice (1235., 1372.) otkrivaju narav bračnih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni. U odgovoru, upućenom 21. lipnja 1235. prokuratoru dominikanaca u Trevisu, papa Grgur IX. proglašava ništetnim i nevažećim sve one brakove koji se "in Sclavoniae partibus", dakle na hrvatskom etničkom i kulturnom prostoru, sklapaju pod izričitim uvjetom "si sibi placuerit", tj. ako mu bude po volji; u protivnom je vraća njezinim roditeljima, ali "sine mutilatione vel fractione membrorum", tj. ne smije je unakaziti ili joj polomiti udove. Nakon razvrgavanja prvog braka, što je – prema papinim riječima – "in Sclavoniae partibus" vrlo čest slučaj, dotični pred crkvenim službenicima sklapaju drugu i daljnje ženidbe, koje su sve ništet-

---

58 Reg. Vat. 5, fol. 103v; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 61: "Femine uero que de nostra erunt religione, a uiris separate erunt tam in dormitoriis quam in refectoriis, et nullus fratrum solum cum sola, confabulabitur, unde possit sinistra suspicio suboriri. Neque de cetero recipiemus aliquem uel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter conuertantur".

59 F. ŠANJEK, *Pavao Dalmatinac*, str. 120: "Item negant sacramentum matrimonii et dicunt quod nullus in matrimonio salvari potest".

60 E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost*, str. 392.

61 F. RAČKI, *Prilozi*, str. 120-123; F. ŠANJEK, *Žena u hrvatskom srednjovjekovlju*, Bogoslovska smotra, 3-4/ 1990, str. 182; F. ŠANJEK, *Pavao Dalmatinac*, str. 74-81 (lat.-hrv.).

ne zbog postavljenog uvjeta. Papa, dakako, osuđuje takav običaj, smatrajući da to zapravo nisu 'matrimonia' nego 'concubinaria'.[62]

Bartol iz Alverne, vikar bosanskih franjevaca, godine 1372. od papinske kurije u Avignonu traži pojašnjenja gledom na neke nejasnoće u svezi s njihovim apostolskim poslanjem u Bosanskom Kraljevstvu i na cijelom području djelovanja franjevaca Bosanske vikarije. Četiri (4, 11, 12. i 20.) od dvadeset i tri pitanja odnose se na bračnu problematiku. Gledom na sklapanje braka na prostoru Bosanske vikarije, koja prostorno nadilazi granice srednjovjekovne Bosne i Huma, obuhvaćajući praktički krajeve od Budima do poluotoka Pelješca i od Like do Crnoga mora, franjevačke misionare zbunjuje postavljeni uvjet "si eris mihi bona", drugim riječima Bosanci ženidbenu privolu ne daju do smrti bračnog druga nego uzimaju svoje odabranice pod uvjetom da im budu dobre odnosno da im budu po volji. U protivnom ih vraćaju roditeljima, kako je to razvidno iz pisma pape Grgura IX. upućenog 1235. prokuratoru dominikanaca u Trevisu. Bartol iz Alverne u četvrtom pitanju izjavljuje kako to Bosanci čine s nakanom da napuste ženu kad im se prohtije, pa to skoro svi i rade izuzev obraćenika. Bosanski franjevci nisu načistu može li se takav brak smatrati "verum matrimonium", iako se prilikom sklapanja ženidbe poštuju obredni propisi Katoličke crkve s namjerom zajedničkog življenja.[63]

Na franjevačko 20. pitanje "ako se Bosanka ili nevjernica, udata za nevjernika, obrati na katoličku vjeru i (pre)uda za katolika, treba li ju se prisiliti na povratak prvome mužu kad se ovaj (nevjernik) obrati na katoličku vjeru?",[64] avignonska papinska kurija odgovara: "Iako se u prvotnoj Crkvi dopuštalo da jedan od supruga vjernika ostane živjeti s bračnim drugom nevjernikom poradi nade u obraćenje nevjernika

---

62 Reg. Vat. 18, fol. 42v; Th. RIPOLL – A, BREMOND, *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*, sv. I, Paris 1729, str. 76: "Cum in Sclavoniae partibus consuetudinem pessimam, quae dicenda est verius corruptela, esse proponas iuxta quam sub ea conditione mulier coniungitur viro si sibi placuerit in matrimonio retinenda, alioquin reddenda parentibus sine mutilatione, vel fractione membrorum. Nos tibi super hoc propter animarum periculum consilium postulanti taliter respondemus, quod cum contra substantiam matrimonii talis conditio inseratur, pro eo quod ad tempus nec debet, nec potest matrimonium celebrari, sic contrahentes monendi sunt propense, et hortandi, ut de novo inter se matrimonialiter contrahant secundum formam Ecclesiae consuetam: quod si forte non fecerint, denuntiari debet eisdem, quod non matrimonia sed contubernia sunt potius inter eos, nec nec legitime sed fornicare commiscentur. Datum Perusii, XI. kalendis Julii, Anno Nono."

63 Vidi niže, str..... Usp. D. KNIEWALD, *Vjerodostojnost latinskih izvora*, str. 149-150; J. ŠIDAK, *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, str. 240-242; B. RUPČIĆ, *Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alverne iz 1372/73. za povijest Bosne*, 15/1988, str. 80-84; B. RUPČIĆ, *Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alverne*, Regiones Peninsulae Balcanicae, str. 1-35.

64 Aluzija na tzv. Pavlovu povlasticu *(Privilegium Paulinum)*, prema 1. Kor 7, 12-16, po kojoj se novobraćenicima dopuštalo zakonito ući u drugi brak, ako se dotadašnji bračni drug nije htio obratiti niti nastaviti s njim živjeti u miru poštujući njegovo kršćansko vjersko uvjerenje. Usp. O. DE LA BROSSE etc., *Dictionnaire des mots de la foi chrétienne*, Paris 1992, col. 563.

na vjeru (...) u nova vremena zbog tvrdoglavih među nevjernicima i poganima (...) crkveni zakonik zabranjuje zajedničko stanovanje.[65] Ipak kurijalno tumačenje kanonskoga prava stoji na stanovištu da se ženu-obraćenicu preudanu za katolika "ne smije siliti da se vrati prvomu mužu, budući da između njih (tj. između muža-nevjernika i žene koja je u času sklapanja braka bila nevjernica) nije postojala zakonita ženidbena veza uslijed postavljenog uvjeta" po kojem je muškarac uzimao ženu pod uvjetom da mu ova bude po volji ne obvezujući se na trajan ženidbeni vez.[66]

Inkvizitori i kontroverzisti katoličke provenijencije predbacuju heterodoksnim krstjanima da se u traženju argumenata za svoje lažne doktrine ne ustručavaju, kad im to ide u prilog, interpolirati i svetopisamske tekstove. Pavao Dalmatinac, vidjeli smo, oštro polemizira s krstjanima o braku, njegovoj svrsi i utjecaju na ondašnje društvo.[67] U popisu *Zabluda koje bosanski patareni zajednički drže i vjeruju* naglašava se da ovi "niječu sakramenat ženidbe i govore da se nitko tko živi u braku ne može spasiti. Isto tako kažu kako je žena ono 'drvo života' (Otk 22, 2) od kojeg je jeo Adam i spoznao je, zbog čega je bio istjeran iz raja."[68] Sačuvani bosanski biblijski kodeksi krstjanske provenijencije ne slijede Vulgatin tekst Knjige otkrivenja 22, 2, koji u hrvatskom prijevodu glasi: "Posred njegova trga s obje strane rijeke stablo života, koje rađa dvanaest plodova, dajući svakog mjeseca svoj plod,"[69] dok u tri sačuvana primjerka bosanske krstjanske provenijencije tekst je izmijenjen tako da "stablo života rađa dvanaest plodova, dvanaest puta na mjesec."[70] Prema srednjovjekovnom pučkom vjerovanju, naime, žena ostaje plodnom deset do dvanaest dana u mjesecu, što se podudara s krstjanskim poistovjećivanjem žene i edenskog 'drva života'.[71]

---

65 CIC, 28, 1.

66 Prof. Šidak (*Franjevačka 'Dubia', u: Studije o 'Crkvi bosanskoj'*, str. 243) iznosi slučaj iz 1373. prema kojem hrvatski herceg Karlo Drački, protivno propisima Trogirskog statuta, dopušta građanki Velislavi da bez muževa pristanka može podignuti neku parnicu. Svoju odluku Karlo Drački opravdava činjenicom da je Velislavin muž notorni "heretik i nevjernik zbog čega rečena gospođa Velislava nije dužna da bude pravno podređena svome rečenom mužu, pa se prema tome ne mora na sudu ili izvan njega zahtijevati pristanak njezina rečenog muža" (*Codex diplomaticus Croatiae*, XIV, 519-520). J. Šidak je mišljenja da Velisava očito nije živjela u zajednici s mužem, pa bi odatle slijedilo da njihov brak nije bio formalno razvrgnut.

67 PAVAO DALMATINAC, *Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, str. 74-81.

68 Starine HAZU, 61/2000, str. 120-121.

69 Biblia sacra Vulgatae editionis, Apoc 22, 2: "In medio plateae eius, et ex utraque parte fluminis, lignum vitae afferens fructus duodecim, per menses singulos reddens fructum suum".

70 J. HAMM, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, Slovo, 9-10/1960, str. 63.

71 Usp. Post 2, 9; kao gore, bilj. 38.

Dodirne točke između katarsko-dualističke inicijacije i duhovnog krštenja u crkvi bosanskoj

Doktrinarno i organizacijski, katari se nadovezuju na dualizam manihejaca, pavličana i bogumila. Njihov pesimizam, u odnosu na čovjeka i njegovu konačnu sudbinu, udaljuje ih od tradicionalnog kršćanstva.

Latinski hereziolozi i kontroverzisti u srednjem vijeku katarima nazivaju francuske albigenze, talijanske patarene, bosansko-humske krstjane i ovima slične heretike koji su zastupali ili se vjerovalo da zastupaju dualistički pogled na svijet.

Primanju novih katara prisustvuje čitava zajednica, ali potpun uvid u sadržaj i značenje obreda katarsko-dualističke inicijacije imaju samo savršeni članovi sekte, *perfecti* odnosno *boni christiani* ili u Crkvi bosanskoj *krstjani i krstjanice koji su svete vjere apostolske.* Katoličkim piscima poznate su tek periferne i sadržajno nevažne činjenice.

Katari s prezirom odbacuju sakramente Rimske crkve. Zapadni dualisti katoličkom krštenju vodom suprotstavljaju svoj duhovni krst. Francuski i talijanski dualisti nazivaju obred katarske inicijacije *consolamentum* (utješenje). Istom činu bosansko-humski krstjani daju naziv *krštenje Kristovo.* Sakrament katarskog *utješenja* podjeljivao se nakon duge priprave polaganjem ruku i predajom (*traditio*) Evanđelja i Gospodnje molitve.

Detaljan opis podjeljivanja *utješenja* sadržan je u latinskoj i provansalskoj redakciji katarskog obrednika.[72] U okvir katarskog *utješenja* ulaze i molitveni obrasci koje je, između 1443. i 1461. godine, krstjanin Radoslav dodao na kraju svog rukopisa.[73]

Zapisnici istražnih postupaka Inkvizicije iz XIII. i XIV. stoljeća sadrže niz zanimljivih podataka za povijest katarsko-dualističkog krivovjerja u srednjem vijeku. Istog je podrijetla i anonimni spis, poznat pod naslovom *Oblik heretiziranja i primanja heretika* ili *Kako heretici heretiziraju svoje heretike,*[74] u kojemu nepoznati kompilator opisuje način primanja u katarsku sljedbu.

---

[72] Tekst provansalskog katarskog obrednika u XIX. su stoljeću objavili E. CAUNITZ, *Ein katharisches Rituale,* Iena 1852, str. 11-35, i L. CLEDAT, *Le Nouveau Testament traduit au 13e siècle en langue provençale suivi d'un rituel cathare,* Paris 1887, str. xv-xxi, dok je mnogo opširniji latinski tekst pronašao u Firenci i objavio dominikanac Antoine Dondaine *(Un traité néomanichéen (...) suivi d'un fragment de rituel cathare,* Roma 1939, str. 151-165. Kritičko izdanje obaju redakcija dugujemo uglednoj francuskoj medievistici Christine Thouzellier (*Rituel cathare,* Paris 1977, str. 194-261).

[73] Usp. F. ŠANJEK, *Katarsko-dualistička inicijacija u srednjem vijeku,* Historijski zbornik – Šidakov zbornik, 29-30/1976-1977, str. 101-111; F. ŠANJEK, Le catharisme: l'unité des rituels, Heresis, 21/1993, str. 29-46.

[74] *Forma haereticandi et haereticorum recipiendi* odnosno *Quomodo haeretici haereticant haereticos suos,* Paris, Bibliothčque Mazarine, Cod. 2015, fol. 153cd; Clermont-Ferrand, Bibliothčque municipale, Ms. 153, fol. 127r-128r; Dublin, Library of Trinity College, Cod. C 5 19, fol. 15rv; Bibliotheca apostolica vaticana, Vat. Lat. 3978, fol. 54ab; Ottob. Lat. 1761, fol. 197-198; izd. E. MARTENE – U. DURAND, *Thesaurus novus anecdotorum,* t. V, Paris 1717, col. 1776.

Ako je vjerovati ovom dokumentu katoličke provenijencije, obred katarskog *utješenja* sredinom XIII. stoljeća izgledao je ovako: "Najstariji među (katarima) reći će vjerniku koji želi postati krivovjercem: 'Brate, hoćeš li pristupiti našoj vjeri?' A vjernik će odgovoriti: 'Da'. Tada će onaj vjernik, dolazeći izdaleka, kleknuti i, s rukama ispruženim prema zemlji, reći: 'Blagoslovite'. A krivovjerac će odgovoriti: 'Gospodin te blagoslovio'. I dalje, nakon nekoliko koraka, vjernik će ponoviti to isto. Slično i po treći put. Vjernik će tada dodati: 'Molite Boga za mene grešnika, da me dovede do dobrog svršetka i učini dobrim kršćaninom'. A krivovjerac će odgovoriti: 'Neka te Bog učini dobrim kršćaninom i dovede k dobrom svršetku'.

Poslije toga krivovjerac će mu se obratiti ovim riječima: 'Predaješ li sebe Bogu i Evanđelju?' A vjernik, klečeći i s rukama ispruženim prema zemlji, odgovara: 'Da'.

Zatim (dodaje): 'Obećavaš li da odsada nećeš jesti meso, ni jaja, ni sir, ni neku drugu hranu, osim od vode i drveta?' Pod vodom (katari) razumijevaju ribe, a pod drvetom ulje.

Dalje: '(Obećavaš li) da nećeš lagati, niti se zaklinjati, niti ubiti bilo koje od živih bića, niti popuštati bilo kojoj strasti svoga tijela, niti hodati sam kad možeš imati druga, niti sam jesti, niti spavati bez košulje i gaća, niti napustiti vjeru iz straha od vatre ili vode ili koje druge vrste smrti?'[75]

Nakon ovih obećanja, svi oni koji ga okružuju prignu koljena i stave ruke na zemlju, a najstariji od njih otvori knjigu (na mjestu) gdje je evanđelje sv. Ivana i (držeći) ruke nad (glavom) istog vjernika čita cijelo evanđelje: 'U početku bijaše Riječ' (Iv 1, 1-17).

Poslije toga, najstariji (među krivovjercima) dvaput se s njim izljubi u oba obraza, a onaj onda s drugim. I tako svi (katari međusobno) izmjenjuju mir. A ako se ondje nalaze i neke žene, onda jedna od njih uzima mir na taj način da se dotakne lakta jednog od krivovjeraca, kao što to čine naše pomoću knjige, a onda jedna drugoj podjeljuje mir tako da ovu dvaput poljubi u oba obraza.

A onome koji je postao krivovjerac daje se nešto laneno ili vuneno za odjeću koju (on) nosi iznad košulje, zbog čega se kasnije naziva 'obučeni krivovjerac' i nosi odijelo kakvo hoće ili može imati."[76]

Nepoznatog kompilatora ovog teksta treba tražiti u krugu lombardskih ili provansalskih inkvizitora. Iz činjenice da tekst *Oblik heretiziranja* neposredno prethodi ili slijedi *Sumu o katarima* Rajnera Sacconija, moglo bi se zaključiti da ga je sastavio on sam ili netko od njegovih najbližih suradnika.

---

[75] Aluzija na srednjovjekovne 'ordalije' ili 'Božji sud', pokušaj otkrivanja istine 'ispitivanjem' vodom, vatrom ili usijanim željezom. Usp. F. ŠANJEK, Le catharisme, str. 40, bilj. 41.

[76] F. ŠANJEK, *Le catharisme*, str. 39-40.

Sacconiju su katarski običaji dobro poznati, jer je i sam punih sedamnaest godina pripadao katarskoj sljedbi. Nije jasno kojoj je katarskoj crkvi pripadao, ali je među katarima uživao ugled 'haeresiarchae.' Oko godine 1245. Rajner se odriče krivovjerja, ulazi u dominikanski red i, vođen osjećajima odveć gorljivog obraćenika, okreće se protiv svojih nekadašnjih istomišljenika. Od godine 1252. Rajner Sacconi vodi istražne postupke protiv krivovjeraca u Milanu i Paviji, a u pismu od 18. kolovoza 1254. Papa ga imenuje vrhovnim istražiteljem 'heretičke izopačenosti' u čitavoj Lombardiji.[77]

Suma o katarima ujedinjuje u sebi najzanimljivije podatke o katarsko-dualističkom krivovjerju u Europi i daje jedinstvenu usporedbu između katarske i katoličke sakramentalne prakse. Obred primanja u katarsku sljedbu sastoji se od rukopolaganja i recitiranja *Gospodnje molitve* (Mt 6, 13). Djelitelji *utješenja* ne moraju pripadati hijerarhijskom redu, po potrebi i žene, ali ono ostaje bez učinka ako je netko od djelitelja u smrtnom grijehu.[78]

Korijeni katarskog 'utješenja'

Ako je istinit historijski prikaz o podrijetlu i razvoju dualističkog krivovjerja u srednjem vijeku, koji u svojoj *Raspravi o krivovjercima* daje talijanski dominikanac Anselmo iz Aleksandrije (oko 1270.), prvi propovjednici katarsko-dualističkog krivovjerja na području Rimske crkve bili su trgovci i vojnici, tj. francuski križari koji se s dualističkom naukom susreću u Carigradu gdje, između 1143. i 1147. godine, i ustanovljuju *Crkvu latinskih katara*. Koju godinu kasnije, "neki iz Slavonije, tj. iz zemlje koja se i Bosnom zove, otišli su trgovačkim poslovima u Carigrad i ondje se upoznali s dualizmom. Po povratku kući, ovi propovijedaju i osnivaju vlastitu crkvu kojom upravlja biskup Slavonije ili Bosne. Poslije se i križari vraćaju svojim kućama i propovijedaju katarsku nauku u Francuskoj i susjednim zemljama."[79]

U aktima katarskog sabora, održanog u svibnju 1167. u dvorcu Saint-Félix-de-Caraman kod Toulouse, među katarskim se crkvama spominje i *Ecclesia Dalmatiae*, dok

---

[77] F. ŠANJEK, *Raynerius Sacconi*, str. 32-33.

[78] RAYNERIUS SACCONI, *Summa de catharis*, izd. F. ŠANJEK, AFP, 44/1974, str. 43-44: "Manus impositio uocatur ab eis *consolamentum*, et *spirituale baptismum*, siue *baptismum spiritus sancti*, sine qua secundum eos nec peccatum mortale remittitur nec spiritus sanctus alicui datur, sed per eam factam solummodo ab eis utrumque confertur (...) Fit autem huiusmodi manus impositio a duabus ad minus, et non solum a prelatis eorum, sed etiam a subditis, et in necessitate a Catharabus."

[79] ANSELMO ALEKSANDRIJSKI, *Tractatus de hereticis*, Budimpešta, Magyar Nemzeti Muzeum, Cod. lat. 352, fol. 1r; izd. A. DONDAINE, *La hiérarchie cathare en Italie* 2, str. 308: "Postea quidam de Sclauonia, scilicet de terra que dicitur Bossona, iuerunt Constantinopolim causa mercationis causa mercacionis; reuersi ad terram suam predicauerunt et, multiplicati, constituerunt episcopus qui dicitur episcopus Sclauonie siue Bossone" F. ŠANJEK, *Srednjovjekovna povijest (izabrani tekstovi)*, Zagreb 2000, str. 157.

papa Niquinta, biskup carigradskih krivovjeraca, podjeljuje predstavnicima zapadnih katara *utješenje* i red Crkve carigradskih strogih dvopočelnika.[80]

O načinu podjeljivanja katarsko-dualističkih sakramenata nema ni riječi u aktima sabora iz 1167. godine. Tri godine ranije, Eckbert, opat cistercitske opatije Schönau, tvrdi da se pripadnici 'katarske škole' iz Bonna ne krste vodom nego ognjem: "Obred *krštenja* ognjem obavlja se pred katarskom skupštinom. Onaj tko želi pristupiti sljedbi, tj. koji želi biti 'katariziran,' zauzima mjesto u sredini dvorane koja služi za redovite katarske sastanke. Skupu predsjeda najstariji po časti, s knjigom (evanđelja?) određenom za obred, koju zatim stavlja na glavu krštenika. Dok ovaj govori 'benedictiones,' prisutni se za nj mole."[81]

A jer dualističko krivovjerje dolazi s Istoka, razložno se pretpostavlja da se katarsko 'utješenje' (*consolamentum*), odnosno, prema vrelima latinske provenijencije, *duhovno* ili *Kristovo krštenje* bosansko-humskih krstjana oslanja na inicijacijske obrede balkanskih bogumila i maloazijskih fundagiagita. Ili se svi ovi obredi, što je još vjerojatnije, izvorno nadovezuju na *ordo scrutiniorum* i katekumensku praksu prvotne Crkve?

'Ordo scrutiniorum'

Naime, u prvim stoljećima kršćanstva kandidat za prijem u Crkvu trebao je među kršćanima naći jednog zastupnika ili kuma, koji će ga predstaviti zajednici vjernika. Proučivši motive kandidata, biskup ga upisuje među katekumene, koji se dijele na *slušače* (audientes, auditores) i *izabrane* (electi, competentes, illuminati). Slušači marljivo proučavaju kršćanski nauk i vježbaju se u krepostima koje Isus Krist naglašava u evanđelju. Nakon nepune tri godine, voditelj katekumena podnosi biskupu iscrpno izvješće o napretku slušača. Biskup među slušačima *izabire* (odatle naziv *electi)* kandidate koji će se tijekom korizme pripremati za krštenje. Izabranima se tumače članci kršćanskog vjerovanja i sadržaj Očenaša. Zadnjih korizmenih nedjelja održavaju se ispiti (*scrutinia*), nakon kojih biskup *izabranima* na glavu stavlja ruke predajući im

80 F. ŠANJEK, *Le rassemblement hérétique de Saint-Félix-de-Caraman (1167) et les églises cathares au XIIe siècle*, Revue d'histoire ecclésiastique, 68/1972, str. 769-799; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 53-55.

81 ECKBERT v. SCHÖNAU, *Sermones contra haereticos*, Patrologia Latina 195, col. 51-52; F. ŠANJEK, *Le catharisme*, str. 37, bilj. 28: "Nam baptizandum quidem esse dominem dicitis cum ad annos discretionis pervenerit; non autem in aqua, sed in igne (...) Statuitur in medio infelix ille qui baptizandus sive catharizandus est, et assistit ei archicatarus, tenens in manu libellum deputatum ad officium hoc" (Ch. THOUZELLIER, *Rituel cathare*, Paris 1977, str. 268-269; F. ŠANJEK, *L'initiation cathare*, str. 27, bilj. 29). Slično i Evervein iz Steinfelda (PL 182, col. 678): "Confessi sunt etiam manifeste se praeter aquam, in ignem et spiritum baptizare, et baptizatos esse (...) Prius enim per manus impositionem de numero eorum, quos *auditores* vocant, recipiunt eum inter credentes: et sic licebit eum interesse orationibus eorum, usquedum satis probatum eum faciant electum".

(*tradidit*) Evanđelje, Vjerovanje i Očenaš. *Izabrani* sada mogu pristupiti krštenju. Povijesna vrela nepobitno dokazuju da se primanje u katarsku sljedbu obavljalo na isti način kao u prvotnoj Crkvi,osim što kod katarskih skrutinija nedostaje 'traditio symboli.'[82]

Duhovno krštenje Crkve bosanske

Povijesno je teško utvrditi način primanja među *prave krstjane i prave krstjanice* Crkve bosanske. U skladu sa svojim uvjerenjem o religioznoj istovjetnosti bogumila, bosanskih krstjana i zapadnih katara, Božidar Petranović poistovjećuje *duhovno krštenje* Crkve bosanske s katarskim *utješenjem*, uz tvrdnju da se način podjeljivanja katarsko-dualističkog *utješenja* oslanja na obred primanja redovničkog odijela u pravoslavnim manastirima. Naglašavajući važnost molitvenih obrazaca u rukopisu krstjanina Radoslava, Franjo Rački ih uspoređuje s ritualom provansalskih katara.[83]

Latinski izvori jednodušno tvrde da su pristaše 'bosanske hereze' prezirali katoličko krštenje. Ovu tvrdnju dokazuje i pismo Tvrtka II., bosanskog kralja, koji 26. siječnja 1436. dopušta bosanskim franjevcima "u svim krajevima Bosanskog kraljevstva propovijedati riječ Božju i (naučavati) istine katoličke i rimske Crkve (...) sve i pojedine ljude obojega spola, bilo koje dobi i podrijetla, krstiti i obratiti na (katoličku) vjeru."[84] Utjecaj krstjana na stanovništvo Bosne i Huma bio je znatan, što se jasno iščitava iz sadržaja *Dubia* franjevačkog vikara Bartola iz Alverne.

Latinska vrela katoličke provenijencije jedinstvena su u konstataciji da bosansko-humski krstjani, za razliku od francuskih katara i talijanskih patarena, ponavljaju obred duhovnog krštenja nad krstjanima koji bi u međuvremenu teško sagriješili. Duhovnim krštenjem Crkve bosanske postizalo se, naime, oproštenje svih prethodnih grijeha; stoga bosansko–humski krstjani i krstjanice ne trebaju pribjegavati strogoj katarskoj enduri.[85]

Molitveni obrasci 'duhovnog krštenja' Crkve bosansko–humskih krstjana zabilježeni su u zborniku krstjanina Radoslava, koji je ovaj sredinom XV. stoljeća sastavio za svog prijatelja 'krstjana' Gojsaka, dopisujući na slobodne listove nekoliko liturgijskih

82 Ch. THOUZELLIER, *Rituel cathare*, str. 33-85; F. ŠANJEK, *Srednjovjekovna povijest*, str. 149-152.

83 Usp. F. RAČKI, *Dva nova priloga za poviest bosanskih patarena*, Starine JAZU, 14/1882, str. 21-29; F. ŠANJEK, *Le catharisme*, str. 35.

84 E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 151; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, Chicago 1962, str. 108-109.

85 Endurom se naziva religiozna praksa južnofrancuskih katara u svjetlu koje 'utješeni' ili kršteni član zajednice potpunom apstinencijom od hrane i pića, osim vode, izabire smrt da ne bi sagriješio i time doveo u pitanje vječni život. Enduru su prakticirali strogi dvopočelnici, koji više nisu bili u stanju moliti 'Očenaš'. Iz inkvizicijskih zapisnika saznajemo da su neki prakticirajući enduru izdržali i do sedamdeset dana. Usp. F. ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb 1996, str. 180.

obrazaca koji se podudaraju s latinskim dijelom provansalskog katarskog obrednika sastavljenog u južnoj Francuskoj sredinom XIII. stoljeća. Osim Gospodnje molitve s doksologijom 'Jer Tvoje je kraljevstvo i slava i moć. Amen,' Radoslavov odnosno obrednik Crkve bosanske sadrži obrasce izražavanja poštovanja starješinama Crkve bosanske, pokajanja i odrješenja od svakodnevnih pogrešaka, prolog Ivanova evanđelja (1, 1-17) i glagoljskim slovima pisan Pavlov poziv Titu na 'umjeren i čestit kršćanski život' (Tit 2, 12-13).[86]

Zbog svoje fragmentarnosti i relativno kasne pojave, obrednik bosansko-humskih krstjana, pisan za vladanja kralja Tomaša (1443.-1461.), nema važnosti latinskog i provansalskog katarskog obrednika, iako lingvistička i paleografska analiza Radoslavovih glagoljskih dodataka upućuje da se kopist služio predloškom iz XII/XIII. stoljeća, nastalim najvjerojatnije negdje na dalmatinskom području, gdje u to doba djeluje nekoliko katarskih bratstava. Kad su početkom XIII. stoljeća dalmatinski krivovjerci našli utočište u Kulinovoj Bosni, ponašaju se poput zapadnih katara, tako da ih papa Inocent III. (1198.-1216.) naziva patarenima i sljedbenicima katarskog krivovjerja. Na Bilinu polju 1203. krstjanski predstojnici obećavaju da će se od ostalih "razlikovati odjećom, koja će biti zatvorena, jednobojna (ne šarena) i izmjerena do gležnja."[87] Ova izjava daje naslutiti da su se bosansko-humski krstjani kao i njihovi vjerski istomišljenici na Zapadu odjećom razlikovali od crkvenih ljudi i redovnika Rimske crkve. Reljef sa stećka 'gosta' Milutina iz Humskog kod Foče pokazuje ovog dostojanstvenika Crkve bosanske odjevenog u tuniku do iznad koljena sa štapom u desnoj i knjigom (evanđelja?) u lijevoj ruci. Ovako odjeven ljudski lik nalazimo i u početnom slovu (inicijalu) na jednom listu već spomenutog zbornika krstjana Radoslava (fol. 58v), što nas upućuje na informativni spis o katarskoj inicijaciji: 'A onome koji je postao krivovjerac daje se nešto laneno ili vuneno za odjeću koju onda nosi iznad košulje, zbog čega se kasnije naziva obučeni krivovjerac.'[88]

Obredne molitve kod primanja u Crkvu bosanskih krstjana, kao i inicijacijske formule talijanskih patarena i južnofrancuskih katara, povijesno se nadovezuju na liturgiju maloazijskih fundagiagita. Naime, prema pisanju Eutimija, monaha iz Periblepte (XI. st.), bogumilski starješine u Opsikionu (Mala Azija) započinjali bi molitvene sastanke zazivom: 'Poklonimo se Ocu i Sinu i Duhu Svetomu,' na što bi prisutni odgovarali: 'Dostojno je i pravedno.' Poslije toga su svi zajedno recitirali Očenaš,[89] baš kao što je slučaj i kod bosansko-humskih krstjana.

---

86 Ch. THOUZELLIER, *Rituel cathare*, str. 287-290; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 157-177 (usporedbe s latinskim i provansalskim katarskim obrednikom); F. ŠANJEK, *Le catharisme*, str. 43-45.

87 Reg. Vat. 5, fol. 103v; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 61.

88 F. ŠANJEK, *Le catharisme*, str. 40; F. ŠANJEK, *Srednjovjekovna povijest*, str. 149-151.

89 Usp. Ch. THOUZELLIER, *Rituel cathare*, str. 264-266; F. ŠANJEK, *Le catharisme*, str. 45.

Mnogo opširniji i jasniji od Eutimija iz Periblepte je njegov imenjak Eutimije Zigabenos, profesor carigradske patrijaršijske akademije, koji oko 1122. piše: "Ako tko prijeđe k bogumilima, oni ga ponovno krste. Najprije krivovjerci kandidatu odrede vrijeme za priznanje (prethodnih zabluda), očišćenje (od grijeha) i neprekidnu molitvu. Poslije toga mu na glavu stavljaju Ivanovo evanđelje, zazivaju Duha Svetoga i pjevaju Očenaš. Nakon krštenja krivovjerci određuju vrijeme za daljnju pouku, umjereniji život i čišću molitvu. Zatim se nastoje uvjeriti je li ovaj to sposoban vršiti. Kada to potvrde muževi i žene (iz zajednice krivovjeraca), onda ga vode k svečanijoj posveti. Bijednika zatim postave prema istoku, opet mu na glavu stave evanđelje, a poslije toga svi prisutni, muževi i žene, polažu na nj svoje pogane ruke i pjevaju bezbožne pjesme (...) I tako počinju i završavaju."[90]

Podudarnost katarske inicijacije s obredom primanja u bogumilsku sljedbu i liturgijski obrasci bosansko-humskih krstjana ukazuju na izvjesni paralelizam i uzajamnost vjerske i doktrinarne povezanosti različitih sljedbi sjevernog Sredozemlja od maloazijskih obala do Pireneja. Prožeti autentičnim apostolskim životom i ohrabreni evanđeoskom porukom, ovi muškarci i žene nastoje se vratiti jednostavnosti i čistoći Pracrkve zato se međusobno i nazivaju 'krstjanima i krstjanicama svete vjere apostolske,' kako će ih početkom 1466. u svojoj oporuci osloviti Radin Butković Seoničanin, 'gost' u hijerarhiji Crkve bosanske.

Doktrinarne odrednice Crkve bosanske

Biblijski kodeksi i teološki spisi krstjanske provenijencije otkrivaju nam da se vjerski nauk heterodoksne Crkve bosanske bitno ne razlikuje od katoličkog učenja u pogledu vjere u jednog i trojedinog Boga i Kristove otkupiteljske misije. Krstjanin Radoslav sredinom XV. stoljeća naglašava da je svaki vjernik Crkve bosanske bio obvezan naučiti ne samo sadržaj nego i značenje *Molitve Gospodnje* (Očenaša), zajednički i pojedinačni obrazac pokajanja za grijehe, početak Ivanova evanđelja (Iv 1, 1-17) i Pavlov poziv da "razumno, pravedno i pobožno živimo u sadašnjem svijetu iščekujući pojavak slave velikoga Boga i Spasitelja našega Isusa Krista" (Tit 2, 12-13).[91]

90 EUTIMIJE ZIGABENOS, *Panoplia dogmatica,* Patrologia graeca 130, col. 1311 (latinska verzija); Ch. THOUZELLIER, *Rituel cathare,* str. 266-267; F. ŠANJEK, *Katarsko-dualistička inicijacija,* str. 108; F. ŠANJEK, *Le catharisme,* str. 46, bilj. 64: "Quamobrem si quis ad ipsos confugit, eum rebaptizant. Ad primum quidem tempus praescribunt ad confessionem et expurgationem et continuam precationem. Deinde Ioannis evangelium capiti eius imponunt, et spiritum sanctum suum invocant, et 'Pater noster' canunt. Et post baptismum eiusmodi tempus iterum assignant ad accurationem institutionem, temperatioremque vitam, et puriorem precationem. Deinde testimonium exigunt, an haec observarit. Quod si viri mulierisque affirmarint, ducunt eum ad celebriorem initiationem: statuunt enim miserum ad orientem solem, et impio ipsius capiti rursus Evangelium imponunt, et profanas manus adhibent

Gost Radin Butković vjeruje u "svemogućega Gospodina Boga" i u "svetu Troicu nerazdjelimu," moli za svoju dušu da bi ga Bog "pomilovao na strašnom sudištu vjeku vjekoma." Osim u "svetu molitvu Božiju" (Očenaš), gost Radin se preporučuje i u molitve dubrovačke katoličke sirotinje, pa određuje tri stotine dukata "da se imaju svieće žeći za dušu moju, gosta Radina, u hrameh' božieh' na onei svete velike dni." Iz Radinove oporuke razvidno je da su bosanski i humski krstjani slavili Božić, Navještenje Gospodinovo (Blagovijest), Uskrs, Uzašašće Gospodinovo te blagdane sv. Jurja, sv. Petra i Pavla, sv. Stjepana, sv. Mihovila, Uznesenje Marijino i blagdan Svih svetih. Suprotno optužbama katoličkih kontroverzista i polemičara protiv pristaša Crkve bosanske, gost Radin dijeli milostinju i ostavlja novac "za hram i greb gdje mu kosti budu i legu."[92]

Na približavanje heterodoksnih krstjana pravovjernom (katoličkom) kršćanstvu podsjećaju i natpisi s nadgrobnih spomenika dvojice uglednika Crkve bosanske. Na natpisu stećka gosta Milutina iz Humskog kod Foče spominju se 'pričista Troica,' a na stećku gosta Mišljena iz Puhovca 'Gospodin naš Isus (j)edini.'[93]

Prožeti autentičnim kršćanskim životom i ohrabreni evanđeoskom porukom, krstjani i krstjanice iskreno nastoje da u svom osobnom životu i u svojim zajednicama (hižama) ostvare ideal apostolskog siromaštva u duhu zajedništva prvotne Crkve, čiji primjer uporno žele nasljedovati, pa se stoga i nazivaju '*krstjanima* i *krstjanicama* svete vjere apostolske.'

'Radije umiru bez vjere nego da prihvate vjeru Rašana'

Božidar Petranović tvrdi da je Crkva bosanska bila pravoslavna, ali je postala krivovjernom pod utjecajem makedonskih bogumila, koji se tijekom stoljeća preko srpskih zemalja postupno infiltriraju u Bosnu.[94] I Vaso Glušac upinje se dokazati da je Crkva bosanska bila nacionalna (!), autokefalna i uvijek pravoslavna, a da je bogumil-

suas, qui adsunt viri atque feminae, et praeces nefarias canunt, id est hymnum quo gratias agunt (...) Atque ita initiant, atque perficiunt."

91 Bibliotheca Apostolica Vaticana, *Borg. illir.* 12, fol. 59r; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, faksimil između str. 176 i 177.

92 Ć. TRUHELKA, *Testament gosta Radina*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 23/1911, str. 371-375; A. V. SOLOVJEV, *Le testament du gost Radin*, Mandićev zbornik, Rim 1965, str. str. 141-156; F. ŠANJEK, str. 177-183.

93 Ć. TRUHELKA, *Natpis iz Puhovca*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 6/1894, str. 778-779; Vl. SKARIĆ, Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom, GZM, 46/1934, str. 79-82; M. MILETIĆ, I 'krstjani' di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Orientalia christiana analecta 149, Roma 1957, str. 112 i 124; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 188-189.

94 B. PETRANOVIĆ, *Bogomili, cr'kva bosan'ska i kr'stjani* (ćirilicom), Zadar 1867.

stvo u Bosni i na Balkanu obična monaška izmišljotina i historijska obmana, koju je u povijesnu znanost uveo Franjo Rački.[95] Dragoljub Dragojlović nastoji dokazati da su krstjani Bosne i Huma izdanak istočnjačkog monaštva mističke orijentacije.[96] Njegov pristup izvornoj građi neprihvatljiv je sa stajališta povijesne znanosti. Da bi svoje čitatelje 'uvjerio' u tvrdnju kako je djed bosansko-humskih krstjana i biskup Crkve bosanske prešao na pravoslavlje, autor mileševskog metropolita Davida, gosta na dvoru hercega Stjepana Vukčića Kosače, pretvara u bosanskog 'episkopa, pravoslavca i Srbina,' iako u izvorniku neprijeporno stoji da je ovaj "pravoslavac jer je Srbin" (éstin orthódoxos Sérbos gar!). Rečenica preuzeta iz pisma carigradskog patrijarha Genadija Skolariosa, koji 1454.-1456. savjetuje sinajskim monasima da bez grizodušja prihvate darove hercega Stjepana Vukčića Kosače o kojemu su čuli da je *kutuger,* tj. sljedbenik dualističkog krivovjerja. Evo kako je to izrazio patrijarh Genadije: "Što se tiče episkopa Bosne, on je pravoslavac jer je Srbin. I kao što neki latinski učitelji (tj. franjevci) učiniše kad su došli u jedan dio Bosne i tamo mnoge od kutugera učinili podložnicima Rimske crkve, tako je i on uznastojao da samovladara hercega (Stjepana) u drugom dijelu Bosne – i koje god je tamo mogao – učini pravoslavnim kršćanima, podložnicima naše Crkve. Kad bi to učinili i neki od naših! Ali gdje ima takve revnosti? On, kako saznajemo, čini i mnogo koristi. A onaj samovladar nipošto se vanjštinom ne razlikuje od kutugera iz straha za vlast (...) On je od prije nekog vremena po raspoloženju (pravoslavni) kršćanin, pa stoga i šalje milostinju za kršćane; kad ne bi bio kršćanin, ne bi trebalo da uzalud baca svoj novac. Zbog toga, ako nekad (u liturgiji) spomenete episkopa, ništa ne gubite; on je naime pravoslavac i posvećen rukopolaganjem zakonitog patrijarha toga kraja (...) A samovladara (tj. Stjepana Kosaču) nemojte javno spomenuti u liturgiji zato što još uvijek skriva svoje kršćanstvo."[97]

Stav srpskog pravoslavlja prema heterodoksnim krstjanima Crkve bosanske, kao uostalom i prema katolicizmu, poznat je iz *sinodika* i *nomokanona* Srpske pravoslavne crkve i Dušanova *zakonika.* Iz pisma Ivana Kapistrana, misionara Podunavlja i pa-pinog legata u jugoistočnoj Europi, upućenog 4. srpnja 1455. papi Kalistu III. razabiremo pojedinosti ovih vrlo kompleksnih a nerijetko i nimalo prijateljskih odnosa. U spomenutom pismu glasoviti franjevački propovjednik izjavljuje da se "veliki broj bosanskih krivovjeraca, koji su ispovijedali *patarensko vjerovanje,* obratio vjeri Rimske crkve"[98] i to zahvaljujući ponajviše ustrajnom propovijedanju franjevačkih misiona-

[95] V. GLUŠAC, *Srednjevekovna 'crkva bosanska' bila je pravoslavna,* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, sv. IV, Beograd 1924, str. 1-55; ISTI, *Istina o bogumilima,* Beograd 1941/45.

[96] D. DRAGOJLOVIĆ, *Krstjani i jeretička Crkva bosanska* (ćirilicom), Beograd 1987, str. 136-137.

[97] A. PAVLOVIĆ, *Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz XV. stoljeća,* Croatica christiana periodica, XIV (1990) 25, str. 96 (grčki izvornik) i 97 (hrvatski prijevod).

ra. Kapistran se pritom poziva na izvješća redovnika s terena, ali i na pismo koje mu je još 19. ožujka 1451. uputio hvarski biskup Toma Tommasini, legat Apostolske Stolice u Bosanskom Kraljevstvu. Ovaj ugledni diplomat i teolog, iz franjevcima bliskog dominikanskog reda, hvali ustrajan rad minoritskih propovjednika, koji je, eto, počeo donositi sigurne plodove: kralj Stjepan Tomaš (1443.–1461.) i velik dio Bosanskog kraljevstva prigrlio je katoličku vjeru. Legat Tommasini vjeruje da bi bilo još više obraćenja kada bi u Bosni bilo više franjevaca, čijim bi se samoprijegornim radom "cijelo Bosansko Kraljevstvo očistilo od manihejskih zabluda."[99]

Istovremeno Ivan Kapistran protestira protiv postupaka papinog štićenika srpskog despota Đurđa Brankovića (+1456.), koji na granicama Bosne ne samo da dopušta nego čak i potiče nasilno prekrštavanje katolika na pravoslavlje. U potvrdu iznijetoga navodi primjer despotove unuke, kćerke Janosa Hunyadija, rođene katolikinje, koju je ovaj "tanquam Romanae ecclesiae inimicus" dao prekrstiti na pravoslavlje![100]

Svoje izvješće o odnosima pravoslavnih prema katolicima i prikaz složenih vjerskih prilika na Balkanu učeni je franjevac formulirao u osamnaest točaka. Najzanimljivije su prva, u kojoj raspravlja o pokušajima nasilnog prekrštavanja katolika, i druga, u kojoj odaje priznanje odlučnom držanju heterodoksnih bosansko-humskih krstjana da ni pod koju cijenu ne prihvate pravoslavno krštenje. Iako raški metropolit sa svojim suradnicima čini sve da "bosanski krivovjerci *patarenske vjere* ne slušaju riječ

98 E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, str. 225: "Multis ex illis haereticis Bosnensibus, qui fidem tenuerunt Patharenorum (et) audientes verbum Dei, convertuntur ad fidem romanam; sed a metropolitano Rascianorum et aliis non permittuntur reconciliari (sc. cum Ecclesia romana); de quibus multi moriuntur extra fidem, magis volentes extra fidem mori, quam eorum Rascianorum fidem suscipere". Usp. D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, str. 43; F. ŠANJEK, *Heterodoksno kršćanstvo*, str. 89; F. ŠANJEK, *Euzebije Fermendžin*, str. 103.

99 E. Fermendžin (*Acta Bosnae*, str. 240-241) u formi regesta objavljuje dva pisma, koja 18. I. i 15. IV. 1460. papa Pio II. upućuje hvarskom biskupu Tommasiniju, legatu Apostolske Stolice u Bosanskom kraljevstvu. L. WADDING, *Annales Minorum*, sv. XII, Roma 1735, str. 111-112: "Sicut nunc, ex quo Rex et major pars regni fidei veritatem acceperunt, et in illa fideliter perseverant; et indubie sperandum est, quod si illi provisum fuerit de religiosis Fratribus, totaliter regnum illud purgabitur ab erroribus illis Manichaeorum, et illuminabitur fidei veritate". Pismo je datirano u Hvaru 19. II. 1461.

100 E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 224: "Beatissime pater (...) Eo me siquidem ratio compulit et coegit ad scribendum, nam cum proximis diebus collocutus essem cum despota Rasciae (...) inveni cum adeo male sentientem de fide catholica, et in erroribus suis pertinaci duritia perseverentem (...) violenter christianos catholicos arripiunt baptizando eos invitos, qui nollent auferendo eis eorum bona (...) Est namque quaedam neptis dicti despoti, filia filiae eius (...) quae nupta est filio serenissimi ac excellentissimi cultoris ac defensoris christianae religionis domini Joannis de Huniad, olim gubernatoris Hungariae; quae quidem puella, dum nata esset inter catholicos et a patre catholico baptizata secundum ritum sanctae Romanae ecclesiae, postea gratia consolationis et gaudii ad dictum despotum avum delata est per matrem suam, qui tanquam Romanae ecclesiae inimicus, more suo detestabili, eam rebaptizari fecit, et per successum temporis cum suis perfidis calogeris et societate magna eandem misit ad praefatum dominum gubernatorem regni Hungariae".

Božju i ne obraćaju se na katoličku vjeru, ne mali broj ovih (krstjana) radije umire bez vjere nego da prihvati vjeru Rašana."[101]

Povijesno neutemeljene teze o 'masovnom prijelazu' krstjana na islam

Humanist Enea Silvio Piccolomini (papa Pio II, 1458.–1464.) u svojoj *Kozmografiji* piše da u "Bosni nalaze utočište mnogi krivovjerci koje neki nazivaju *manihejcima*. Opasna je to vrst ljudi koji ispovijedaju dva počela svih stvari, počelo dobra i počelo zla. Ovi odbacuju prvenstvo Rimske crkve i ne priznaju da je Isus iste naravi s Ocem."[102] U Piccolominijevim *Komentarima* ističe se da je kralj Stjepan Tomaš stavio *manihejce* Bosanskog Kraljevstva pred izbor: ili da prihvate krštenje Rimske crkve ili su osuđeni na izgon iz Bosne. Tako se nekih dvanaest tisuća *manihejaca* dalo pokrstiti, dok ih je više od četrdeset (!) potražilo utočište u susjednom Humu, području pod vlašću Stjepana Vukčića Kosače koji se i sam priznavao sljedbenikom Crkve bosanske.[103] Kralj Stjepan Tomaš, kako bi dobio papinu podršku, šalje u Rim Jurja Kučinića, Stojsava Tvrtkovića i Radmila Vjenčinića, predstavnike krstjana, koji se 14. svibnja 1461. pred Papom i brojnim auditorijem u bazilici sv. Petra svečano odriču *manihejskih zabluda.*[104]

S otomanskim osvajanjima nestaje i heterodoksne Crkve bosanske, ali se povijesno ne može dokazati masovni pristup krstjana islamu, kao što to neki suvremeni povjesnici, uglavnom iz muslimanske kulturne sredine, tvrde i uvjeravaju. Nesporno je da je proces islamizacije zahvatio cijelo stanovništvo Bosne i Huma, neovisno o njihovoj vjerskoj pripadnosti, te se nije provodio svugdje istim intenzitetom. Da se krstjani Bosne i Huma nisu odveć žurili prigrliti islam dokaz je i molba 'gosta' Radina Butkovića, koji početkom 1466. od vlasti Mletačke Republike traži gostoprimstvo ili azil za sebe i pripadnike svoje heterodoksne zajednice. Senat 'Serenissime' izglasat će sa šezdeset glasova protiv sedam da ugledni predstavnik hijerarhije Crkve bosan-

---

101 E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae,* str. 225; kao gore, bilj. 68.

102 20. PII PAPAE II, *Cosmographia,* Paris 1510, fol. 103r: "In Bosna (...) quamplurimum haeretici possunt, quos vocant manicheos, pessimum genus hominum, qui duo principia produnt, alterum malorum, alterum bonorum. Nec primatum Romanae ecclesiae tenent, neque Christum aequalem consubstantialemque Patri esse fatentur" (F. ŠANJEK, *Heterodoksno kršćanstvo,* str. 90).

103 21. PII II, *Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt,* sv. I, Città del Vaticano 1984, str. 316-317. Do kritičkog izdanja spomenutog djela ovaj se tekst tumačio tako da je otprilike dvanaest tisuća krstjana primilo katoličko krštenje, dok ih se četrdeset tisuća (!) iselilo na područje Stjepana Vukčića Kosače (D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva,* str. 506). Treba uzeti u obzir da je pravih krstjana i krstjanica 'svete vjere apostolske' uistinu bio mali broj, što je razvidno i iz molbe koju je početkom 1466. 'gost' Radin uputio senatu Mletačke Republike (F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani,* str. 178.)

104 N. LOPEZ MARTINEZ - V. PROAÑO GIL, *El bogomilismo en Bosnia,* Burgos 1958, str. 131-132; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani,* str. 132.

ske može prijeći na mletački teritorij s "pedeset ili šezdeset osoba svog (vjero)zakona i svoje sljedbe."[105] Valja podsjetiti da na mletačkom teritoriju, kao i na području zapadno od Drine sve do pada Bosne (1463.) i Huma (1482.), gost Radin i drugi pripadnici Crkve bosanske nisu bili izuzeti sveprisutne kontrole *Svetog oficija inkvizicije.*

U turskim se defterima do kraja XV. stoljeća imena pripadnika heterodoksnih krstjana vezuju uz određeno topografsko nazivlje, što ne znači da su navedeni krstjani ili gosti osamdesetih i devedesetih godina istoga stoljeća obavljali svoje funkcije u Crkvi bosanskoj. Objektivni povjesnik treba postaviti granicu između kontinuiteta Crkve bosansko–humskih krstjana kao zajednice i ostataka krstjanskog vjerovanja, koje se u narodu održalo i nakon propasti spomenute Crkve, makar samo djelomično a nerijetko i u iskrivljenom obliku.

BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI I BUGARSKI PAVLIČANI

Euzebije Fermendžin u *Acta Bulgariae* objavljuje niz izvješća uglednih crkvenih ljudi, biskupa, misionara i pohoditelja (vizitatora) koji potvrđuju prisutnost pavličanskog krivovjerja na Balkanu. Sektaša navedene sljedbe bilo je početkom XVII. stoljeća oko sedam tisuća na širem prostoru od Nikopolja na Dunavu do Plovdiva u Traciji. Najpoznatija su im naselja Orahovica, Marino Polje, Čiprovec i Bjelavica na sjeverozapadu zemlje. Petar Cedulin, ninski biskup i papin legat, izvješćuje 1581. da je riječ o krivovjercima koji zastupaju manihejsko-dualistički pogled na svijet, ne štuju Spasiteljev križ, ne mogu vidjeti nijednog kršćanina te se od njih ni ne može očekivati nešto dobra.[106]

Franjevac Jeronim Arsenga da Scio, nositelj Cedulinova *Apostolskog pisma* bugarskim katolicima, tvrdi da je Rim obaviješten o sljedbi čije pristaše nazivaju 'pavličanima'.[107] Isti sebe smatraju podanicima Apostolske Stolice, ali, lišeni dubljeg vjerskog odgoja, ne prihvaćaju cjeloviti katolički polog vjere. Oni npr. ne poštuju križ, jer je na njemu naš Spasitelj osuđen i umro. Evanđelja i druge biblijske tekstove preuzimaju od katolika. Ti su tekstovi pisani latiničnim i ilirskim slovima na bosanskom jeziku.[108]

[105] 23. M. ŠUNJIĆ, *Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti*, Godišnjak, 11/1961, str. 265; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 178.

[106] E. FERMENDŽIN, *Acta Bulgariae*, str. 11. Iz objavljenih izvješća proizlazi da pavličani sebe smatraju pravim kršćanirna. naglašavajući da je nijihova vjera rimska.

[107] Izraz 'pavličani' 1378./82. navodi Bartol iz Alverne u poslanici upućenoj bosanskim franjevcima: "ad tantam dementiam et ignorantiam devenerunt, quod formam et modum baptizandi perdiderunt: aliqui propter obstinationem, aliqui propter conversationem, quam habent cum Pauliti(a)nis de Vlachia et cum haereticis de Bosna" (D. LASIĆ, *Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicarii Bosnae 1367-1407, quaedam scripta hucusque inedita*, Archivum Franciscanum Historicum, 55/1962, str. 66.

[108] E. FERMENDŽIN, *Acta Bulgariae*, str. 5-7.

Bosanski franjevac Petar Bogdan Bakšić, galipoljski biskup i koadjutor sofijskog nadbiskupa, pronašao je 1623. u pavličana iz okolice Plovdiva prijevode evanđelja na narodnom jeziku, koji su posve u skladu s kanonskim knjigama Rimske crkve, s izuzetkom rubnih bilježaka i tumačenja koja su lažna i preuzeta od različitih krivovjernih učitelja, od kojih se najčešće spominje Pavao iz Samosate, po kojemu ove i nazivaju 'pavličanima'.[109]

Euzebiju Fermendžinu dugujemo i zanimljivu Bakšićevu bilješku o pavličanima iz 1640. godine. Pozivajući se na podatke iz Orbinijeve *Povijesti Slavena,*[110] ugledni crkveni prelat iz minoritskog reda, podrijetlo i povijesni razvoj pavličanske sljedbe strogo dualističkog pogleda na svijet, nastale u Armeniji početkom VII. stoljeća, dovodi u svezu sa sljedbenicima antiohijskog biskupa Pavla iz Samosate, koji je još 268. godine bio osuđen zbog naginjanja nestorijanizmu. Bakšiću je također poznato da ih u drugoj polovici X. stoljeća bizantski car Ivan I. Tzimiskes s istočnih granica Carstva preseljava na Balkan, u Traciju, gdje su znatno pridonijeli pojavi i širenju bugarskog i makedonskog bogumilizma.[111]

Povijesno je, međutim, teško utvrditi jesu li ovi strogi dvopočelnici preživjeli srednjovjekovna vjerska previranja ispovijedajući svoj dualistički nauk sve do u XVI. i XVII. stoljeće na širem balkanskom prostoru od Nikopolja do Plovdiva. Bosanskim franjevcima, predvođenim fra Petrom iz Solija (Tuzle), pripadaju zasluge za približavanje heterodoksnih pavličana katolicizmu. Petar Bogdan Bakšić ukazuje na pripadnost pavličana slavenskom etnikumu. Učeni biskup i neutrudivi misionar osobno svjedoči da se heterodoksni bugarski pavličani služe biblijskim tekstovima pisanim bosančicom na jeziku bosanskih Hrvata. Za većinu tvrdi da su prepisani u Bosni još za vladanja Stjepana Tvrtka (1353.-1391.). Neki od njih imaju više od četiri stotine godina, dakle pisani su u vrijeme organiziranja Crkve bosanske u XIII. stoljeću. Bakšiće-

[109] Bakšićevo izvješće iz 1640. sastavljeno na talijanskom objavio je Fermendžin u *Acta Bulgariae,* str. 68-88. Na pavličane se odnose str. 79-81. U izvješću iz 1623. (*Acta Bulgariae,* str. 21-25) pavličane se dovodi u svezu s osuđenim antiohijskim biskupom Pavlom iz Samosate (260.-270.).

[110] M. ORBINI, *Il regno de gli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni,* Pesaro 1601, str. 354; *Kraljevstvo Slavena,* Zagreb 1999, str. 414.

[111] E. FERMENDŽIN, *Acta Bulgariae,* str. 355-35 (Memoria sulla setta dei Paulichiani).

[112] Bakšić (E. FERMENDŽIN, *Acta Bulgariae,* str. 79-80) vjeruje da su pavličani došli u Bugarsku iz Bosne "perche libri loro sono seritti tutti in Bosna in carta pergamina (...) Questi Paulianisti sono della natione slavi, e questo si cognosce per li libri, che tengono, che sono tutti scritti in carattere di s. Cirillo, et loro non sanno altra lingua che slava; ho trovato certi libri manuscritti in Bosna, sotto rč Tvartko, piu di 400 anni; per questo si conosce, che sono venuti di Bosna, et hano portato seco questa loro heresia, pur sempre hano parlato: 'la nostra fede e a Roma' (...) Questi Paulianisti non si battezzavano (...) Altri libri della scrittura non si trovano fra di loro, solamente l'Evangeli et le Pistole di s. Paolo, atti dell'apostoli et il libro dell'apocalipsis (...) Osservano li digiuni cioč la quaresima, il venerdi et li 15 giorni per la Madonna; abborivano la croce, osservavano le domeniche et altre feste mobili, et certe loro feste particolari" etc.

va zapažanja u tom pogledu vrlo su zanimljiva. On drži da su bosansko-humski krstjani, koji su pred progonima inkvizicije potražili utočište u Bugarskoj, sa sobom donijeli spomenute biblijske kodekse i svoja krivovjerna učenja, uporno naglašavajući, kako je njihova glava Petar i da je njihova vjera rimska, tj. katolička. Od biblijskih tekstova posebno cijene Evanđelja, Pavlove poslanice, Djela apostolska i Knjigu otkrivenja. Ne krštavaju se na katolički način nego polaganjem ruku, obred koji južnofrancuski albigenzi nazivaju 'consolamentum' ili 'utješenje', jer prigodom obreda inicijacije zazivaju Duha Tješitelja. Takav obred prijema u zajednicu neki također nazivaju 'krštenjem ognjem'. Svetkuju nedjelje i ostale kršćanske blagdane, štuju Bogorodicu, ali se ne klanjaju križu niti poštuju svete slike.[112]

Fermendžinovom zaslugom objavljena je vrlo zanimljiva *Spomenica o pavličanskoj sljedbi*, pod naslovom *Sadašnje stanje Rimske crkve*. Tekst s početka XVIII. stoljeća opisuje postanak i širenje pavličana, od kojih je, navodno, u XII. stoljeću proizašla sljedba albigenza. Pisac spomenice poziva se na teološko-povijesne rasprave Focija, Petra Sicilskog i Eutimija Zigabena,[113] koje na svoj način u *Povijesti osvojenja Carigrada* (1204.) prepričava Geoffroi de Villehardouin, kroničar četvrte križarske vojne.[114] *Spomenica* ima dva dijela, povijesni i dogmatski. Autor postavlja nekoliko ključnih pitanja: imaju li sadašnji bugarski pavličani svoje ishodište u krivovjerju Manija i maniheizma? Jesu li oni ikonoklasti ili, možda, sljedbenici albigenza? I zaključuje: Nikakav dogmatski ili povijesni argument ne uvjerava nas da su sadašnji pavličani sljednici negdašnje strogo dualističke sljedbe. Poslije poraza kršćanske vojske kod Nikopolja (1396.) i uspostave turske vlasti u četrnaest naselja uz Dunav u Bugarskoj zadržao se znatan broj Latina, koje su Grci (zapravo: pravoslavci) prozvali pavličanima. Ovi pavličani imaju bogomolje i crkve, ali su bez svećenika. Htjeli bi poslati dvojicu uglednijih članova da im se u Rimu podijeli svećenički red, jednome po latinskom, a drugomu po slavenskom obredu.[115]

Fra Ilija Marinić, sofijski biskup, godine 1625. izvješćuje Kongregaciju za širenje vjere da je za svojih pohoda Nikopolju i okolici primio u Katoličku crkvu preko sedam stotina pavličana te je čvrsto uvjeren da bi franjevci, koji s uspjehom brane katolicizam u Bosni, i ovdje u Bugarskoj bez poteškoća priveli pavličane jedinstvu s Crkvom.[116]

113 O protuheretičkim tekstovima Focija, Petra Sicilskog i Eutimija Zigabena v. Ch. ASTRUC etc., *Les sources grecques pour l'histoire des pauliciens d'Asie Mineure*, Travaux et memoires 4, Paris 1970. Usp. E. FERMENDŽIN, *Acta Bulgariae*, str. 357.

114 GEOFFROY DE VILLEHARDOUIN, *La conquête de Constantinople*, Paris 1969.

115 E. FERMENDŽIN, *Acta Bulgariae*, str. 6-7.

116 E. FERMENDŽIN, *Acta Bulgariae*, str. 25-28. Sofijski biskup fra Ilija Marinić u svom izvješću iz 1625. izjavljuje da od oko 7000 bugarskih pavličana dnevno pokoji prigrli katoličku vjeru. On sam da ih je dosad pokrstio oko dvije tisuće. U pismu od 6. veljače 1631. isti izvješćuje Propagandu da je katoličkoj vjeri priveo sedamsto pavličana u tri svoja pastirska pohoda te da je tom prigodom krizmao više od dvije tisuće ljudi i zaredio trinaest svećenika (*Acta Bulgariae*, str. 34-35).

Pravoslavci također osuđuju pavličane, izbjegavajući bilo kakav dodir s njima. Ne daju im čak ni soli, ako se ovi kojim slučajem nađu u nestašici. Uostalom, prema izvješćima katoličkih misionara i papinskih pohoditelja, pravoslavni još više od spomenutih pavličana mrze katolike i neprestano ih optužuju pred turskim vlastima.[117]

FRANJEVCI I SVEĆENICI GLAGOLJAŠI

Na dijelove prostrane Bosanske dijeceze u srednjem vijeku i nakon pada Bosne (1463.) svoja jurisdikcijska prava polažu također biskupi koji rezidiraju izvan bosansko-hercegovačkog teritorija, u Splitu, Makarskoj ili Dubrovniku (trebinjsko-mrkanski).[118]

Bosanske biskupe imenuje Rim u dogovoru s franjevcima vikarije/ provincije Bosne Srebrene, koja će tijekom višestoljetne otomanske okupacije odigrati značajnu ulogu u povijesti katolicizma na tim prostorima. U Bosni i Hercegovini, kao i u drugim našim krajevima pod otomanskom vlašću, primjerice u Slavoniji u Srijemu, franjevci su obnovili crkvene strukture i sačuvali nacionalni identitet Hrvata katolika na tim područjima.

Zanimljivo svjedočanstvo o uspješnom djelovanju bosanskih franjevaca, vidjeli smo, dao je 1454./56. carigradski patrijarh Genadije Skolarios (1453. -1465.) u pismu upućenom monasima sinajskog manastira, kojima je herceg Stjepan Vukčić Kosača poslao određenu novčanu pomoć preko nekadašnjeg mileševskog metropolita Davida.[119] Znajući da je humski vojvoda 'kutuger',[120] monasi pitaju patrijarhu mogu li uzeti darove od inovjerca, na što ih patrijarh uvjerava da je humski vojvoda 'kutuger' samo u javnom nastupu 'iz straha za vlast', dok je u duši "po raspoloženju kršćanin (tj. pravoslavac), pa stoga i šalje milostinju (jer) kad ne bi bio kršćanin, ne bi trebalo da uzalud baca svoj novac".[121] Sinajski monasi prigovaraju i "episkopu bosanskom, jer

[117] O neprijateljskom stavu pravoslavaca prema pavličanima i katolicima v. izvješće ninskog biskupa Petra Cedulina (*Acta Bulgariae,* str. 5-7). O sličnim problemima franjevačkih misionara u bosansko-srpskim graničnim područjima Ivan Kapistran informira papu Kalista III. sljedećim riječima:: "Multis ex illis (...) a metropolitano Rascianorurm et aliis non permituntur reconciliari (cum Eccelesia romana); de quibus multi moriuntur extra fidem, magis volentes extra fidem mori, quam eorum Rascianorum fidem suscipere." E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae,* str. 225; F. ŠANJEK, *Euzebije Fermendžin,* str. 103.

[118] S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće,* Analecta croatica christiana 2, Zagreb 1971, str. 156-157.

[119] Metropolit David je nakon pada Mileševa (1444.) potražio utočište na dvoru hercega Stjepana Kosače godpodara Huma.

[120] Kutuger (grčki 'kutos'- koža, 'gérron' – nositelj, slav. 'torbeši'), bizantski naziv za krivovjerce dualističkog usmjerenja, sinonim za bogumile. Zbog kožnatih torbi u koje su spremali milodare naziva ih se također 'fundagiagitima' a u Makedoniji 'torbešima'. Prema solunskom arhiepiskopu Simeonu (P. G. 155, col. 65) kutugeri su bogumili, a *per extensionem* i bosansko-humski krstjani. Usp. F. ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru,* Zagreb 1996, str. 181.

ne služi liturgiju u manastiru nego u privatnoj kući", ali ih patrijarh umiruje: "Što se tiče episkopa bosanskog, on je *pravoslavac jer je Srbin.* I kao što neki *latinski učitelji* [122] učiniše *kad su došli u jedan dio Bosne i tamo mnoge od kutugera* [123] *učinili podložnicima* Rimske *crkve,* tako je i on uznastojao da samovladara hercega u drugom dijelu Bosne (tj. u Humu) – i koje god je tamo mogao – učini pravoslavnim kršćanima, podložnicima naše Crkve. Kad bi to učinili i neki od naših! Ali gdje ima takve revnosti?" [124]

'Sacerdotes rustici'

U općoj nestašici klera u Bosni i Humu franjevci nalaze podršku u popovima glagoljašima, liturgijskim i kulturnim nastavljačima tradicije srednjovjekovnih hrvatskih glagoljaša.

U liturgijskom i kulturnom pogledu spomenuti su svećenici čuvali i nastavljali tradicije srednjovjekovnih hrvatskih glagoljaša po Bosni i Dalmaciji.[125] Služili su se rimskim obredom, staroslavenskim jezikom, glagoljskim pismom, odnosno u Poljicama i po Bosni, već od srednjeg vijeka, praktičnijom bosančicom. A jer je djelovanje glagoljaša na specifičan način ugražavalo individualnost hrvatskog naroda, tuđinske vlasti i strani kulturni utjecaji, pod kojima su se stoljećima nalazili bosansko-humski prostori, sve su ih više potiskivali. [126]

Teološko znanje ovih 'svećenika seljaka, ređenih prema običajima domovine, tj. nekanonski'[127] nije uvijek na visini intelektualnog odgoja franjevaca, koji će ih nazivati 'svećenicima-jezgrašima'.[128] Bili su to revni i pobožni svećenici među kojima nije

---

121 A. PAVLOVIĆ, Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz 15. stoljeća, *Croatica christiana periodica*, XIV (1990.) 25, str. 96 (grčki izvornik) i 97 (hrvatski prijevod), kao *gore,* str. 70, bilj. 97.

122 Patrijarh Skolarios divi se pastoralnom uspjehu bosanskih franjevaca.

123 Ovdje se misli na bosansko-humske krstjane koji se u vrelima grčkopravoslavne provenijencije redovito poistovjećuju s bogumilima, kutugerima i fundagiagitima. Usp. F. ŠANJEK, Bosansko-humski krstjani, str. 138-144.

124 A. PAVLOVIĆ, Katolici i pravoslavni, str. 96 (grčki izvornik) i 97 (hrvatski prijevod).

125 Usp. K. DRAGANOVIĆ, *Katolička crkva* u sredovječnoj Bosn*i,* Povijest Bosne i Hercegovine, izd. HKD Napredak, Sarajevo 1942-1991-1998, str. 737-738.

126 S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Hercegovini,* str. 156.

127 "Ad primum articulum (...) non sint veri sacerdotes sed rustici (...) instituti per consuetudinem patrie vel ordinati non canonice", vidi *niže,* str..... Izraz 'instituti per consuetudinem patrie' koristi papa Inocent IV. u pismu kojim senjskom biskupu Filipu 29. ožujka 1248. odobrava upotrebu glagoljskog pisma i narodnog jezika u liturgiji: "Porrecta nobis tua petitio continebat quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terre clerici se habere a beato Jeronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis. Unde ut illis efficiaris conformis, et in terre consuetudinem in qua consistis episcopus immiteris, celebrandi divina secundum dictam litteram a nobis supplicitar licentiam postulasti" (ASV, *Reg. Vat.* 21, fol. 522rv; M. BOGOVIĆ, *Put glagoljice od redovnika preko seoskih svećenika do biskupskog dvora,* Croatica christiana periodica, XXII (1998) 41, str. 62-63.

bilo otpadnika od vjere, pogotovo ne na neku nekršćansku sljedbu. Narod ih je poštivao kao revne pastire, pomalo sažalijevao i smatrao svojim pravim narodnim svećenicima, često i onim od pluga i motike.[129]

Svećenici glagoljaši su cijelog života smatrani nekom vrstom nižih kapelana, vezanih uz rodno mjesto i roditeljski dom, ali su u krizno doba bili dragocjena pomoć redovničkom kleru, o čemu svjedoče i *Nejasnoće (Dubia)*, koje je, vidjeli smo, Bartol iz Alverne, vikar bosanskih franjevaca, uputio 1372. papinskoj kuriji u Avignon.[130]

Većina medievista i povjesničara Crkve bosansko-humskih krstjana s pravom pretpostavlja da se pod svećenicima koji nisu 'pravi svećenici nego seljaci (...), ustanovljeni prema običajima domovine, očevidno nekanonski ređeni' podrazumijevaju zapravo domaći svećenici glagoljaši.[131] Izraz 'vel scismatici', raskolnički, tj. pravoslavni svećenici ispušten je u odgovoru na prvo Bartolovo pitanje.[132] Mišljenje D. Kniewal-

[128] U potridentskom razdoblju na raspolaganju su imali nekoliko vrijednih teoloških spisa na hrvatskom jeziku: Kadčićevo *Boggoslovje dilloredno* (Bologna 1729.), Dobretićevo Kratko skupgliegne chiudoredne iliti moralne bogoslovicze (Ancona 1782.) te Bellarminov i Kanizijev katekizam.

[129] Franjevačka provincija financira intelektualni odgoj mladih redovnika te darovitije studente šalje na ugledna europska sveučilišta, najčešće na Apeninski poluotok, dok svećenici glagoljaši svoju skromnu izobrazbu dobivaju u Dalmaciji. Za njihov se odgoj u pravilu brinu njihovi siromašni roditelji i sumještani, te se za svećenike ne posvećuju na naslov neke biskupije ili neke druge crkvene institucije nego isključivo na obiteljski patrimonij i imetak što ga upisuju rođaci ili dobročinitelji da bi mogli biti ređeni. Najčešće su iz duvanjsko-livanjskog kraja i s područja zapadne Hercegovine. U vrijeme otomanske vlasti glagoljaši su bili dobrodošli, a inače samo tolerirani. Župnicima nisu mogli nikad postati (usp. *Nejasnoće*, čl. 10), pa su cijeloga života bili nekom vrstom nižih kapelana, nikad ravnopravni latinskom (franjevačkom) kleru. Do oživljavanja glagoljaša dolazi polovicom XVII. stoljeća, kad Apostolska Stolica preko Kongregacije za širenje vjere nastoji obnoviti i ojačati domaći svjetovni kler, poklanjajući više pažnje unijatskom pokretu i liturgijskim običajima koji će približiti i povratiti katolicizmu odvojene istočne kršćane. U Fermu i Loretu otvorena su papinska sjemeništa namijenjena mladićima iz hrvatskih krajeva. Slična sjemeništa utemeljena su i u domovini, u Zadru (1748.) i Priku kod Omiša (1750.). U vrijeme odvajanja dalmatinskih franjevaca od matične provincije Bosne Srebrene (1835.) bosanski apostolski vikari rado prihvaćaju dalmatinske glagoljaše i dopuštaju domaćim mladićima da nakon završenog glagoljaškog školovanja pastoralno djeluju u Bosni kao članovi vikarijata. Usp. K. DRAGANOVIĆ, Biskup fra Jeronim Lučić (oko 1575.-1643.) i njegovo doba. II. dio Povijesne prilike, *Croatica christiana periodica*, VII (1983) 11, str. 72-73.

[130] Vidi *niže*, str. 80-81.

[131] Usp. D. MANDIĆ, Bosna i Hercegovina. Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine, Chicago 1960, str. 448-449; Chicago-Rim 1978, str. 526-528; D. MANDIĆ, Bogomilska crkva, Chicago 1962, str. 396; Rim 1979, str. 477; F. ŠANJEK, Bosansko-humski krstjani, str. 129. J. Šidak (Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu, Zagreb 1975, str. 245, bilj. 94) smatra da protiv Mandićeve pretpostavke "o glagoljaškim 'svećenicima-seljacima' u Bosni (...) govori dovoljno jasno termin 'scismatici' za te svećenike koji nisu zaređeni prema kanonskim propisima". Čini se da je u pravu D. Mandić (Bogomilska crkva, Chicago 1962, str. 396; Rim 1979, str. 477) koji podsjeća da se u odgovoru papine komisije "prešućuje 'raskolničke svećenike', ali se izričito dopušta, da se krštenje može povjeriti glagoljaškim 'svećenicima-seljacima', iako nijesu kanonski ređeni, premda bi, veli, bilo bolje da sve obraćenike krste pravi katolički svećenici".

[132] Vidi *niže*, str. 80-81.

da da su ti nekanonski zaređeni svećenici "mogli biti bosanski krstjani"[133] s pravom pobija B. Rupčić,[134] koji pretjeruje u tvrdnji da "osim franjevaca misionara u pravoj Bosni tada nije bilo drugih katoličkih svećenika, ni latinaša ni glagoljaša".[135]

Bosansko-humski krstjani, srednjovjekovni pobornici izvorne kršćanske tradicije, promiču evanđeosku jednostavnost, siromaštvo i zajedništvo, prosvjedujući protiv bogaćenja i zlouporaba crkvene hijerarhije, njihove privrženosti bogatstvu i sprege sa svjetovnim (feudalnim) vlastima. Smatrajući se obnoviteljima pokreta 'pravih Kristovih vjernika', koji se nisu dali zavesti blještavilom novca i zovom 'mogućnika ovoga svijeta', bosansko-humski krstjani i krstjanice zastupaju univerzalno svećeništvo, nazivajući se, kao 'siromašni katolici' i valdezi, 'Kristovim siromasima', strogo razlikujući 'prave krstjane i prave krstjanice svete vjere apostolske' od brojnog auditorija koji rado sluša njihovo propovijedanje, ali 'duhovno krštenje' Crkve bosanske odgađa za neko pogodnije vrijeme.[136]

Novija historiografija, osobito franjevačka, kategorički niječe postojanje svjetovnog ili nekog drugog klera na tlu srednjovjekovne Bosne izuzev franjevaca Bosanske vikarije.[137] Neki povjesničari iz redova Manje braće smatraju "povijesnom činjenicom da franjevci nisu našli svjetovnih svećenika, kad su došli u Bosnu, da im je Sveta Stolica u drugoj polovici XIV. stoljeća povjerila svu duhovnu pastvu u zemlji i ostalom dijelu Bosanske vikarije gdje nije bilo drugih svećenika".[138] Nepobitno je, međutim, da su svećenici glagoljaši (svećenici-seljaci), valjano premda nekanonski ređeni,[139] u godini osnutka franjevačke Bosanske vikarije (1340.) aktivni u Zahumlju, Krajini i Zapadnim stranama.[140]

---

133 D. KNIEWALD, Vjerodostojnost latinskih izvora, str. 149. Isti je previdio da je u odgovoru papine avignonske komisije ispušten izraz 'vel scismatici' (ili raskolnici).

134 B. RUPČIĆ, Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alvergne, str. 77.

135 B. RUPČIĆ, ibidem.

136 Krstjani Crkve bosanske organizacijski su bliski onovremenim katarskim i valdeškim zajednicama. Usp. L. CRISTIANI, Valdo e Valdesi, *Enciclopedia cattolica*, 12/1954, col. 966-970; F. ŠANJEK, Bosansko-humski krstjani, str. 87-111.

137 P. RUNJE, Pokornički pokret i franjevci trećoredci glagoljaši, Zagreb 2001, str. 105.

138 B. RUPČIĆ, Svjetovni kler u Bosni i Hercegovini do uspostave redovne hijerarhije, *Dobri Pastir*, 25/1975, str. 121-129; A. ZIRDUM, Svjetovni svećenici u Bosni i Hercegovini u tursko doba, *Nova et vetera*, 1/1979, str. 205.

139 Bartol iz Alverne u poslanici iz 1378/82. podsjeća bosanske franjevce na svećenike koji su 'radi svojega neznanja izgubili svaki crkveni red' – "propter suam rusticitatem perdiderunt omnem ritum ecclesiasticum et formam sacramentorum" (D. LASIĆ, Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicarii Bosnae 1367-1407, quaedam scripta hucusque inedita, *Archivum Franciscanum Historicum*, 55/1962, str. 71.

140 D. MANDIĆ, Državna i vjerska pripadnost, str. 448-449. O glagoljici u Bosni rijetko se govori, jer je i građa vrlo oskudna, ali je sačuvano više glagoljskih natpisa i rukopisnih zapisa u razdoblju od XII. do XV. stoljeća u Humu i zapadnoj Bosni. Usp. J. TANDARIĆ, Glagoljska pismenost u srednjevjekovnoj Bosni, *Nova et vetera*, 1/1979, str. 199-203.

'DUBIA ECCLESIASTICA' FRATRIS BARTHOLOMAEI VICARII GENERALIS IN BOSNIA SUBMISSA GREGORIO XI.[1] PONTIFICI ROMANO ET RESPONSA EXCLESIAE ROMANAE AD EUNDEM DE ANNO 1373.[2]

(fol. 76r) Notandum quod frater Bartolomeus et vicarius Bosnensis aliqua *dubia*, ultra XX misit ad dominum papam Gregorium XI, vt ea declarare dignaretur. Qui commissit hoc quibusdam magistris theologiae vt sollicite declararent quod et fecerunt.[3]

Dicunt enim sicut prefati magistri prout in priuilegio cum bulla habetur. Nos igitur huiusmodi papale mandatum uolentes cum debita reuerencia exequi, ut tenemur, dicta dubia morose cum multa maturitate disquisiuimus et similiter examinauimus et sic auctoritate apostolica quam fungimur in hac parte declaramus et pro declaratis haberi censemus, prout inferius continetur, vobis et vestrum singulis predicta auctoritate mandantes quatenus declaraciones nostras huiusmodi firmiter teneatis et inviolabiliter obseruetis.

Tenores et *dubiorum* et declaracionum predictorum hij: In Christi nomine. Amen. Ad articulos infra scriptos fratrum minorum in vicariatu Bosne in modum qui sequitur respondemus.

Ad **primum** articulum, in quo queritur cum fratres non sufficiant pro baptismo racione multitudinis et tam late patrie. Queritur si debent sustinere quod baptizent sacerdotes de terris illis volentes sequi nostram formam, licet propter lucrum, cum tamen non sint veri sacerdotes sed rustici vel scismatici instituti per consuetudinem patrie vel ordinati non canonice. Respondemus sub hac forma. Quamquam ab omni humana creatura racionis usum habente in casu necessitatis seu mortis corporalis articulo, qui in proposito pro eodem accipiuntur, posset conferri baptismus in forma sancte trinitatis secundum canonicas sanctiones.[4] Nichilominus in casu presentis articuli predictam necessitatem extendimus a vtilitatem et pietatem divini cultus et fidei, que consistunt in aggregacione viatorum hominum ad vnitatem sancte matris ecclesie per baptismum, presertim cum propter defectum predictorum fratrum bapti-

[1] Grgur XI. (Pierre Roger de Beaufort, Francuska), avignonski papa, 30. 12. 1370. – 26. 03. 1378.

[2] Naslov 'Dubia ecclesiastica fratris Bartholomaei' upisan je modernim pismom kao peti dio rukopisa *Miscellanea theologica I. a* 57 Akademijina arhiva u Zagrebu, dok sam tekst na fol. 76r počinje riječju 'Notandum'... Dosadašnja izdanja izvornog latinskog teksta: A. THEINER, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, sv. II, Zagreb 1875, str. 327-329 (*Additamenta* drugom svesku priredio F. Rački); D. KNIEWALD, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, *Rad JAZU*, 270/1949, str. 156-163.

[3] Jedini sačuvani prijepis nalazi se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod signaturom *I. a* 57, fol. 76r-78v. Kodeks pod naslovom *Miscellanea theologica* sadrži: I. *Anonymi monachi*

'CRKVENE NEJASNOĆE' BRATA BARTOLA (DE ALVERNA), GENERALNOG VIKARA (FRANJEVACA) U BOSNI, PODASTRTE PAPI GRGURU XI. I ODGOVORI RIMSKE CRKVE ISTOME IZ 1373. GODINE

Treba zabilježiti kako je fra Bartol, vikar bosanski(h franjevaca) poslao neka dvojbena pitanja, više od dvadeset, gospodinu papi Grguru XI., da ih se dostoji objasniti. On je to povjerio nekim naučiteljima bogoslovlja da ih brižljivo prouče, što su oni i učinili.

Govore, naime, da su spomenuti naučitelji (odgovorili) kao što se to nalazi u 'Povlastici' s Bulom. Mi, dakle, htijući s dužnim poštovanjem izvršiti, kako to moramo, uz papinsku punomoć, spomenuta dvojbena pitanja potanko i velikom zrelošću razmotrismo i isto tako ispitasmo te tako apostolskom vlašću, koju imamo u ovoj stvari, izjavljujemo i da se kao izjavljeno mora smatrati, određujemo kako se to niže nalazi vama i svakom od vaših spomenutom vlašću naređujući da ove naše izjave čvrsto držite i nepovredivo opslužujete.

Ovi su sadržaji spomenutih *sumnja* i objašnjenja. U Kristovo ime. Amen. Na dolje napisane članke male braće u vikarijatu Bosne odgovaramo na sljedeći način.

Na **prvi** članak, u kojem se pita: budući da braća (tj. franjevci brojem) nisu dovoljna za krštavanje mnoštva i tako prostrane domovine, pita se smiju li tolerirati da krštavaju svećenici iz onih krajeva koji hoće slijediti naš način (krštavanja), iako (to čine) poradi dobiti, budući da ipak nisu pravi svećenici, nego neuki ili raskolnici, postavljeni prema običaju domovine, naime zaređeni nekanonski. Odgovaramo u ovom obliku: Premda bi i neuko ljudsko stvorenje koje se već služi razumom u slučaju potrebe ili u času tjelesne smrti, a to se ovdje uzimlje kao isto, moglo krstiti (koristeći se) obrascem svetog Trojstva, kako je određeno kanonskim propisima, ipak u slučaju ovog članka spomenutu potrebu protežemo na korist i pobožnost prema bogoštovlju i vjeri, a te se sastoje u pripajanju 'ljudi putnika' u jedinstvo svete majke Crkve po krštenju,

---

Itali: Dialogi de miraculis Sanctorum, potissimum Italiae (fol. 1-28, XIII. st.. pergamena); II. *Orationes et ascetica* (fol. 29-41, XIV. st., pergamena); III. *Miracula Sancti Francisci* (fol. 43-51, XIV. st., pergamena); IV. *Ascetica* (fol. 51-76, XIV. st., do fol. 46v pisano na pergameni, a dalje na papiru); V. *Dubia ecclesiastica fratris Bartholomaei, Vicarii generalis in Bosnia, submissa Gregorio XI. Pontifici Romano, et Responsa Ecclesiae Romanae ad eundem de anno 1373* (fol. 76r-78v, kraj XIV. st., papir); VI. *Errores Bogomilorum ab eodem probabiliter fratre Bartholomaeo conscripto* (fol. 78v-79r, kraj XIV. st., papir); VII. *Regulae asceticae fratrum Dominicanorum* (fol. 79r-80v, papir, izraz 'Dominicanorum' je vjerojatno pogrešan jer se sadržaj teksta odnosi na franjevce); VIII. *Litterae ad quosdam Presbyteros Dalmatiae de anno 1376* (fol. 82, papir); IX. *Ascetica* (fol. 83-108). Iscrpan opis rukopisa *Miscellanea I a 57* dao je D. Kniewald (Vjerodostojnost, str. 144-147).

zantium sufficere non ualentium tante multitudini posset contingere mortis spiritualis periculum illorum baptizari uolentium ob defectum sacramenti huius ministrorum ex quo (h)actenus eorum ritibus nec non cotidiana conuersacione cum hereticis et ceteris infidelibus posset verisimiliter ipsorum deuocionis ad baptismi suscepcionem (deficere). Quo circa censemus dictos fratres licite posse permittere prelibatos sacerdotes seu rusticos in forma ecclesie baptizare, lucri causa non obstante, dummodo nullum pactum interueniat peruerse uoluntatis, quamuis tollerabilius faceret si fieret per ueros catholicos, propter nonnula pericula euitanda.

(fol. 76v) Ad **secundum** articulum, in quo queritur: Cum Greci et scismatici iam perdiderint omnem ritum catholicum[5] et scienciam, et patriarche eorum fiant imperatoris eleccione et iussu. Queritur si episcopi eorum possunt chrisma conficere uel de facto conficiant, et si sacerdotes eorum consecrant corpus Christi. Respondemus quod episcopi possunt crisma conficere et sacerdotes Greci corpus Christi consecrare, dum tamen rite sint ordinati.[6]

Ad **tercium** articulum cum queritur: Cum multi simplices inter Grecos ignorent de scismate Grecorum[7] et simpliciter confiteantur Christum et fundamentum fidei. Queritur si tales saluari possunt dummodo sint baptizati uel firmiter credant se esse baptizatos et si debemus tales dimmittere in sua simplicitate, vbi non possumus eis satisfacere, uel debemus eos retrahere ab illis sacerdotibus et a sua consuetudine antiqua. Respondemus quod si Christum et fundamenta fidei catholice confiteantur saluari possunt, dummodo sint baptizati uel credant se firmiter esse baptizatos, tales uero simplices si participent cum scismaticis uel hereticis in hijs que sunt contra substanciam fidei, uel contra precepta, uel inhibicionem ecelesie, quorum transgressio cadit sub mortali peccato, sunt utique retrahendi. In alijs autem, si commode fieri non possit permittendi sunt.

4 Ms. sanxiones

5 Ms.: chatolicum

6 Rimska crkva ne osporava apostolski slijed Istočnoj crkvi. Usp. Apostolsku konstituciju pape Pija XII. 'Sacramentum Ordinis' od 30. studenoga 1947. (Acta Apostolicae Sedis, 40/1948, str. 5-7; DS 3857-3861).

7 Ms.: grecorum

ponajprije zato jer bi zbog nestašice spomenute braće, koja ne mogu pokrstiti toliko mnoštvo, mogao nastati slučaj pogibelji duhovne smrti onih koji hoće biti kršteni a nedostaje djelitelja ovog sakramenta, da bi mogla (pomanjkati) pobožnost za primanje krštenja zato što su (dosad pristupali) njihovim (krivovjernim) obredima i svagdano se družili s krivovjercima i nevjernicima. Stoga, držimo da rečena braća dopušteno mogu dozvoliti da malo prije spomenuti svećenici, to jest neuki, krste, bez obzira što to čine zbog dobiti, ali uz uvjet da tu ne bude ikakva dogovora naopake volje; ipak bi se radije podnosilo ako bi (se krstilo) po pravim katolicima da se izbjegnu možebitne opasnosti.

Na **drugi** članak, u kojem se pita: budući da su Grci i raskolnici već izgubili svaki katolički obred i znanje, a njihovi patrijarsi postaju izborom i naredbom cara. Pita se mogu li njihovi biskupi posvetiti ulje za krizmu i je li to činjenično (valjano) posvećuju te posvećuju li njihovi svećenici tijelo Kristovo? Odgovaramo da biskupi mogu posvetiti ulje za krizmu i grčki svećenici posvetiti tijelo Kristovo, ako su valjano zaređeni.[6]

Na **treći** članak pitam se: budući da mnogi priprosti među Grcima ne znaju za raskol Grka i jednostavno ispovijedaju Krista i temelj vjere, pita se mogu li se takovi spasiti uz uvjet da su kršteni ili čvrsto vjeruju da su kršteni, i trebamo li takve ostaviti u njihovoj jednostavnosti kad mi ne možemo dovoljno pomoći (da se obrate) ili ih moramo odvratiti od onih svećenika i od njihove stare navike? Odgovaramo da se mogu spasiti ako ispovijedaju Krista i temelje katoličke vjere ukoliko su kršteni ili čvrsto vjeruju da su kršteni.

A takove priproste, ako sudjeluju s raskolnicima i krivovjercima u ovomu što je protiv biti vjere ili protiv zapovijedi (Božjih) ili zabrane Crkve, u kojih prekršaj spada pod smrtni grijeh, treba doista odvratiti. A u drugim (stvarima), ako se prikladno ne može učiniti (da ih se odvrati) neka ih se pusti (da nastave s raskolnicima).

Ad **quartum** articulum, in quo queritur: Cum Bosnenses uxores accipiant cum condicione: 'Si eris mihi bona' et intencione dimmittendi quando sibi uidebitur, et hoc est manifestum quia uix de centum unus retinet primam, exceptis conuersis. Queritur si debet dici uerum matrimonium, quia licet obseruare sollempnitates nupciarum et legitime conhabitare intendant, tamen nolunt obligari ad perpetuam copulam, sed semper condicionem retinent. Respondemus quod cum matrimonium sit uiri mulierisque coniunctio indiuiduam uite consuetudinem retinens cum proposito cohabitandi perpetue, quia "quod Deus coniunxit homo non separet",[8] secundum Christi sentenciam et euangelicam[9] ueritatem non dubium quod nullum est matrimonium sub illa condicione, que est contra substanciam matrimonij inter eos.

Ad **quintum** articulum, in quo queritur que sint ille sollempnitates nupciarum que dicuntur 'casus papalis', si quis sollempnizat secundas nupcias. Respondemus quod sunt ille benedictiones que dantur in primis nupciis, que eciam in secundis nupciis perhibentur.[10]

Ad **6**[tum] articulum, in quo queritur cum ex 'priuilegio' possumus sicut legati Sedis Apostolice, si possumus dispensare vt ducant in tempore prohibito uxores et nupcias celebrent. Respondemus quod cum sint tanta bona matrimonii, scilicet fides, sacramentum et proles, cuius siquidem prolis multiplicacio precipue inter illos qui ad fidem nouiter sunt conuersi, sit admodum necessaria uel saltem expediens ad augmentum diuini nominis etiam ampliacionem catholice[11] fidei. Arbitramur dictos fratres posse dispensare ut in tempore prohibito benedictiones ducant et nupcias celebrent per illam generalem clausulam priuilegij que dicit. Nec non et alia facere que ad augmentum diuini nominis et ampliacionem catholice[12] fidei uidebitur expedire.

Ad **VII**[um] articulum, in quo queritur: Cum multi mercatores et Latini[14] et alij Theutonici[15] teneant concubinas publice in scandalum fidei. Queritur si debeant cogi ad dimmittendum per censuram eeclesiasticam et maxime habentes uxores legitimas in terris natiuis. Respondemus (*fol. 77r*) quod huiusmodi concubinarij publici per censuram ecelesiasticam sunt cogendi ad dimmittendum concubinas quas tenent in scandalum fidei, vt prefertur.

8 Mt 19, 6; Mk 10, 9

9 Ms.: ewangelicam

10 Ms.: prohibentur

11 Ms.: chatolice

12 Ms.: chatolice

Na **četvrti** članak, u kojem se pita: budući da Bosanci uzimaju žene pod uvjetom "ako mi budeš dobra" i s nakanom da će ih otpustiti kada im se svidi, i to je očito, jer od sto jedva da jedan zadrži prvu, izuzevši obraćenike, pita se: može li se zvati pravom ženidbom, jer iako se opslužuju svečanosti vjenčanja i namjeravaju zakonito živjeti, ipak neće da se obvežu na trajnu (ženidbenu) vezu, nego uvijek zadržavaju (rečeni 'uvjet'). Odgovaramo da budući je ženidba muža i žene sjedinjenje koje sadrži nerazdruživo životno drugovanje s nakanom trajno živjeti zajedno, jer "što je Bog spojio čovjek neka ne rastavlja",[8] prema Kristovim riječima i evanđeoskoj istini, nema sumnje da je ženidba ništetna pod ovim uvjetom, koji je protiv biti ženidbe među njima.

Na **peti** članak, u kojem se pita: koje su to svečanosti vjenčanja koje se naziva 'papinskim slučajevima' (tj. jer su pridržani papinoj ovlasti) ako netko svečano sklapa drugo vjenčanje. Odgovaramo da su to oni blagoslovi što se daju na prvim vjenčanjima, a koji se naprotiv zabranjuju na drugim vjenčanjima.

Na **šesti** članak, u kojem se pita: budući da kao legati Svete Stolice[13] možemo po povlastici (oslobađati od crkvenih zakona), smijemo li (takve) razriješiti da se mogu ženiti i svečano se vjenčavati u zabranjeno vrijeme. Odgovaramo: budući da su tolika dobra ženidbe, naime vjernost, sakramenat i djeca, a dakako umnažanje djece, osobito među onima koji su tek na vjeru obraćeni, veoma je potrebito ili barem probitačno za uzvišenje Božjeg imena i širenje katoličke vjere, držimo da spomenuta braća mogu dispensirati po onom općenitom uvjetu povlastice koji govori: A i ostalo činiti što se bude smatralo da pridonosi uzvišenju Božjega imena i širenju katoličke vjere.

Na **sedmi** članak, u kojem se pita: budući da mnogi trgovci i Latini[14] i drugi Nijemci[15] javno drže suložnice na sablazan vjere, pita se: treba li ih se crkvenom kaznom prisiliti da otpuste (suložnice), nadasve one koji imaju zakonite žene u svojim rodnim zemljama. Odgovaramo da takove javne suložnike valja crkvenom kaznom prisiliti da otpuste suložnice koje drže na sablazan vjere, kako se pretpostavlja.

---

13 Ms.: sedis apostolice. Ovdje se misli na povlastice koje je Apostolska Stolica podijelila bosanskim franjevcima u svezi s njihovim misionarskim djelovanjem na cijelom prostoru Bosanske vikarije. Bulom 'Cum hora iam undecima' (1321.) papa Ivan XXII. ovlašćuje bosanske franjevce podizati crkve, osnivati župe i imenovati župnike. Usp. Bullarium franciscanum, VI, 427, br. 1053; B. RUPČIĆ, Svjetovni kler u Bosni i Hercegovini do uspostave redovne hijerarhije, *Dobri Pastir*, XXV (1975) 1-4, str. 126.

14 Latinski i općenito katolički trgovci koji su na bosanskom tlu imali svoje trgovačke ispostave.

15 Ms: Teothonici. Misli se na rudarska naselja u središnjoj Bosni u kojima se ističu rudari podrijetlom iz Saske i drugih njemačkih zemalja. Slično je bilo i na Kosovu u srednjovjekovnoj Srbiji.

Ad **VIII**^{um} articulum, in quo queritur cum in metis et in circuitu Bosne sunt multe prouincie ubi est defectus sacerdotum nec sunt parochie determinate. Queritur si possunt fratres supplere defectum eorum in a(d)ministrando sacra, nullius lucri causa, sed Dei zelo, et licet dicte prouincie sint sub dominio christianorum, tamen replete sunt hominibus aduenientibus de Bosna infidelibus. Respondemus quod cum Bosna[16] cum suis metis seu terris et circuitibus inclusiue, vbi infideles et scismatici habitant, sit fratrum commissa regimini, dicimus dictos fratres licite posse supplere defectum sacerdotum absencium in a(d)ministracione sacramentorum uirtute 'priuilegij', non obstante quod dicte prouincie sub dominacione christianorum existant, maxime cum in dictis metis seu terminis sit defectus sacerdotum nec sunt parochie determinate, vt presens articulus presuponit.

Ad **IX**^{um} articulum, in quo queritur: si sacerdotes aduenientes uel missi a conuicinis episcopis ad terras prefatas conuersas uel per regem occupatas, possint impedire ne fratres ministrent sacramenta. Respondemus quod sicut[17] commisum est fratribus et concessum per dominum papam infideles uel scismaticos unitati ecclesie aggregare, ita etiam aggregatos in fide nutrire, et conseruare per ecclesiastica[18] sacramenta donec hijs conuersis prouisum sit de episcopo, ecelesijs et curatis, nec de opposito caueatur in 'priuilegio', ut clarum intuenti, quocirca dicti fratres in a(d)mini-stracione sacramentorum impediri nullatenus debet a prefatis sacerdotibus uenientibus seu missis.

Ad **X**^{um} articulum, in quo queritur si in Bosna uel ceteris infidelium partibus sacerdotes ibi commorantes uel de nouo aduenientes eandem uel similem[19] obtinent potestatem? <Respondemus, quod cum solis fratribus priuilegium dirigatur, sacerdotes ibi commorantes uel de nouo aduenientes, eandem uel similem nullatenus habeant uel obtinuerint potestatem.>[20]

16 Ovdje se ne misli na Bosnu kao administrativno-politički entitet nego na franjevačku Bosansku vikariju koja obuhvaća prostor od Karpata do Stona i od Like do Crnoga mora. Usp. *Analecta franciscana,* 3/ 1897, str. 564; D. MANDIĆ, Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske vikarije i provincije 1340.-1735., Rim 1968, str. 67; J. ŠIDAK, Franjevačka 'Dubia' iz godine 1372/73. kao izvor za povijest Bosne, Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu, Zagreb 1975, str. 225-247.

17 Ms.: sicud

18 Ms.: ecclesiasticha

19 Ms. add.: nullatenus

Na **osmi** članak, u kojem se pita: budući da u krajevima i izvan Bosne ima mnogo područja gdje je nestašica svećenike niti su župe određene, pita se mogu li braća nadoknaditi njihovu nestašicu u vršenju svetih službi, bez ikakve dobiti, nego revnošću za Boga, iako su rečena područja pod vlašću kršćana, ipak su napučena ljudima nevjernicima koji dolaze iz Bosne. Odgovaramo: budući da je Bosna sa[16] svojim predjelima ili zemljama i graničnim područjima, gdje uključivo stanuju nevjernici i raskolnici, povjerena upravi (manje) braće, govorimo da rečena braća mogu dopušteno nadoknaditi nestašicu odsutnih svećenika u davanju sakramenata u snazi povlastice, usprkos toga što su ta područja pod vlašću kršćana, pogotovo kad je u rečenim područjima ili krajevima nestašica svećenika niti su župe određene, kako ovaj članak pretpostavlja.

Na **deveti** članak, u kojem se pita: svećenici koji pridođu ili su od obližnjih biskupa poslani u spomenute zemlje obraćene ili od kralja zauzete, mogu li zapriječiti braću da ne podjeljuju sakramente. Odgovaramo: kao što je braći povjereno i dano od gospodina pape da mogu nevjernike i raskolnike privesti jedinstvu Crkve, tako (im je dano) sjedinjene u vjeri hraniti i sačuvati po crkvenim sakramentima, dok se ovi obraćenici ne provide biskupom, župama i župnicima, niti se protivno ne zabranjuje u povlastici, kako je jasno onomu koji pogleda (povlasticu).

Stoga rečena braća u podjeljivanju sakramenata nipošto ne mogu biti spriječenà od spomenutih svećenika, koji pridođu ili su poslani.

Na **deseti** članak, u kojemu se pita: imaju li u Bosni ili ostalim krajevima nevjernika istu ili sličnu vlast (kao franjevci) svećenici koji tu prebivaju ili tek dođu? [Odgovaramo da se (papinska) povlastica upravljena jedino braći (franjevcima), a svećenici koji ondje prebivaju ili nadođu samim tim nemaju niti dobivaju istu ili sličnu vlast.][20]

[20] Odgovor na 10. pitanje poznat je iz *Spomenice* stonskih franjevaca iz 1394. Usp. E. FERMENDŽIN, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, Zagreb 1892, str. 56; J. ŠIDAK, Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu, Zagreb 1975, str. 226, bilj. 8.

Ad XI^um^ articulum, quo queritur: Cum quidam Bosnenses contrahere legitime nolint iuxta diuinum preceptum. Queritur si debemus eos baptizare conuerti uolentes uel absoluere. Respondemus quod quia nolunt recipere iuxta diuinum preceptum, et in forma ecelesie sacramenta ecelesiastica non censentur catholici[21] nec subiecti ecelesie et per consequens non sunt baptizandi, quia adulti fidem suam ante baptismum debent utique profiteri, nec sunt eciam absoluendi, quia penitencia interior debet precedere in adultis baptizandis secundum canonicas sancciones.

Ad XII^um^ articulum, in quo queritur: Si alter coniugum vult[22] iurare perpetuam copulam reliquo nolente, queritur si illum uolentem debemus absoluere uel inducere ut recedat ab eo cum tamen non reputetur adultera propter consuetudinem iam dictam de matrimonio eorum. Respondemus quod cum secundum ius diuinum seu theologicum in uero matrimonio consensus mutuus in chohabitacionem perpetuam necessario exigatur inter predictos nullum matrimonium est uel fuit, et ideo uolens iurare uel consentire in perpetuam cohabitacionem contrahat cum uolenti conformiter, et aliter non absoluatur seu licencietur ac recedat a nolente iurare uel pocius consentire.

Ad XIII^um^ articulum, in quo queritur si possunt celebrare in terris (in)fidelium coram hereticorum fautoribus. Respondemus quod si fautores huiusmodi sint occulti non vitari debent in publico si autem *(fol. 77v)* publici, publice uitentur. In terris autem infidelium possunt fratres ex 'priuilegio' cum excommunicatis scismaticis et hereticis[23] in diuinis communicare officiis, uerbis, cibis et alijs.

Ad XIIIJ^m^ articulum, in quo queritur: Si de peccatis occultis teneatur quilibet ire ad Episcopum pro absolucione maxime domine uerecunde. Respondemus quod si casus sint episcopales debet adiri episcopus, si autem uerecundia retrahat peccatorem debet peti per confessarium ab episcopo cassuum commissio, sicut a religiossis et curatis petuntur conuenienter casus episcopales, quamuis hoc eciam locum habeat in fratribus, qui possunt in legacione sua tanquam episcopi et amplius ex priuilegio in absolucione seu in absoluendo.

21 Ms.: catolici

22 Ms.: wlt

23 I ovdje se ističe polivalentnost franjevačkog apostolata među bosansko-humskim krstjanima, koje onovremeni izvori zapadne provenijencije nazivaju 'infideles', 'de genere paganorum', 'manichaei', 'ab omni fide christiana remoti', 'de progenie Bossinorum sive Pactarinorum' i sl. Usp. Ch. VERLINDEN, Patarins ou bogomiles réduits en esclavage, *Studi e materiali di storia delle religioni*, XXXVII (1967) 1-2, str. 683-700; F. ŠANJEK, Bosansko-humski krstjani, str. 122.

Na **jedanaesti** članak u kojem se pita: budući da neki Bosanci neće da sklope (brak) prema Božjoj zapovijedi, pita se trebamo li ih krstiti ako se žele obratiti (na katoličku vjeru), ili ih odriješiti. Odgovaramo: da, jer neće da prime crkvene sakramente prema Božjoj zapovijedi i obredu Crkve, ne smatraju se katolicima ni podložnici Crkve i dosljedno ne smije ih se krstiti, jer odrasli moraju doista ispovijedati svoju vjeru prije krštenja, niti se mogu odriješiti, jer unutrašnje kajanje mora prethoditi u odraslima koji se imaju krstiti prema crkvenim uredbama.

Na **dvanaesti** članak, u kojem se pita: ako jedan od supruga hoće da se zakune na vječitu vezu a drugi to neće, pita se možemo li odriješiti onoga koji to hoće, ili ga (moramo) navesti da se odijeli od onoga (drugoga koji neće vječitu vezu), budući da se ipak ne smatra preljubnicom (pretpostavlja se da žena hoće vječitu vezu) radi već rečenog običaja o njihovoj ženidbi.

Odgovaramo: budući da se prema pravu Božjem ili blagoslovnom (tj. ne crkvenom) u pravoj ženidbi nužno traži izmjenični pristanak na vječito zajedničko stanovanje, između rečenih ne postoji ženidba ili nije postojala i zato ako se hoće zakleti ili pristati na vječito zajedničko stanovanje neka sklopi (ženidbu) s onim koji isto tako hoće, inače nek se ne odriješuje ili nek se proglasi otpuštenom i ode od onoga koji neće da se zakune ili, dapače, da dadne pristanak.

Na **trinaesti** članak, u kojem se pita: mogu li (manja braća) svetkovati (svete tajne) u zemljama (ne)vjernika u prisustvu zaštitnika krivovjeraca. Odgovaramo: da, ako su ti zaštitnici potajni ne mora ih se javno izbjegavati, ali ako su javni, u javnosti ih treba izbjegavati. U zemljama nevjernika braća prema povlastici mogu sudjelovati s izopćenim raskolnicima i krivovjercima[23] u Božjim službama, riječima, hrani i ostalom.

Na **četrnaesti** članak, u kojem se pita: je li svatko dužan otići k biskupu za odrješenje tajnih grijeha, a posebno stidljive gospođe. Odgovaramo: ako su to slučajevi pridržani vlasti biskupa, onda treba otići k biskupu, ali ako grešnika stid odvraća (da ne ide biskupu), treba da ispovjednik od biskupa zatraži ovlaštenje za odrješivanje slučajeva, kao što redovnici i župnici primjereno traže (ovlaštenje) za biskupske slučajeve, premda se i to nalazi kod braće, koja mogu u svojem poslanstvu kao biskupi i još više prema povlastici odrješivati ili opraštati.

Ad XV^um articulum, in quo queritur: Si rapientibus bona infidelium non racione fidei uel precepto diuino, sed cupiditate ducti et auaricia teneantur ad restitucionem. Respondemus quod quia nullo iusto titulo bona possessa ab infidelibus rapuerint, sed sola ducti cupiditate et auaricia, vt articulus hic supponit, raptores huiusmodi ad restitucionem utique obligantur "quia non dimmittetur peccatum nisi restituatur ablatum," dicitur per Augustinum.[24]

Ad XVI^um articulum, in quo queritur utrum conuersus sacerdos ex scismaticis et habens conscienciam de suo baptismo facit se baptizare sub condicione teneatur similiter sub condicione reordinari. Respondemus quod sicut ordinatus et non baptizatus post baptismum acceptum cum reordinatus est secundum canonicas score sancciones, ita si sub condicione et in dubio baptizaretur, debet eciam conformiter reordinari, cum in dubijs pars est tucior eligenda.

Ad XVIJ^um articulum, in quo queritur: Vtrum liceat audire missam concubinarij publici[25] licet non sit suspensus ab episcopo. Respondemus quod quamuis abstinere a missis talium ut peccandi causa ceteris auferatur et tales huiusmodi trahantur ad penitencie fructum sit honestum et licitum. Nichilominus tamen quamdiu ab ecelesia tollerantur nec sunt confessi in iudicio uel dampnati nec summa facti euidencia manifestat. Audiri missa talium licite pussunt eciam secundum canonicas sancciones.

Ad XVIIJ^um articulum, in quo queritur: Vtrum liceat layco disputare de fide et contradicere coram hereticis[26] disputando ne coram rusticis et alijs uideatur fides occultari si tacet quasi ignorans. Respondemus quod non licet layco, presertim illiterato, disputare de fide nec eciam predicare, quinymo laycis est utrumque prohibitum per canonica iura.

Ad XIX^um articulum, in quo queritur: vtrum possint absolui arma portantes Bosnensibus uel alij ibi facientes. Respondemus quod arma portantes Bosnensibus uel fabricantes in Bosna possunt absolui per fratres sepe dictos virtute 'priuilegij', nisi talium absolucio Sedi apostolice fuerit reseruata, cum dicti fratres ex 'priuilegio' tanta quanta Episcopi, et maiori in certis casibus, fungantur auctoritate.

24 AURELIUS AUGUSTINUS, Epistola 153 ad Macedonium, n. 20; izd. P. L. 33, col. 662; Obras de San Agustin, sv. XI, Madrid (BAC) 1953, str. 354.

25 Svećenike konkubinarce u to doba osuđuju patareni, valdenzi i pristaše povratka na izvorno kršćanstvo Pracrkve. Usp. Ch. THOUZELLIER, Catharisme et valdéisme. Politique pontificale et controverses, Marseille 1982.

26 Vrlo žučljive debate o pravu propovijedanja laika datiraju iz razdoblja pojave valdeza, koji zastupaju pravo laika obojega spola ne samo na čitanje nego i naviještanje evanđelja. Usp. F. ŠANJEK, Dualističko-evangelički pokreti u XIII. stoljeću, *Bogoslovska smotra*, XLV (1976) 3, str. 303-305.

Na **petnaesti** članak, u kojem se pita: jesu li oni koji otimaju dobra nevjernika ne iz razloga vjere ili Božjom zapovijedi nego vođeni pohlepom i gramzljivošću dužni vratiti. Odgovaramo: da, jer nisu nikakvim pravednim naslovom oteli dobra posjedovana od nevjernika, već vođeni samo pohlepom i gramzljivošću; kako ovaj članak pretpostavlja, takvi otimači dakako su dužni povratiti jer neće se oprostiti grijeh ako se ne vrati oteto, kako govori Augustin.

Na **šesnaesti** članak, u kojem se pita: je li svećenik obraćen iz raskolništva i koji, svjestan svoga krštenja, čini da ga se uvjetno krsti, dužan da slično bude i uvjetno opet zaređen? Odgovaramo: da, kao što zaređeni koji nije kršten treba poslije primljenog krštenja biti ponovno zaređen (!) prema kanonskim odredbama, isto tako ako bi se uvjetno i u dvojbi krstio, mora također prema tomu biti ponovno zaređen, jer u dvojbama mora se izabrati ono što je sigurnije.[24]

Na **sedamnaesti** članak, u kojem se pita: je li dopušteno slušati misu javnog suložnika,[25] iako nije suspendiran od biskupa? Odgovaramo: da, iako je časno i dopušteno suzdržati se od takovih misa da se od drugih otkloni uzrok griješenja i da se takovi privredu k plodu pokore, ipak i po kanonskim odredbama dopušteno je slušati misu takovih dokle god su od Crkve tolerirani i nisu na sudu priznali ili osuđeni niti je činjenica (suložništva) posve očita.

Na **osamnaesti** članak, u kojem se pita: je li svjetovnjaku dopušteno pred krivovjernicima[26] raspravljati o vjeri i pobijati ih raspravljajući te pred neukima i ostalima ne izgleda da se pokriva vjera ako šuti kao neznalica? Odgovaramo da svjetovnjaku, osobito neobrazovanom, nije dopušteno raspravljati o vjeri a isto tako ni propovijedati, dapače je svjetovnjacima zabranjeno i jedno i drugo po kanonskim pravima.

Na **devetnaesti** članak, u kojem se pita: mogu li se odriješiti oni koji Bosancima donose oružje ili drugi koji ga ondje prave? Odgovaramo da oni koji Bosancima donose oružje ili drugi koji ga u Bosni prave mogu biti odriješeni po spomenutoj braći (franjevcima) u snazi povlastice, ako odrješenje takovih ne bude pridržano Apostolskoj Stolici, budući da rečena braća u snazi povlastice imaju toliku vlast koliku i biskupi, u određenim slučajevima čak i veću.

Ad XX^{um} articulum, in quo queritur: Si Bosnenses uel infideles nupta infideli postmodum conuersa nubat catholico,[27] postquam nupserit conuertatur, debeat cogi redire ad primum cum sine causa recesserit. Respondemus quamuis in primitiua eccelesia permitteretur quod alter coniugium fidelis cohabitaret cum altero coniuge infideli propter spem conuersionis infidelis ad fidem, cum illo tempore aliqui de Iudeis et gentilibus passim conuerterentur ad fidem, pro quo tempore con(*fol. 78r*)sulebant Apostoli 1. (ad) Corinthios 7[28] huiusmodi coniuges simul manere, sine tamen contumelia fidei christiane, verumtamen modernis temporibus propter obstinatos infidelium tam gentilium quam eciam Iudeorum iura canonica prohibent, scilicet 28. causa, 1. questione, (X) capite (de) Judei(s),[29] talium coniugum simultaneam habitacionem, hoc tamen non obstante quia dictum capitulum correctum extra de diuorciis capite quinto, et sequendo Apostoli consilium,[30] vbi supra, quod sanctus Augustinus contra Polencium[31] ex intencione dicimus alterum coniugem fidelem posse licite cohabitare cum coniuge altero infideli in hoc consenciente tamquam expedientius, dummodo fiat sine creatoris contumelia et fidei christiane. Quocirca ad articulum respondemus quod Bosnensis uel infidelis nupta infideli et postmodum conuersa nubere non debet cum catholico[32] vbi dictus uir infidelis cum eadem consenciat habitare, sine tamen contumelia creatoris et fidei christiane, necnon sine hoc quod ipsam pertrahat ad aliquod peccatum mortale. In quo casu si nupserit catholico[33] ut redeat cogi debet ad primum si conuerti uelit ad fidem, nec alium illo uiuente licite potest recipere extra de diuorcijs c(apite). Gaudemus sicut predicta uero in talibus vbi inter prefatos coniuges infideles verum matrimonium preexistat. Quia uero Bosnenses contrahunt sub condicione expressa contra substanciam matrimonij, vt superius est dictum, dicimus Bosnensem nuptam infideli et postmodum conuersa licite posse nubere catholico,[34] uel postquam nupserit conuersam nullatenus cogi debere ad primum redire, cum nullum legitimum matrimonium fuerit inter illos propter appossitam condicionem.

---

27 Ms.: chatolico

28 1 Kor 7, 12-15

29 Decretum magistri Gratiani, II. pars, XXVIII. causa, 1. quaestio, X-XVII. capitula, izd. A. L. RICHTER – A. FRIEDBERG, Corpus iuris canonici, vol. I, Leipzig 1879, col. 1087-1089 (reprint: Graz 1959).

30 Usp. *Privilegium Paulinum,* prema 1 Kor 7, 12-16. Usp. O. DE LA BROSSE, Dictionnaire des mots de la foi chrétienne, Paris 1992, col. 563.

31 AURELIUS AUGUSTINUS, De conjugiis adulterinis ad Polentium libri duo, *c. 13-14,* izd. P. L. 40, col. 459-460; A. L. RICHTER – A. FRIEDBERG, Corpus iuris canonici, vol. I, col. 1081-1082.

32 Ms.: chatolico

33 Ms.: chatolico

34 Ms.: chatolico

Na **dvadeseti** članak, u kojem se pita: ako se Bosanka ili nevjernica udata za nevjernika zatim obrati (na katoličku vjeru) i uda za katolika, ali ako se taj (prvi muž) nevjernik obrati (na katoličku vjeru) poslije nego li se je udala (za katolika), treba li se tu (već obraćenu i za katolika udanu Bosanku) prisiliti da se vrati prvomu (mužu), budući da je bez razloga (od njega) otišla? Odgovaramo: iako se je u prvoj Crkvi dopuštalo da jedan od supruga vjernih zajedno živi sa suprugom nevjernikom radi nade obraćenja nevjernika na vjeru, budući da su se u ono vrijeme neki od Židova ili pogana tu i tamo obraćali na (kršćansku) vjeru, za to su vrijeme svjetovali apostoli (prema) 1. (Pavlovoj poslanici) Korinćanima 7,12-16 da takovi supruzi ostanu zajedno, dakako bez povrede vjere kršćanske, no ipak u nova vremena radi tvrdoglavih među nevjernicima i poganima a također i Židovima kanonsko pravo, naime, u 28. slučaju, 1. pitanju, XVII. poglavlju, pod natuknicom 'Židovi',[29] zabranjuje zajedničko stanovanje takovih supruga, ipak mimo toga jer je rečeno poglavlje ispravljeno u 'extra de divorciis', poglavlje peto, i slijedeći savjet Apostola[30] kao gore (1 Kor 7, 12-16), što sveti Augustin (ističe) protiv Polencija:[31] "Namjerno govorimo da jedan od supruga vjernih može dopušteno zajedno stanovati s drugim od supruga nevjernikom, koji na to pristaje, kao što je zgodnije, dakako da to bude bez povrede Stvoritelja i kršćanske vjere. Stoga na članak odgovaramo da se Bosanka ili nevjernica udata za nevjernika i koja je kasnije obraćena ne smije udati za katolika ako rečeni muž nevjernik pristaje s njom stanovati, dakako bez povrede Stvoritelja i kršćanske vjere, a isto tako da je (muž nevjernik) ne navede na veliki smrtni grijeh. U ovom slučaju ako se udala za katolika valja ju prisiliti da se vrati prvomu ako se taj hoće obratiti na (katoličku) vjeru, niti može dok je on živ dopušteno drugoga uzeti (kako se govori) u 'extra de divorciis', poglavlje 'Gaudeamus', ovo što je prije rečeno kod onih gdje između rečenih supruga nevjernika prije obraćenja postoji prava ženidba. Ali jer (je) Bosanci sklapaju pod izričitim uvjetom koji se protivi biti ženidbe, kako je gore rečeno, tj. da se Bosanka udata za nevjernika a poslije obraćena (!) može dopušteno udati za katolika, ali ako se je obratila poslije nego se udala (za katolika) nipošto ju se ne smije siliti da se vrati prvomu, budući da između njih (tj. muža nevjernika i žene nevjernice) nije bila zakonita ženidba radi priključenog uvjeta.

Ad **XXI**um articulum, in quo queritur: Vtrum conuersi ad fidem si adorent hereticos et obseruent ritus eorum ore non corde, vt ipsi dicunt, advenientes ad nostram confessionem secretam, quia publice peccauerunt, si debemus eis penitenciam secretam dare, quia publicam nollent facere, aut forte remanerent in heresi nouiter conuersi. Respondemus quod talibus publice peccantibus, maxime contra fidem per eosdem confessarios est publica penitencia iniungenda, quia si nolunt eam peragere, ut prefertur, non sunt utique absoluendi, quia nec sunt corde contriti cum opere recusent satisfacere pro delicto, et sic eis desunt due partes penitencie, sine quibus nemo absoluitur a peccatis, nec obstat quod ore non corde faciant, quia secundum apostolum (ad) Romanos X[35] ore confiteri et corde credere necessaria sunt ad salutem: "Corde creditur ad iusticiam, ore autem" etc.

Ad **XXIJ**um articulum in quo queritur: Vtrum adulti conuersi baptizari uolentes et propter pressuram interdum non possumus eos audire de confessionibus, si tales debemus ante confessionem baptizare, uel si post baptisma teneantur confiteri de peccatis preteretis de necessitate salutis. Respondemus quod non est talibus sacramentalis confessio necessaria ad salutem, nec est de necessitate salutis talem premittere eonfessionem, sed solum est eis interior penitencia indicenda; nec eciam eonfiteri peccata ante baptismum commissa est de necessitate salutis, quia peccatum tam originale quam actuale dimmittitur in baptismo rite suscepto eciam secundum canonicas sanctiones.[36]

(fol. 78v) Ad **XXIIJ**um et vltimum articulum in quo queritur: Vtrum 'Amen' sit de substancia forme baptismi, et si est peccatum ommittere uel dicere. Respondemus quod licet 'Amen' et 'Ego' sint de forma baptismi posita extra "de baptismo et eius effectu," caput 1. Nichilominus tamen non sunt de substancia uel essencia baptismi, uel forme a Christo tradite, Mattheus vltimo,[37] quia hec uox 'baptizo' plenum sensum generat sine pronomine 'Ego' et eciam sine aduerbi 'Amen'. Vere confertur baptismus, peccaret tamen grauiter si quis ommitteret ex contemptu.

In quorum omnium presentes litteras fieri fecimus nostrorum sigillorum appensione munitas easque nos in publicam formam redigi fecimus per notarium publicum et authenticum infrascriptum. Datum et actum Avinione die tali (?). Anno Domini M.CCC° LXXIIJ, Indictione XI.

35 Rim 10, 10

36 Ms.: sanxiones

37 Mt 28, 19

Na **dvadesetprvi** članak, u kojem se pita je li onima koji su se obratili na (katoličku) vjeru, ako se klanjaju krivovjernicima i opslužuju njihove obrede ustima a ne srcem, kako oni vele, i dođu na našu tajnu ispovijed, ali jer su javno sagriješili, trebamo li im ipak dati tajnu pokoru, jer javnu ne bi htjeli činiti ili bi možda ostali u krivovjerju (budući da su) obraćenici novajlije. Odgovaramo da takovima koji javno griješe, nadasve proti vjere, ti isti ispovjednici moraju naložiti javnu pokoru jer ako je neće izvršiti, kako se pretpostavlja, ne smije ih se dakako niti odriješiti, jer nisu ni srcem pokajani, kada odbiju dijelom nadoknaditi za zlodjelo, i tako nema u njima dva dijela pokore (tj. pokajanja i naknade) bez kojih se nitko ne odrješuje od grijeha; niti se potivi (razumijevanju) što čine ustima a ne srcem, jer prema riječima Apostola (u poslanici) Rimljanima 10(,10) ustima ispovijedati i srcem vjerovati potrebito je za spasenje: "Vjerom srca postiže se pravednost, a ustima" itd.

Na **dvadesetdrugi** članak, u kojem se pita: odrasle obraćenike koji hoće da budu kršteni, a zbog hitnosti (slučaja) katkad ih ne možemo saslušati u ispovijedima, moramo li takove krstiti prije ispovijedi ili su poslije krštenja dužni nužnošću za spasenje ispovijedati prošle grijehe. Odgovaramo da takovima sakramentalna ispovijed nije potrebna za spasenje niti je za spasenje nužno da se takav prije (krštenja) ispovijedi, nego im treba narediti unutarnje pokajanje. Niti je također potrebito za spasenje ispovijediti grijehe prije krštenja, jer se grijeh i istočni i aktualni oprašta i prema kanonskim uredbama u krštenju dolično primljenog.

Na **dvadesettreći** i zadnji članak, u kojem se pita: pripada li riječca 'Amen' biti forme krštenja i je li grijeh ispustiti je ili izreći. Odgovaramo da premda 'Amen' i 'Ja' pripadaju formi krštenja kako se nalazi u 'extra de baptismo et eius effectu', u 1. poglavlju, ipak ne pripadaju supstanciji ili biti krštenja ili forme predane od Krista, prema posljednjem poglavlju Matejeva evanđelja (Mt 28,19), jer riječ 'krstim' ima potpuni smisao i bez zamjenice 'Ja' a također i bez priloga 'Amen'. Doista se podjeljuje krštenje, ipak bi teško sagriješio ako bi netko ispustio iz prezira.

Za sve te (odgovore) dali smo napraviti ovo pismo utvrđeno privezivanjem naših pečata i učinili smo da bude u javni oblik uređeno po našem javnom i autentičnom bilježniku dolje potpisanom. Dato i učinjeno u Avignonu dana toga (?), Godine Gospodnje 1373., Indikcije XI.[38]

---

[38] Istovjetni izvornik "crkvenih sumnji" vikara bosanskih franjevaca s hrvatskim prijevodom vidi u F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb (Barbat) 2003., str. 266-281.

Summary

Crkvene i društvene prilike u Bosni i Humu u svjetlu franjevačkih 'dubia'

Franjo Šanjek

Dubia ecclesiastica, in the form of 23 questions, is a tractate that describes pastoral problems of Franciscan missioners in the region of the vast Bosnian vicary, which in that time was spreading from the mountains of Karpats to the peninsula of Pelješac and from region of Lika to Valachia and Bulgaria (including territory of Serbia). This tractate was presented to the papal curia in Avignon and pope Gregory IX in 1372, by Bartol of Alverna vicar of Bosnian vicary (1366-1375 and 1378-1408). From the response to Bartol's "unclearness", given to Bartol by the special committee conducted by Gaudarid Lemarhec bishop of Quimper, it is clear that these problems were connected with the holy sacraments (baptism, penitence, marriage), relations with Slavic priests (glagoljaši) and other non Franciscan clergy on the territory of the Bosnian vicary, missionary activities regarding the conversion of the members of the Bosnian Church (Crkva bosanska), and at the and relations with the Orthodox clergy and believers in the region. In the introduction author extensively describes ecclesiastical circumstances in Bosnia and Hum in the period, and moreover gives examples of missionary activities of Franciscans out of Bosnia (i.e. in Bulgaria, Serbia and Valachia). Furthermore, at the end of the article author presents a full Latin transcription of *Dubia*, together with its Croatian translation.

Principium et origo hereticorum quo sunt

13

1

Budimpešta, Magyar Nemezeti Muzeum Országos Széchényi Könyvtárának, Cod. Lat. 352, fol. 1r: Anselmo Aleksandrijski, *Tractatus de hereticis* – počeci krivovjerja u srednjovjekovnoj Bosni.

21. lipnja 1235. – U otpisu dominikanskom prokuratoru u Trevisu (Italija) papa Grgur IX. proglašava ništetnim uvjetni brak 'in Sclavoniae partibus'

Cum in Sclauonie partib; cosuetudine pessima q dicenda e ue catoz Teruisin
ri corruptela ee pponas iux qua sub ea codicione mulier coniungit uiro si s placuit
i matrimonio retinenda alioqn reddenda parentib; sine mutilatioe ul fractione me
broz. nos t sup pp aiaz pic'la cosiliu postulanti talit respondemus. q cu 9 sub
stantia matrimonij talis codicio inseratur p eo q ad tps nec debet nec potest aliqten
celebrari. sic ottrahentes monendi sut ppensi 7 hortandi, ut de nouo int se matri
monialit cotrahat, s forma eccle cosuetam. q si forte no fecerit. denuntiari deb
eisd. q no matrimonia s; cotubnia sut poti int eos. nec legitime s; fornicarie comi
scentur. Dat. Perusij. xi. kl. Julij. Ann. Non

Archivum Secretum Vaticanum, Reg. Vat. 18, fol. 42v

Anno 1235 Die 21 Junii.

Procuratori Tarvisino (1) Ordinis Prædicatorum, ut pessimam quandam consuetudinem rescindat in Sclavoniæ (2) partibus.

Ex Arch. Ord. lib. A. fol. 461.

CXXX. Gregorius Episcopus, Servus Servorum Dei, dilecto filio Procuratori Ordinis Fratrum Prędicatorum Tarvisin., Salutem, & Apostolicam Benedictionem.

Exordium. CUm in Sclavonię partibus consuetudinem pessimam, quę dicenda est verius corruptela, esse proponas, juxta quam sub ea conditione mulier conjungitur viro, si sibi placuerit in Matrimonio retinenda, alioquin reddenda parentibus sine mutilatione, vel fractionę membrorum; Nos tibi super hoc propter animarum periculum consilium postulanti, taliter respondemus, quod cum contra substantiam Matrimonii talis conditio inseratur, pro eo quod ad tempus nec debet, nec potest Matrimonium celebrari, sic contrahentes monendi sunt propense, & hortandi, ut de novo inter se matrimonialiter contrahant secundum formam Ecclesię consuetam: quod si forte non fecerint, denuntiari debet eisdem, quod non matrimonia sed contubernia sunt potius inter eos, nec legitime, sed fornicarie commiscentur. Datum Perusii XI Kalendas Julii Pontificatus nostri Anno Nono.

Mandatur supra.

1. *Tarvisino.*) *Tarvisium* Urbs est Episcopalis *Veneti Status* sub Patriarcha *Aquilejensi* ad *Silim* Fluvium.
2. *Sclavoniæ.*) Late hic sumitur *Sclavonia* (uti sæpius apud Auctores), & *Illiricum*, *Dalmatiam* nempe, *Croatiam*, & *Bosnam* complectitur, ac *Sclavoniam* propriam.

Thomas RIPOLL – André BREMOND, *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*, t. I, Paris 1729, str. 76.

Zagreb, Arhiv HAZU, Misc. I a 57, fol. 78r: *Dubia ecclesiastica fratris Bartholomaei (de Alverna),* početak

STARINE, 62 (2004.), 99-133

UDK 94(497.5)"04/10":94(497.5)"18"
930.1-05Gaj,Lj.(091)
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 20. III. 2002.
Prihvaćeno za tisak: 19. VI. 2002.

SVEHRVATSKA IDEJA LJUDEVITA GAJA: SLIKA HRVATSKE POVIJESTI RANOG SREDNJEG VIJEKA U IDEOLOGIJI PRIPREMNOG RAZDOBLJA HRVATSKOG NARODNOG PREPORODA
(iz rukopisne ostavštine Ljudevita Gaja)

Nikša Stančić

Filozofski fakultet, Zagreb

U rukopisnoj ostavštini Ljudevita Gaja sačuvan je niz neobjavljenih rukopisa iz razdoblja između 1830. i 1835. god., pisanih uglavnom njemački, koji su u historiografiji dosad vrlo slabo korišteni, a važan su izvor u istraživanjima oblikovanja ideologije hrvatskog Ilirskog pokreta. Njihova analiza pokazuje da je izvorište te ideologije bilo u problemima procesa hrvatske nacionalne integracije preporodnog razdoblja i u problemima iskazivanja hrvatske nacionalne individualnosti elementima suvremenog srednjoeuropskog ideološkog modela jezične nacije, te povijesnom predodžbom o hrvatskom etničkom i državnom kontinuitetu. Analiza tih spisa pokazuje da je Gaj u pripremnom preporodnom razdoblju zastupao svehrvatsku ideju u sklopu koje je slovenski etnikum smatrao dijelom hrvatske etničke zajednice. To je shvaćanje u jednom od svojih spisa iz 1833. (koji je otisnut u prilogu ovog rada) argumentirao polemičkom interpretacijom hrvatske povijesti ranog srednjeg vijeka, napose razdoblja ustanka Ljudevita Posavskog. Istodobno je zastupao shvaćanje o hrvatskom etničkom prostoru od Koruške do Bosne u sklopu šire slavenske i južnoslavenske, "ilirske" etničke cjeline. Gajeva shvaćanja u skladu su s ideološkim elementima koje su zastupali pojedini istaknuti "preteče" preporoda kraja 18. i prvih desetljeća 19. st. od biskupa Maksimilijana Vrhovca i njegova kruga do grofa Janka Draškovića.

1. RUKOPIS LJUDEVITA GAJA "EIN FRAGEWORT ÜBER CROATIEN IM ANFANGE DES NEUNTEN JAHRHUNDERTS" IZ 1833. GODINE

U rukopisnoj ostavštini Ljudevita Gaja u Sveučilišnoj i nacionalnoj knjižnici u Zagrebu nalazi se skupina rukopisnih članaka nastalih prije 1835. god. koji svjedoče o Gajevu sazrijevanju kao ideologa hrvatskog preporodnog pokreta prve polovice 19. st. Rukopisi su koncepti neobjavljenih članaka, a pisani su gotovo isključivo nje-

mačkim jezikom. Dosad su u historiografiji bili sasvim zapostavljeni, a autori koji su ih koristili činili su to fragmentarno. Prvi ih je djelimice koristio Franjo Fancev[1] i tek ih je autor ovih redaka u većoj mjeri upotrijebio za rasvjetljavanje ideologije ranog Gaja.[2] Među njima se nalazi i rukopisni članak, ustvari koncept članka pod naslovom "Ein Fragewort über Croatien im Anfange des neunten Jahrhunderts".[3] Dijelove toga članka prenijeli su ili prepričali u svojim radovima također Franjo Fancev (djelomično, ponegdje i pogrešno, pa i u čitanju samog naslova Gajeva članka),[4] te autor ovih redaka.[5] Ovdje se u prilogu članak objavljuje u cijelosti, kao jedini dosad iz zbirke rukopisnih članaka koji svjedoče o izvorištima Gajeve i općenito hrvatske preporodne ideologije u vrijeme njezina oblikovanja u neposrednom pripremnom razdoblju preporodnog pokreta između 1830. i 1835. godine.

Naslov rukopisnog članka najavljuje da se u njemu Gaj bavi problematikom hrvatske povijesti s početka 9. st. Iz drugog dijela naslova vidljivo je da članak sadrži osvrt na stajališta koja je prof. Franz Xaver Johann Richter iznio u prilogu o srednjovjekovnoj povijesti unutrašnjoaustrijskih zemalja, napose o problemu Vindiške marke. Drugi dio naslova Gajeva rukopisnog članka, naime, glasi: "einige Bemerkungen über Pr[ofessors] Richter's Ansichten: Über Innerösterreichs Geschichte und Geogr[aphie] im Mittelalter, insonderheit der windischen Mark". Profesor na ljubljanskom liceju Franz X. J. Richter je svoj prilog "Über Innerösterreichs Geschichte und Geographie im Mittelalter, insonderheit der windischen Mark" objavio u sv. 1. zbornika „*Beyträge zur Lösung der Preisfrage des durchleuchtigsten Erzherzog Johann für Geographie und Historie Innerösterreichs im Mittelalter*" tiskanog 1819. u Beču.[6] No, sadržaj Richterova članka bio je Gaju samo poticaj da, osvrćući se na nj, iznese vlastitu interpretaciju najranijih stoljeća hrvatske povijesti, na kojoj je pak gradio predodžbu o zemljopisnom prostiranju hrvatskog etnikuma u ranom srednjem vijeku i – što je i bila glavna svrha

1 Franjo FANCEV, *Postanak i historijska pozadina Gajeve pjesme "Još Horvatska ni propala"*, Zagreb 1935. (preštampano iz Hrvatske revije 1935.); isti, Ilirstvo u hrvatskom preporodu, *Ljetopis JAZU* 49, Zagreb 1937., 130-157

2 Nikša STANČIĆ, *Gajeva "Još Horvatska ni propala" iz 1832-33. Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb 1989.; isti, Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka "Kratke osnove horvatsko-slavenskoga pravopisanja" iz 1830. godine, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 18, 1985., 69-106.; isti, "Naš narod" Ljudevita Gaja iz 1835. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 23, 1990., 53-80.

3 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb (NSK), Ljudevit Gaj, Rukopisna zbirka, R 4701 A V 19.

4 FANCEV, Postanak i historijska pozadina, n. dj. - Fancev početak naslova čita "Ein Fragment" umjesto "Ein Fragewort".

5 STANČIĆ, *Gajeva "Još Horvatska ni propala"*, 132-138.

6 Franz Xaver RICHTER, Über Innerösterreichs Geschichte und Geographie im Mittelalter, insonderheit der windischen Mark, *Beyträge zur Lösung der Preisfrage des durchläuchtigsten Erzherzog Johann für Geographie und Historie Innerösterreichs im Mittelalter*, I, Wien 1819, 3-59.

njegova pisanja – predodžbu o prostornom obuhvatu suvremene hrvatske nacije, polemizirajući pritom izravno s nositeljima slovenskog nacionalnog pokreta. Gaj zapravo ni ne piše kao povjesničar, nego kao ideolog kojemu povijesni podatci služe kao sredstvo za oblikovanje nacionalne ideologije. On na početku, doduše, pokušava pisati u maniri povjesničara te iznosi Richterova shvaćanja i raspravlja s njima, ali postupno njegovo pisanje dobiva obilježja političkog, pritom i žestoko polemičarski obojenog spisa. Zbog toga ni ovaj uvod u objavljivanje njegova rukopisnog članka nema svrhu valorizirati njegovu interpretaciju povijesnih podataka sa stajališta suvremene historiografije, nego utvrditi kako je te podatke i vlastitu povijesnu predodžbu stavio u funkciju nacionalne ideologije.

Gajev članak pisan je na 48 stranica velikog formata. Pisan je kurentnom, često teško čitljivom goticom, u jednom, desnom stupcu, s brojnim križanjima i ispravcima i s umetcima napisanim u lijevom stupcu.

Rukopis nije datiran, ali po svim osobinama pripada skupini Gajevih neobjavljenih članaka nastalih između 1830. i 1835. godine. Franjo Fancev je pretpostavljao da je spis nastao u vrijeme Gajeva školovanja u Grazu 1827.–29., ali je dopuštao i mogućnost drukčijeg datiranja.[7] Međutim, kao što je napomenuto u monografiji pisca ovih redaka o pjesmi "Još Horvatska ni propala", sasvim je sigurno da spis nije nastao prije 1832.[8] Naime, Gaj u njemu spominje "Etymologicon" Urbana Jarnika koji je tiskan 1832. i koji je Gaj, prema podatcima iz njegove korespondencije, vjerojatno te iste godine dobio od samog Jarnika.[9] Po bitnim obilježjima nacionalnih shvaćanja iznesenih u članku može se zaključiti da je nastao u vrijeme kada je Gaj oblikovao konačnu verziju svoje pjesme "Još Horvatska ni propala", tj. u vrijeme nastanka njezina "prvopisa", koji je složio na početku 1833. u Beču. Gajev spis i pjesma sadrže, naime identičnu predodžbu o najranijoj hrvatskoj povijesti i zemljopisnom prostiranju hrvatskog etnikuma od vremena doseljenja do Gajeva vremena. Gaj je vjerojatno tada u Beču nabavio zbornik – u to vrijeme već više od desetljeća staro izdanje – u kojem je Richter objelodanio svoj prilog. Zbornik s Richterovim prilogom nalazi se u popisu knjiga Gajeve knjižnice[10] i danas je pohranjen u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

7 FANCEV, Postanak i historijska pozadina, 14.

8 STANČIĆ, Gajeva "Još Horvatska ni propala", 132.

9 Urban JARNIK, *Versuch eines Etymologikons der slowenischen Mundart in Inner Österreich*, Klagenfurt 1832. – Franz Mayrhoffer je Gaju u pismu iz Celovca 29. I. 1830. javio da će mu Jarnik poslati svoj rječnik čim iziđe iz tiska. V. kod: Josip HORVAT i Jakša RAVLIĆ (ur.), Pisma Ljudevitu Gaju, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 26, Zagreb 1956., 319.

10 Velimir GAJ, *Knjižnica Gajeva*, Zagreb 1875., 29.

Gaj je u Beču boravio kako bi kod Ugarske dvorske kancelarije ubrzao izdavanje dozvole za tiskanje svojih „Novina", zbog čega je ishodio i audijenciju kod cara Franje I. U Beč je doputovao tijekom prosinca 1832., o čemu svjedoči jedna njegova bilješka koju je naknadno datirao: "V' Bechu vu grudnu 1832" ("gruden" je kajkavski naziv za prosinac).[11] U Beču je ostao do kraja lipnja, jer je zadnji zapis u svojim bilješkama o boravku u Beču upisao 23. lipnja,[12] a 1. srpnja je Aleksandar Šuljok iz Pešte pisao Antunu Vakanoviću da "Gaj Luyo (...) vu szvoju Domovinu vre povratil sze je".[13] Može se, dakle pretpostaviti da je Gaj zbornik s Richterovim prilogom nabavio u Beču, gdje je boravio od prosinca 1832. do kraja lipnja 1833.

Gaj je u Beču, uz nastojanja da ishodi dozvolu za tiskanja "Novina", imao dovoljno vremena za čitanje i pisanje. Uspostavio je dodire s istaknutim slavistima, te je posjetio Jerneja Kopitara i Vuka Karadžića,[14] a upoznao je i Pavela Jozefa Šafárika za njegova proputovanja na putu prema Pragu.[15] U Beču se družio i s tamošnjim Hrvatima, a posjećivao je i susjedni Požun gdje su se na zasjedanju Ugarskog sabora nalazili i njegovi znanci, mladi jurati u pratnji hrvatskih zastupnika, preko kojih se povezao i s grofom Jankom Draškovićem, jednim od hrvatskih nuncija na Ugarskom saboru.[16] Prijatelju Dragutinu Rakovcu pisao je da je u Beču i Požunu našao "vnogo najverlejsheh Horvatov". U Beču je pohađao javne i privatne knjižnice i u njima intenzivno radio, te je Rakovcu kao svoju jedinu razonodu u Beču naveo pohađanje Carske knjižnice ("Mea distractio est Bibliotheca Cesarea, quam perpetuo visitare non negligo").[17] Imao je dovoljno vremena da dade konačni oblik svojoj pjesmi "Još Horvatska ni propala",[18] pa i za pisanje spisa u kojima je razrađivao svoja politička i nacionalna shvaćanja, uključujući i oblikovanje povijesne predodžbe kao sastavnog dijela

11 NSK, Ljudevit Gaj, Rukopisna zbirka, R 4701 A II 22. Bilješka počinje riječima: "Nekaj put jednom Francuzu pripovedal jesam".

12 Ljudevit GAJ, Bilježke moje vu Bechu, kod: Velimir DEŽELIĆ, *Pisma pisana dru. Ljudevitu Gaju i njeki njegovi sastavci (1828-1850.)*, Zagreb 1909., 350-353.

13 Aleksandar Šuljok – Antunu Vakanoviću, Pešta 1. VII. 1833., NSK, Antun Vakanović, Korespondencija, R 5902 b.

14 Usp. pismo: Ljudevit Gaj - Dragutinu Rakovcu, Beč 5. II. 1833., kod: DEŽELIĆ, Pisma, 334. Pismo je datirano "5. sechna", što je kajkavski naziv za veljaču.

15 GAJ, Bilježke moje vu Bechu, n. mj.

16 Ljudevit VUKOTINOVIĆ, Uspomena na godine 1833.-1835., kod: Miroslav ŠICEL, *Riznica ilirska 1835-1885.*, Zagreb – Ljubljana 1985., 94, 95. – Pretiskano iz *Narodnih novina* br. 3 od 5. I. 1885. – Vukotinović krivo navodi da je Gaj u Požun došao iz Pešte.

17 V. nav. Gajevo pismo Dragutinu Rakovcu.

18 Kritičko izdanje "prvopisa" pjesme "Još Horvatska ni propala" i o kontroverzama u historiografiji u vezi s načinom i vremenom nastanka njezina teksta i napjeva v. kod: STANČIĆ, Gajeva "Još Horvatska ni propala", 15-99.

svoje nacionalne ideologije koju je zatim iznosio u svojim susretima u Beču i među mladim prijateljima u Požunu.

Imao je, doduše, dovoljno slobodnog vremena i tijekom druge polovice 1833. i na početku 1834., kada je nakon povratka iz Beča uglavnom boravio u Krapini čekajući rješenje svog zahtjeva za pokretanje "Novina". Iz tog su vremena sačuvane i neke njegove bilješke u kojima govori o svojoj nakani da napiše povijest Hrvatske, ali je tada vjerojatno bio najviše zaokupljen pisanjem svoje doktorske disertacije koju je namjeravao braniti u Leipzigu. Na proljeće 1834. krenuo je na put na kojemu će se zadržati pola godine. Krenuo je preko Beča, zatim se zadržao kod sestre u Mladoj Boleslavi u Češkoj, gdje je službovao njezin suprug nadporučnik, potom u Pragu, Karlovym Varyma i Dresdenu, a doktorsku tezu je u Leipzigu branio 8. srpnja 1834. Sljedećeg dana, 9. srpnja, car Franjo je u Weinzerlu potpisao odobrenje za tiskanje njegovih "Novina". U Krapinu se vratio tijekom rujna 1834., a od 1. listopada se trajno nastanio u Zagrebu i posvetio pripremama za izdavanje "Novina" i "Danice".

Sve to upućuje da je spis "Ein Fragewort" najvjerojatnije nastao za Gajeva boravka u Beču tijekom prve polovice 1833., a čitav stil pisanja pokazuje da je nastao kao impulzivna reakcija nakon neposrednog susreta s Richterovim prilogom.

2. SUPROTSTAVLJENE POVIJESNE SLIKE

Iz naslova Gajeva članka čitatelj bi mogao zaključiti da je Gajev članak historiografski rad koji sadrži ocjenu priloga prof. Richtera ili raspravu s njegovim stajalištima. To bi se dalo zaključiti i iz uvodnog odlomka, u kojem Gaj – pristojno odajući priznanje općenitom istraživačkom radu cijenjenog profesora – izražava čuđenje što nitko dosad nije javno upozorio na pogreške koje se nalaze u njegovu prilogu iz 1819., te najavljuje da zbog toga sam želi na njih upozoriti. No, Gaj već u tom istom prvom odlomku pokazuje da povijesnoj problematici ne namjerava pristupiti sa suhog historiografskog stajališta. U njemu ističe da se svojim primjedbama na Richterov prilog želi obratiti prije svega "rijetkim ljubiteljima slavenske povijesti" i istodobno upozorava da Europa slabo poznaje važnost i zamašitost te povijesti. Gajev se članak ustvari sastoji iz tri dijela.

U prvom dijelu članka Gaj je prikazao Richterova stajališta o hrvatskoj povijesti od kraja 8. do sredine 9. st. tako što je doslovno citirao ili prepričao dijelove njegova teksta koji se odnose na to razdoblje. To je ustvari druga polovica Richterova priloga u kojem je težište na opisu ustanka Ljudevita, u hrvatskoj historiografiji nazvanog Ljudevitom Posavskim. Prema Richteru, nakon Pipinova rata protiv Avara krajem 8. st. pod franačku vlast, odnosno u sklop Furlanskog vojvodstva, došle su zemlje sve do Hrvatske (t.j. teritorija južno od Kupe) i područja između Save i Drave. Richter

govori o ustancima "slobodoljubivih Slavena" (freyheitsliebende Slaven) u Hrvatskoj i na području između Save i Drave koje je Karlo Veliki ugušio, te o prilikama u kojima su nakon smrti tog jakog vladara izbili novi ustanci. Opisuje zatim ustanak Ljudevita (818.-823.), "vojvode Slavena između Save i Drave" (Wojwod über die Slaven zwischen der Save und Drau), "slobodoljubivog kneza" (freiheytsliebender Fürst), koji je za ustanak pridobio također stanovništvo Hrvatske, Kranjske, Koruške i dijela Karantanije, te njegovo ratovanju protiv franačke vojske i vojske kneza Borne. O Borni govori kao o knezu guduskanskih Slavena na Timoku, koji se na nagovor furlanskog vojvode Kadaloha odcijepio od Bugara, za što je (na Ljudevitovo nezadovoljstvo) dobio na upravu Dalmaciju, odnosno Hrvatsku. Opisuje poraz Ljudevitova ustanka, smrt Ljudevita od ruke Ljudemisla, nasljednika Borne, franačke sukobe s Bugarima u Panoniji, te podjelu Furlanskog vojvodstva 828. na četiri grofovije. Jedna od njih je bila Donja Panonija, koja je obuhvaćala i područje između Drave i Save. Piše zatim o knezu Pribini koji je oko 830. pobjegao pred moravskim knezom i kojemu je kralj Ludovik dao na upravu Donju Panoniju, uključivši krajeve između Drave i Save (oko 845.), kako bi održao u poslušnosti tamošnje stanovništvo sklono ustancima, te štitio granicu i po mogućnosti proširio teritorij marke. Richter je nakon toga – a Gaj i to prenosi u svom članku – nastojao razriješiti nejasnoće iz priče Konstantina Porfirogeneta o sedmogodišnjem ustanku Hrvata protiv Franaka, njihovu oslobođenju i zatim pokrštenju u vrijeme kneza Porina. Richter je Porfirogenetov tekst protumačio tako što je Porfirogenetova Porina izjednačio s Bornom franačkih izvora.

Kroz Richterov tekst provlači se pitanje o značenju pojma "Vindiška marka" franačkih izvora, te – u prvom dijelu svoga teksta na koji se Gaj ne osvrće izravno – o podrijetlu kranjskog imena i teritoriju na koji se naziv "Kranjska" protezao u ranom srednjem vijeku. To tada nije bilo akademsko pitanje, već aktualno i živo pitanje u raspravama prvih desetljeća 19. st. o imenu slovenskog etnikuma i slovenske nacije, što je zaokupilo i Gaja, premda u svom rukopisnom članku nije prenio podatke iz prvog dijela Richterova priloga. Richter je zapravo svoj rad započeo podatcima o Slavenima prije njihova doseljenja u alpske dijelove, u vrijeme dok su oni boravili na granicama Rimskoga Carstva sjeverno od Dunava. Tvrdio je da su oni imali predodžbu o sebi kao pograničnim Slavenima (slavische Gränzer, Markslaven), odnosno onima koji obitavaju na samom kraju slavenskog prostora, zbog čega su se na svom jeziku nazivali "Kraini, Krajnzi", tj. Kranjci.[19] Nakon naseljavanja Slavena južno od Dunava Richter u izvorima ne nalazi kranjsko ime, a oko 630., u vrijeme nakon osnivanja Karantanije, nalazi da Slavene alpskog područja zapadni kroničari nazivaju Vindima (Vindi, Winden) i Karantancima (Carentani), dok ih bizantski kroničari nazivaju Hrvati-

[19] RICHTER, Über Innerösterreichs Geschichte, 4.

ma (Chrobati), odnosno da njihov teritorij zapadni izvori nazivaju Karantanijom (Carantaner Land), a bizantski Hrvatskom (Chrobatia). Smatra da je to područje na koje se odnosi naziv "Vindiška marka" zapadnih izvora. Ime "Vindiška marka" nalazi u izvorima prvi put kod ljetopisca Fredegara iz 8. st., koji taj naziv rabi za razdoblje oko 630., ali smatra da naziv "marka" u tom izvoru ne označava političko – upravni teritorij, već je jednostavno naziv za slavensku zemlju (windisches Land). Sam Richter za stanovništvo tog područja rabi općenito slavensko ime, ali ih naziva također vendskim Slavenima ili samo vendskim narodom, Vindima odnosno Vendima (windische Slaven, windisches Volk, Winden, Wenden). Tek od kraja 8. st., nakon što su Karantanija, te Hrvatska i, potiskivanjem Avara, dio panonskog prostora bili uključeni u Furlansko vojvodstvo, smatra Richter, može se ime "Vindiška maraka" uzeti kao naziv za marku u smislu franačkog pograničnog upravnog teritorija. "Vindiškom markom" smatra teritorij između Drave, Save i Kupe. To je teritorij koji je na početku 9. st. bio pod vlasti vojvode Ljudevita. Premda konstatira da se dio Hrvata nakon doseljenja iz Dalmacije preselio na područje između Save i Drave, on, dakle, stanovništvo tog područja naziva općenito Slavenima odnosno Vendima, a samo to područje – koje hrvatska historiografija naziva Panonskom Hrvatskom, a slovenska kneževinom između Drave i Save – od kraja 8. st., te u vrijeme Ljudevitova ustanka i nakon njega naziva Vindiškom markom.[20]

Vraćajući se pitanju kranjskog imena, Richter tek od oko 820. god., tj. u vrijeme Ljudevitova ustanka – a to su već dijelovi njegova teksta koje Gaj prenosi u svom članku – nalazi i prvi spomen imena Kranjci (Krainer, Carniolenses) za stanovništvo na Savi, pri čemu u Donju Kranjsku (Unterkrain) uključuje i područje oko Siska koje je držao Ljudevit. A kranjsko ime kao ime upravne jedinice nalazi tek nakon što je – poslije poraza Ljudevita i franačkog sukoba s Bugarima – Furlansko vojvodstvo bilo 828. podijeljeno u četiri grofovije, od kada se i počinju oblikovati povijesne pokrajine Kranjska, Štajerska i Koruška.

Svojom analizom izvora o nazivu "Vindiška marka", te podrijetlu i sadržaju kranjskog imena Richter je zapravo želio dokazati kako nema opravdanja za praksu da se u historiografiji za alpske Slavene nakon doseljenja rabi kranjsko ime kao etničko ime, kao što je to nalazio kod Antona Linharta (o kojemu kasnije), premda se s njim slagao i od njega preuzeo tvrdnju da su se Slaveni uz granice Rimskog Carstva prije doseljenja nazivali Kranjcima. Smatrao je da se kranjsko ime može odnositi samo na teritorij i stanovnike Kranjske kao pokrajine koja se počela oblikovati tek nakon podjele Furlanskog vojvodstva 828. i koja je tada obuhvaćala i područje između Save i Kupe. Pritom je slavensko stanovništvo alpskih predjela i područja između Save i Drave

[20] RICHTER, Über Innerösterreichs Geschichte, 4-28.

nazivao općim imenom Venda, Vinda ili Slavena, što su za njega bile istoznačnice, ali ime "Winden" ili "Wenden" nije rabio u smislu u kojem je ono rabljeno u suvremenom njemačkom jeziku kao etničko ime za slavensko stanovništvo Kranjske, Štajerske i Koruške.

Richterov prilog pisan je u ozračju historiografije prosvjetiteljstva. On, dakako, piše o Slavenima koji su sudjelovali u povijesnim zbivanjima ranog srednjeg vijeka na području koje se u novom vijeku oblikovalo kao slovensko i dijelom hrvatsko nacionalno područje, ali ne piše sa stajališta slovenske ili hrvatske nacionalne povijesti. Njegov prilog je i nastao – što se vidi i iz naslova zbornika i iz Richterova priloga – kao odziv na poticaj nadvojvode Johanna, poglavara Štajerske i kulturnog mecene, koji je raspisao natječaj za znanstvene radove o povijesti unutrašnjoaustrijskih zemalja. Richterov rad je pisan sa stajališta povijesti političkih teritorija, tj. kao povijest unutrašnjoaustrijskih zemalja. U povijest tih zemalja on uključuje povijest prostora povijesnih teritorija Koruške, Kranjske i Štajerske, a također i teritorija između Drave, Save i Kupe, odnosno (od kraja 8. st.) Vindiške marke. Zbog toga za njega i povijest Ljudevitova ustanka pripada povijesti unutrašnjoaustrijskih zemalja.

Drugi dio Gajeva članka sadrži raspravu s Richterovim stajalištima, ali sa suprotstavljenih pozicija. Gaj je na Richterov tekst reagirao izrazito sa stajališta nacionalne povijesti i to sa stajališta hrvatske povijesti. U tom dijelu članka Gaj je sažeto rekapitulirao zbivanja od kraja 8. do sredine 9. st. na osnovi podatka koje je prenio iz Richterova priloga, ali čini to s izrazitim nacionalnim angažmanom. Doduše, i Richter je sa simpatijama spominjao Ljudevita kao "slobodoljubivog kneza" (freyheitsliebender Fürst), ali Gajev tekst vrvi izrazima koji nose emotivno obojeni hrvatski nacionalni naboj. Pišući o Ljudevitovu ustanku on govori o "slobodoljubivim Hrvatima" (freyheitliebende Chorvaten), o franačkoj "bjesomučnoj tiraniji" (wüthige Tyraney), o "osvetniku" (Rächer) i "narodnom junaku" (Volksheld) Ljudevitu i njegovoj borbi za "narodnu slobodu" (Volksfreyheit), te o Borni kao "kreaturi" (Creatur) furlanskog vojvode Kadaloha i "neprijatelju naroda" (Volksfeind) itd. Pritom stanovništvo koje je ustalo protiv franačke vlasti u vrijeme Karla Velikog krajem 8. st. i zatim nakon njegove smrti pod vodstvom Ljudevita ne naziva poput Richtera općenito "slobodoljubivim Slavenima" (freyheitsliebende Slaven), već izričito Hrvatima (freyheitliebende Chorvaten), a Ljudevit mu nije, kao kod Richtera, općenito vojvoda Slavena (Wojwod über die Slaven zwischen der Save und Drau), već rektor Hrvata (Rector der Chorvaten in Pannonia Savia). Pritom uopće ne spominje Vindišku marku kao Ljudevitov teritorij, a njegov ustanak ne prikazuje kao dio povijesti unutrašnjoaustrijskih zemalja, već kao sastavni dio hrvatske nacionalne povijesti.

Gaj je drugačije od Richtera interpretirao i razdoblje nakon poraza Ljudevitova ustanka. Vrlo odlučno je reagirao na zaključak, koji je Richter izveo na osnovi nejas-

nog Porfirogenetova teksta, da su se Hrvati oslobodili od franačke vlasti nakon sedmogodišnjeg ustanka pod Borninim vodstvom. Poricao je taj zaključak ne samo kombinirajući povijesne podatke, već i žestoko odbacujući mogućnost da je Borna, neprijatelj "narodnog junaka" Ljudevita i "njegov i narodni najveći neprijatelj i najodlučniji protivnik" (sein und des Volkes größter Feind und tätigster Gegner) mogao stati na čelo borbe "hrvatske nacije" (kroatische Nation) za slobodu. Gaj je Porfirogenetovu nejasnu priču o ustanku Hrvata u Dalmaciji protiv franačke vlasti smjestio u doba nakon završetka Ljudevitova ustanka i podjele Furlanskog vojvodstva u četiri grofovije. Tada je, smatra Gaj, jedan dio (ein Theil) Hrvata na čelu s Porinom poveo sedmogodišnji "rat za slobodu i narodnost" (Krieg für Freyheit und Nationalität) i spasio svoju "nacionalnu slobodu" (Nationalfreyheit), koju je učvrstio pokrštenjem i uspostavljanjem veza s papom. To je za Gaja bio početak samostalne Hrvatske. Dakle, dok je Richter svoj prikaz završio slikom konačnog poraza "slobodoljubivih Slavena" i dolaskom Ljudevitove kneževine pod vlast Pribine kao čovjeka koji je bio "upotrebljivo sredstvo" (brauchbares Werkzeug) njemačkog kralja za njihovo držanje "u poslušnosti i miru", Gajev prikaz završava slavodobitnim uspjehom Hrvata pod vodstvom Pribine i uspostavljanjem države koja će u kontinuitetu trajati sve do njegova vremena. U tom povijesnom tumačenju Gaj se oslonio na jednu od tradicija u hrvatskoj historiografiji, koja je došla do izražaja u djelu Josipa Mikoczyja "Otiorum Croatiae liber unus" tiskanom (posmrtno) 1806.[21] Na takvoj interpretaciji, koja će postati sastavni dio preporodne povijesne predodžbe o početcima samostalnosti Hrvatske (a koju će suvremena historiografija odbaciti), inspirirat će se 1840-ih godina Dimitrije Demeter pišući libreto za operu "Porin" Vatroslava Lisinskog. Međutim, pažnju u vezi s predodžbom o uspostavljanju trajne samostalnosti Hrvatske treba obratiti na Gajevu tvrdnju da je pod Porinovim vodstvom slobodu uspio spasiti jedan dio (ein Theil) Hrvata. Smisao te tvrdnje objašnjava se u trećem dijelu Gajeva članka.

Treći dio Gajeva članka pisan je euforično, a u njemu se u krešendu miješaju podatci koji govore o Gajevoj interpretaciji najranije hrvatske povijesti i podatci o njegovu shvaćanju suvremenih nacionalnih odnosa na prostoru koji je u njegovo vrijeme bio podijeljen u povijesne teritorije Koruške, Kranjske i Štajerske, zatim Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te Istre i dijelom Bosne. Povijesne interpretacije služile su mu pritom kao argument u prilog hrvatske nacionalne homogenizacije toga prostora. Gaj je u svojoj argumentaciji – ako se rasplete tkivo njegova izlaganja – polazio, za razliku od Richtera, od uvjerenja, zasnovanog na jednoj od hrvatskih kulturnih tradicija, da su antički Iliri bili Slaveni. Hrvati su, prema Gajevim riječima, na jug doselili iz svoje

21 Josip MIKOCZY, *Otiorum Croatiae liber unus*, Budim 1806.; usp.: FANCEV, Postanak i historijska pozadina, 14.

"Sjevernohrvatske republike" (Nordhorvatische Republik) i nakon doseljenja osnovali na ilirskom (tj. od ranije slavenskom) tlu "Hrvatsku republiku" (Horvatische Republik) koju u odnosu na sjevernu naziva i "Južnohrvatskom republikom" (Süd-Horvatische Republik). Republikom je naziva zbog njezina "demokratsko-patrijarhalnog" (demokratisch-patriarchalisch) uređenja. Gaj se, dakle, u tumačenju izvora o doseljenju Slavena, koje je navodio Richter, nije opredijelio za franačke izvore koji su nove stanovnike nazivali Vindima. Opredijelio se, naprotiv, za bizantske izvore koji su to stanovništvo (kako navodi i Richter) nazivali Hrvatima. Zbog toga o Hrvatima nakon doseljenja u 7. st. i teritoriju na koji su se naselili piše kao "Hrvatima u Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj, kao i u današnjoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji" (Croaten in Steyern, Kärnthen und Krain als im heutigen Croatien, Slavonien und Dalmatien), dodajući im na različitim mjestima Istru i dio Bosne. To je teritorij "Hrvatske republike" koju su, prema Gaju, Hrvati uspostavili nakon doseljenja, a koja je krajem 8. st. došla pod franačku vlast. Iz toga istodobno postaje jasna i Gajeva tvrdnja da se pod Porinovim vodstvom oslobodio samo dio Hrvata. Samostalna Hrvatska, uspostavljena nakon sloma Ljudevitova ustanka novim, sedmogodišnjim ustankom pod vodstvom Porina, obuhvaćala je prema Gaju njemu suvremenu Hrvatsku, Slavoniju, dio Dalmacije i dio Bosne, ali je bila samo ostatak srušene hrvatske države (Überrest ihres zertrümerten Staates). Zbog toga tvrdi da je Porinovim ustankom bila obnovljena samostalnost samo na dijelu prvobitnog teritorija "Hrvatske republike", a novoosnovane pokrajine Koruška, Kranjska i Štajerska ostale su pod franačkom vlasti. Međutim, stanovnici tih pokrajina su, prema Gaju, u etničkom pogledu ostali Hrvati, te ih i naziva gornjim Hrvatima (Ober Horvaten).

Gajev članak završava furioznim polemičkim istupom punim žestokih izraza. Tu kao da se Gaju pero otelo nadzoru. Nakon razmatranja povijesnih podataka u prvim dvama dijelovima članka, u trećem dijelu Gaj je jasno otkrio svrhu svoga bavljenja problematikom hrvatskog ranog srednjeg vijeka. Iznio je shvaćanje da su stanovnici Koruške, Kranjske i Štajerske tijekom odvojenog života od svojih hrvatskih sunarodnjaka, bili izvrgnuti njemačkom utjecaju koji je iskvario njihove izvorne hrvatske osobine, kako u jeziku tako u običajima. Bio je vrlo grub prema onim "literatima", pa i "slavenskim patriotima" koji na takvim osnovama razvijaju u tim pokrajinama svijest o etničkoj zasebnosti, koju naziva separatizmom. Odbacivao je i slovensko ime, smatrajući ga ustvari varijantom općeg slavenskog imena koje zbog toga ne može biti zasebno ime (Spezial-Namen) naroda, a koje se iz neznanja suprotstavlja hrvatskom narodnom imenu. Tvrdio je da slavenskim stanovnicima u Koruškoj, Kranjskoj i Štajerskoj ako odbace svoje staro hrvatsko ime ostaje kao etničko ime samo naziv "Vindi", preuzet iz naziva "Vindiška marka" njemačkih izvora ranog srednjeg vijeka. To ime smatra tuđim, njemačkim, a službeno podržavanim kako bi se stanovništvo tih pokraji-

na otuđilo od svoje hrvatske prošlosti i kako bi izgubilo svijest o svojoj hrvatskoj etničkoj pripadnosti. Zbog toga smatra da se stanovnici tih pokrajina moraju osloniti na svoju hrvatsku prošlost, na hrvatsko ime i hrvatsku kulturnu tradiciju, te se sa stanovnicima Hrvatske ujediniti u kulturnom, tj. nacionalnom pogledu. Očekivao je da će "stranka separatista" (Partey der ... Separatisten) kao protuprirodna (widernatürlich) s vremenom sama od sebe nestati, tj. da će oni koji se sada nazivaju Slovencima *postati svjesni svoje hrvatske prošlosti i time suvremene hrvatske nacionalne pripadnosti.* Nije želio da se to shvati kao nametanje "ljubljenoj braći" (geliebte Brüder) individualnosti Hrvata trojedne kraljevine, već kao obnova izgubljenog jedinstva. Nije želio ni da se njegove riječi shvate u tom trenutku kao program obnove političkog ujedinjenja svih teritorija nekadašnje "Hrvatske republike", jer je to bilo osjetljivo političko pitanje budući da je trojedna kraljevina državnopravno bila dio ugarskog dijela Habsburške Monarhije, a Kranjska, Štajerska i Koruška su bile habsburške nasljedne zemlje. Zbog toga se na kraju svoga članka izričito ogradio od bilo kakvih političkih primisli, ograničivši se na misao o kulturnom ujedinjenju, tj. obnovi hrvatskog nacionalnog jedinstva.

Pjesnički je Gaj tu svoju predodžbu, vlastitu varijantu svehrvatske ideje, iznio u pjesmi "Još Horvatska ni propala" kojoj je dao konačni oblik u "prvopisu" nastalom u Beču 1833., u vrijeme dok je radio na svom članku. U njegovoj pjesmi u alegorijskoj priči "Horvatima" prilaze Korušci i Kranjci ("Gorotanci" i "Krainci") i izjavljuju: "Stari smo i mi Horvati, nismo zabili". A u viziji o obnovljenom jedinstvu svih Hrvata u kolu su se našli ponovno okupljeni "vsi Horvati stare države", što su ustvari stanovnici povijesne "Hrvatske republike" iz Gajeva članka. U tom kolu su uz "Horvate" okupljeni "Krainci, Štajer, Gorotanci i Shlavonia, // Zkup Boshnyaci, Istrianci, ter Dalmacia".[22]

3. GAJ IZMEĐU "PRETEČA" I "PREPORODA"

Gaj je do 1832. godine, tj. do vremena kada je pisao svoj članak "Ein Fragewort", već bio oblikovao osnovnu strukturu svoje nacionalne ideologije. On je osjećao hrvatske nacionalne integracijske procese i nastojao ih je ideološki formulirati putem suvremenog srednjoeuropskog ideološkog modela "jezične nacije"[23] i integrirajući u tu ideologiju suvremenu slavensku ideju, te je hrvatsku naciju stavljao u slavenski kontekst interpolirajući između hrvatske i slavenske razine također južnoslavenski

22 V. kritičko izdanje teksta Gajeve pjesme "Još Horvatska ni propala" kod: STANČIĆ, Gajeva "Još Horvatska ni propala", 39-41.

23 O modelima nacionalne ideologije v. Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002., 3-68.

("ilirski") okvir. Poznavao je suvremene klasifikacije slavenskih jezika i naroda koje su oblikovali slavistički autoriteti toga vremena i koje su bile sastavni element u strukturama ideologija nacionalnih pokreta kod slavenskih naroda u Habsburškoj monarhiji. Pritom je odbacio klasifikaciju Slovenca Jerneja Kopitara i Slovaka Pavela Jozefa Šafárika koji su južne Slavene dijelili u dva jezika, slovenski, kojemu bi pripadalo i hrvatsko kajkavsko narječje, te srpski jezik koji su identificirali sa štokavskim narječjem. Dosljedno tome, oni su južne Slavene dijelili u dva naroda, Slovence kojima bi pripadali i Hrvati civilne kajkavske Hrvatske, te Srbe kojima bi pripadali i štokavci katolici, koji su se integrirali u hrvatsku naciju. Rješenje koje nije dijelilo hrvatsko nacionalno integracijsko područje između dva jezika i dvije nacije Gaj je našao u klasifikaciji Slovaka Jána Kollára, tvorca ideje o slavenskoj uzajamnost, koji je Slavene dijelio u četiri velike skupine, od kojih je jedna bila južnoslavenska. Na početku je tu južnoslavensku cjelinu obilježavao srpskim imenom, ali ga je alternirao s ilirskim. Gaj je prihvatio Kollárovu predodžbu o južnoslavenskoj cjelini, koju je nalazio i u hrvatskoj kulturnoj tradiciji, jer ona nije dijelila hrvatski nacionalni integracijski prostor između Srba i Slovenaca, ali ju je prilagodio potrebama hrvatske nacionalne ideologije. On je u sklopu južnoslavenske, "ilirske" cjeline kao jednu od zasebnih cjelina vidio hrvatsku individualnost. Dapače je smatrao da tu individualnost treba potvrditi vlastitim hrvatskim književnim jezikom koji bi se temeljio na Vitezovićevu modelu, tj. na kajkavsko -čakavskoj simbiozi uz primjese štokavštine. Tek u perspektivi, vjerojatno u sklopu etapnog procesa, vidio je mogućnost objedinjavanja svih južnih Slavena u jednom jeziku. Do 1832. je uz hrvatsku, srpsku i bugarsku individualnost na slavenskom jugu vidio također slovensku "plemensku" individualnost, pa i zasebni slovenski jezik.[24]

Gaj se pritom od prvih početaka svoga djelovanja nije zadovoljavao samo načelnim raspravama o hrvatskom, južnoslavenskom i slavenskom identitetu, već je težio konkretnom djelovanju. U vrijeme dok je boravio na studiju "filozofije" u Grazu 1827.-1829. god. upoznao se, u druženju sa slovenskim đacima, sa živim sukobljavanjima u slovenskoj javnosti u vezi s pokušajima oblikovanja jedinstvene slovenske grafije. No, nije ostao samo svjedokom tih kretanja, već je pokušao utjecati na njihovo razrješavanje i vlastitim prijedlogom za koji je pokušao pridobiti svoje sudrugove.[25] Prešavši na studij prava u Peštu Gaj je oblikovao prijedlog jedinstvene hrvatske grafije i objavio ga 1830. u svojoj "Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisanja". Kao što je pisao Šafáriku šaljući mu svoju "Kratku osnovu", oblikovanje jedinstvene grafije

[24] Nikša STANČIĆ, Die kroatische Variante des mitteleuropäischen Modells der nationalen Ideologie. Das Modell der "Sprachnation" und die Entstehung der Ideologie der kroatischen nationalen Wiedergeburtsbewegung in den Jahren 1830-32, *Österreichische Osthefte* 37, 1995, 2, 401-422.

[25] Juraj Matijašić - Ljudevitu Gaju, Ptuj 23. X. 1829., kod: DEŽELIĆ, Pisma, 134-135.

(umjesto dotadašnjih četiriju na hrvatskom prostoru) smatrao je prvim korakom i malom ali važnom branom mađarskim pretenzijama, te početnim korakom u radu na "preporodu narodnog života" (der erste Schritt zur Wiedergeburt des Volkslebens) u "mojoj trojednoj kraljevini" (in meinem dreieinigen Vaterland).[26] Premda ga je napisao na kajkavskom (a drukčije vjerojatno u to vrijeme nije bio ni sposoban) uz usporedni njemački tekst, svoj prijedlog grafijske reforme Gaj nije namijenio samo kajkavcima, već je predložio zajedničku grafiju za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju.

Gaj je u Pešti upoznao ideologa sveslavenstva Jána Kollára i intenzivno se s njim družio i upoznao se s koncepcijom slavenske kulturne uzajamnosti u vrijeme dok ju je Kollár oblikovao, te je u skladu s njom i s tradicijom "preteča" hrvatskog preporoda došao do prijedloga o jedinstvenoj grafiji za Hrvate i Slovence. Tako je u svojoj "Kratkoj osnovi" izrazio želju da se u jedinstvenoj grafiji ujedine ne samo Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, već da im se pridruže također "Štajerci, Krajnci i Korušci".[27] Prihvaćanjem toga prijedloga bili bi razriješeni tadašnji problemi u stvaranju kako hrvatske tako slovenske jedinstvene grafije. (Što će se doista i ostvariti, najprije za hrvatsko područje 1836., a zatim i za slovensko Bleiweisovim uvođenjem "gajice" u "Novice" 1846.). Gaj u "Kratkoj osnovi" 1830. još nije govorio o Slovencima kao Hrvatima u etničkom pogledu, ali je njegova "Kratka osnova" ipak najavljivala prostor koji će tri godine kasnije, šireći svoju koncepciju na jezično-nacionalno područje, u članku "Ein Fragewort" i u pjesmi "Još Horvatska ni propala" obuhvatiti hrvatskim imenom.

"Kratka osnova", kao što je napomenuto, upućuje na tradiciju prethodnih desetljeća, na dileme u definiranju hrvatskog nacionalnog identiteta koje su nastojali razriješiti "preteče" hrvatskog preporodnog pokreta od kraja 18. i u prvim desetljećima 19. st. Oni su afirmirali hrvatski identitet i definirali ga – poput pripadnika nacionalnih pokreta kod ostalih slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji – kao dio slavenskog identiteta. Pritom su bili okrenuti prema kulturnim kretanjima kod slavenskih naroda u austrijskom dijelu Monarhije iz kojeg je isijavala češka kultura kao najrazvijenija među Slavenima u Monarhiji, te su u sklopu toga pažnju posvećivali kretanjima na susjednom slovenskom prostoru. Pratili su i poznavali i kretanja na susjednom prostoru jugoistočne Europe u Osmanskom Carstvu. U to su doba Srbi u Habsburškoj monarhiji bili nositelji srpskog kulturnog života i srpskih nacionalnih integracijskih kretanja, dok je srpsko stanovništvo u Vojnoj krajini bilo na marginama tih kretanja. Srbija je bila buntovni pašaluk Osmanskoga Carstva, koja je tek na početku

[26] Ljudevit Gaj - Pavelu Jozefu Šafáriku (koncept), (1831.), kod: DEŽELIĆ, Pisma, 337-339. Deželić pismo datira godinom 1830., ali je pismo nastalo 1831. jer u njemu Gaj spominje da je njegova knjižica o hrvatskoj grafiji tiskana prethodne godine.

[27] Ljudevit GAJ, *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, Budim 1830., 22.

Gajeva djelovanja stekla 1830. autonomiju, ali se Habsburška monarhija, pa i kad je nastojala da se očuva *status quo* u Istočnom pitanju, nije odricala dugoročnih pretenzija na zaposjedanje balkanskog prostora. "Preteče" preporoda su priželjkivali oslobođenje povijesnih dijelova Hrvatske, povijesne Bosne i Srbije od osmanske vlasti i pritom vidjeli ulogu i Hrvatske na tim prostorima. To su izrazili profesori Zagrebačke kraljevske akademije kada su 1790., za rata koji su Austrija i Rusija (neuspješno) vodili protiv Osmanskoga Carstva radi podjele njegovih balkanskih prostora, zatražili od Sabora izdizanje Akademije na stupanj sveučilišta kako bi ono moglo zadovoljiti obrazovne potrebe tih zemalja za koje očekuju da će biti oslobođene (pars Croatiae, sed etiam regna Bosniae et Serviae).[28] "Preteče" toga razdoblja ipak su se više zaokupljali definiranjem odnosa hrvatskog i slovenskog identiteta, u kulturnom pogledu bliskih s obzirom na srodnost narječja sjeverne Hrvatske i susjednih slovenskih zemalja, te na latiničko pismo njihovih književnosti, nego definiranjem odnosa hrvatskog identiteta i srpskog, tada – prije Karadžićeve jezične reforme i u vrijeme kada ona još nije bila općeprihvaćena u srpskoj sredini – obilježenog u književnoj produkciji slavjanosrpskim jezikom i starom ćirilicom.

Biskup Vrhovac, ključna osoba javnog života u sjevernoj Hrvatskoj prvih desetljeća 19. st., do pojave Gajeve generacije, održavao je dodire i s ocem suvremene slavistike, Čehom opatom Jozefom Dobrovskim i sa Slovencem Kopitarom, no nije se slagao s njihovim jezičnim i etničkim klasifikacijama. I Dobrovský i Kopitar su u jednu cjelinu objedinjavali područje slovenskog jezika i hrvatskog kajkavskog narječja, pri čemu je Dobrovský taj jezik i narječje nazivao hrvatskim imenom. No, bio je sklon ideji o ujedinjavanju hrvatskog i slovenskog jezičnog područja u jedinstvenoj grafiji. Tako je iz Vrhovčeva kruga proizišao prijedlog grafijske reforme po svojim intencijama sasvim identičan Gajevu, premda s drugačijim tehničkim rješenjima. Naime, 1814. je kanonik Marko Mahanović izradio rukopisni spis, nastao vjerojatno kao priprema za razgovore koje je Vrhovac trebao voditi s Kopitarom, s prijedlogom nove grafije koju naziva "hrvatskom ortografijom" (orthographia croatica), razumijevajući pod tim grafiju za kajkavsko narječje. No, polazeći od činjenice da (kajkavski) Hrvati (nos Croatae) žive u izravnom dodiru sa stanovnicima koji govore "slavonskim, dalmatinskim i kranjskim jezikom" (lingua slavonica, dalmatica et carniolica), smatrao je da treba ostvariti jedinstvo tih narječja u grafiji (unio plurium dialectorum in orthographiam) kako bi knjige tiskane na njima svi mogli međusobno lako čitati.[29] Gaj je upotri-

28 Predstavku zagrebačke kraljevske akademije Hrvatskom saboru od 19. V. 1790. v. kod: Franjo FANCEV (ur.), Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832), *Građa za povijest književnosti hrvatske,* 12., Zagreb 1933., 33-34.

29 (Marko MAHANOVIĆ), Observationes circa croaticam orthographiam, kod: FANCEV, Dokumenti, 65-117.

jebio gotovo identične formulacije obrazlažući u "Kratkoj osnovi" petnaestak godina kasnije svoj prijedlog jedinstvene grafije.

Doduše, između Vrhovčeve generacije "preteča" preporoda i Gajeve generacije nije postojao generacijski kontinuitet. Maksimilijan Vrhovac, političar i kulturni mecena, najistaknutija osoba razdoblja "preteča", umro je 1827., u vrijeme kada je Gaj krenuo na studij u Graz. Pripadnici mlade Gajeve generacije su oko 1830. godine uglavnom bili studenti ili tek diplomirani studenti, društveno još neetablirani, a nije postojala djelatna srednja generacija koja bi davala obilježje kulturnom i političkom životu, koja bi oblikovala nacionalnu ideologiju i koja bi mogla inspirirati nacionalni pokret. Djelovali su doduše pojedinci na književnom polju, ali stvarajući književnost provincijalne razine namijenjenu puku, a plemstvo je u Hrvatskom i Ugarskom saboru pružalo, kako se činilo, zadnji otpor u obrani hrvatskih municipalnih prava. Vrijeme u koje je počela stupati u javnost doživljavala je mlada generacija kao doba kulturnog mrtvila, te je "Horvatske zemlje stara kraljica" u viziji Pavla Štoosa iz 1831. plačući letjela k Savi s željom "Da svoje speče probudi sine",[30] jednako kao što je u "duh Domovine" (Genius patriae) iz naslova filološke rasprave Ivana Derkosa iz 1832. slao poruku svojim sinovima koji spavaju (dormientibus suis filiis).[31] Doduše, upravo krajem 1832. na zasjedanju Hrvatskog sabora pokazali su se prvi znakovi ofanzivnijeg nastupa hrvatskoga plemstva, ali je u iniciranju takvog zaokreta glavnu riječ imao šezdesetdvogodišnji grof Janko Drašković (r. 1870.). On je – mlađi dva desetljeća od Vrhovca (1752.-1827.), a stariji tri desetljeća od Gaja (r. 1809.) – bio posrednik između Vrhovčeve i Gajeve generacije, te će njegov nastup i njegova "Disertacija" kao programatski spis pomoći Gaju da prekorači generacijski hijatus, uspostavi kontinuitet s prethodnom generacijom, preispita elemente njezine ideologije, neke od njih napusti, a neke integrira u svoj ideološki sustav.

Svoju novu predodžbu o hrvatskom etnikumu od Koruške do Bosne Gaj je najvjerojatnije oblikovao pod dojmom Draškovićeve "Disertacije". A kada je polemizirao s Richterovim prilogom iz 1819. polazeći sa svojih novih stajališta, Gaj je zapravo ušao u raspravu s dilemama koje su bile otvorene u procesu same slovenske nacionalne integracije još krajem 18. i prvih desetljeća 19. st. u vezi s imenom slovenskog identiteta i u vezi s razgraničenjem slovenskog i hrvatskog etničkog prostora.

30 Pavao ŠTOOS, Nut novo leto, kod: ŠICEL, Riznica ilirska, 45-49.

31 Ivan DERKOS, Genius patriae super dormientibus suis filiis, Zagreb 1832., kod: FANCEV, Dokumenti, 272-296.; prijevod Stjepana Ortnera iz 1897. v. kod: Miroslav ŠICEL, Programski spisi Hrvatskog narodnog preporoda, Zagreb 1997., 83-111.

4. GAJ I HRVATSKO-SLOVENSKE DILEME "PRETEČA" PREPORODA

O postojanju slovenskih (proto)nacionalnih integracijskih procesa svjedočio je krajem 18. st. Vrhovčev vršnjak Anton Linhart (rođen 1756.) koji je prvi povijest slovenskog etničkog područja opisao kao cjelinu, tj. neovisno o pokrajinskim granicama Kranjske, Koruške i Štajerske. Svoje dvosveščano djelo (tiskano prvi put 1788.-1791. i zatim 1796.) naslovio je kao "povijest Kranjske", stavljajući njezinu povijest u okvir povijesti "ostalih austrijskih južnoslavenskih zemalja".[32] U njemu je kao cjelinu opisao povijest, kulturu i društvo alpskih Slavena na širokom području koje je ono nastavalo nakon doseljenja u 6. st., doprijevši u svom prikazu do vremena kada su se oni našli ujedinjeni, prvi put, u sklopu Karantanije između trećeg desetljeća 7. i dolaska Karantanije pod franačku vlast sredinom 8. stoljeća. Pritom je pokazivao tendenciju da to slavensko stanovništvo nazove Kranjcima kao etničkim imenom. Pišući o Slavenima prije njihova doseljenja smatrao je da su Slaveni koji su živjeli uz Dunav, na granicama Rimskoga Carstva, sebe – kao slavensko stanovništvo na kraju slavenskog prostora – nazivali "krajnjim Slavenima" (krainische Slaven), tj. kranjskim Slavenima ili Kranjcima (Kraini) i da su pod kranjskim imenom u 6. st. prešli Dunav (što je od njega preuzeo Richter). Nalazio je povijesne dokaze da su se oni i u sklopu Samova plemenskog saveza nazivali kranjskim imenom, jer je njihov teritorij u odnosu na cjelinu Karantanije također bio zemlja na granici, "krajina", te čitavo slovensko etničko područje toga razdoblja naziva Kranjskom. Izvodio je to iz naziva "windische Mark, Marchia Vindorum" franačkih izvora o 7. stoljeću, smatrajući da je njemački izraz "marka" isto što i "Gränze", granica, zemlja na kraju, i da je to samo prijevod slavenske riječi "krajina", tj. "Kranjska" (Krain). Tek nakon dolaska Karantanije pod franačku vlast sredinom 8. st. i njezine podjele odnosio bi se naziv "Vindiška marka" na područje između Drave, Save i Kupe kao marke u franačkom smislu pograničnog teritorija. Linhart je inače odbacivao shvaćanja da su antički Iliri bili Slaveni. Smatrao je da su Slaveni naselili područje od Dunava do Jadranskog mora u 6. i 7. st. potisnuvši Ilire, da su u prvom valu, u 6. st. doselili Slaveni koji su dotad obitavali preko Dunava, a u drugom valu, u 7. st. Hrvati koji su dotad živjeli iza Karpata.

Njegov i Vrhovčev vršnjak, otac suvremene slavistike Čeh opat Jozef Dobrovský (1753.-1829.) naprotiv je uvažavao bizantske izvore o povijesti ranog novog vijeka koji su doseljene slavenske stanovnike na alpskom području nazivali Hrvatima.[33] Zbog

---

32 Anton LINHART, *Versuch einer Geschchte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs*, I.-II., Leibach 1788.-91. i Nürnberg 1796. Prijevod na slovenski: Anton LINHART, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*, Ljubljana 1981.

33 Josef DOBROWSKÝ, *Slovanka*, Prag 1814., 73-79.

toga je u klasifikaciji slavenskih naroda i jezika tamošnje stanovništvo nazivao hrvatskim imenom.[34]

Ni Jernej Kopitar, Gajev stariji suvremenik, pisac prve znanstvene gramatike slovenskog jezika (1808.), nije još za slovenski jezik upotrebljavao slovensko ime, već ga je u naslovu svoje gramatike općenito nazvao "slavenskim jezikom u Kranjskoj, Koruškoj i Štajerskoj" (slawische Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark). U svojoj Gramatici je konstatirao da se slovenskim imenom nazivaju samo Slaveni u Štajerskoj i Koruškoj kako bi se tim općim slavenskim imenom, koje je tako postalo posebno, razlikovali od svojih njemačkih sugrađana (deswegen nennen sie sich Slovenzi), dok je u Kranjskoj, naseljenoj isključivo Slavenima, taj razlog otpao, te je – kako je napisao – tamo od pamtivijeka (seit Mannsgedenken) u uporabi isključivo posebno ime "Krajnci" (Krainzi). Pritom je tvrdio da se "Kranjac" ("Krainer") – a budući da je sam rođen u Kranjskoj to je morao dobro znati – nikad neće nazvati Slovencem, te da se "Slovenac" (Slovenz) nikada neće nazvati Kranjcem.[35] Zbog toga se protivio uporabi imena "Slovenci" (ili njemačkog naziva "Winden") kao nacionalnog imena za slavensko stanovništvo tih pokrajina, ali nije prihvaćao ni kranjsko ime kao zajedničko njihovo nacionalno ime, čemu je bio sklon Linhart, premda je sam književni jezik gradio na kranjskom narječju, a u samom tekstu svoje Gramatike govorio o "kranjskoj gramatici" (krainische Grammatik) i kranjskom jeziku. Najodlučnije se usprotivio Dobrovskom koji je za stanovništvo tih pokrajina rabio hrvatsko etničko ime. Želio je da se slavenski jezik i narod tih pokrajina nazovu povijesnim karantanskim imenom, tj. prvim i jedinim imenom pod kojim su dotad u povijesti bili ujedinjeni kao jedna cjelina.[36] Uočavajući opći trend s vremenom je ipak prihvatio i slovensko ime, ali mu je karantansko ime ostalo srcu najviše priraslo, te su mu prijatelji, znajući da se i sam nazivao Karantancem, na spomen-ploči koju su dali postaviti 1845. nad njegovim grobom na bečkom groblju sv. Marka (umro je 1844.) dali uklesati natpis: "Bartholomaeus Kopitar Carantanus".[37]

Richter je u svom prilogu 1819., u prvom dijelu (na koji se Gaj u svom članku nije izravno osvrnuo) prihvatio Linhartovu predodžbu o kranjskom imenu Slavena na granicama Rimskog carstva prije njihova doseljenja na alpsko područje (Kraini, Krajn-

---

[34] Josef DOBROWSKÝ, *Slavin. Beiträge zur Kentniss der slawischen Literatur, Sprachkunde und Alterthümer, nach allen Mundarten*, Prag 1808., 365, 380.

[35] Bartholomäus KOPITAR, *Grammatik der slawischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, Leibach 1808. (1809.!), str. VI. - v. također pretisak, Ljubljana 1971.

[36] KOPITAR, Grammatik, 207; isti, Institutiones linguae slavicae, *Jahrbücher der Literatur*, 17, Wien 1822., kod: Jernej KOPITAR, *Spisi* II., 1, Ljubljana 1944., 194-237. (Recenzija rada Jozefa Dobrovskog pod istim naslovom tiskanog 1822.)

[37] M. J. FESL, Kopitarov spomenik, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 11, 1845., br. 52, 27. XII.

zi), o čemu je već bilo riječi. Upozorio je da Linhart kranjsko ime rabi za sve Slavene unutrašnjoaustrijskih zemalja, ali je sam, očigledno ne slažući se s Linhartom, za njih – kao što je također već rečeno – rabio (uz opće slavensko ime) naziv Vindi ili Vendi.[38]

U prvim desetljećima 19. st. među velikim imenima "preteča" preporoda kod slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji bila je otvorena rasprava o jezičnim i time etničkim odnosno nacionalnim slavenskim identitetima (u skladu s jezičnim shvaćanjem etničkog i nacionalnog identiteta) i njihovu razgraničenju. Dobrovský je na slavenskom jugu vidio samo dva jezika i naroda, hrvatski i srpski, ali je hrvatskim smatrao jezik Slavena Koruške, Štajerske i Kranjske, te civilne (kajkavske) Hrvatske, a jezik ostalog južnoslavensko stanovništva i samo stanovništvo nazivao je srpskim ili ilirskim imenom. Slavenski jezik Kranjske smatrao je "u osnovi" samo "varijetetom hrvatskog" (das Windische in Krain ist im Grunde nur eine Varietät des Kroatischen), premda je ocjenjivao da se on postupno oblikovao u zasebni varijetet, ravnopravan varijetetu civilne Hrvatske.[39] Zbog toga je želio da se to područje ujedini u jednoj latiničkoj grafiji, tj. da se "kranjska" grafija približi grafiji civilne Hrvatske.[40]

Kopitar je pritom prihvaćao okvir koji je Dobrovský označavao kao jednu jezičnu i etničku cjelinu (slovenska narječja i hrvatsko kajkavsko narječje), ali ne pod hrvatskim imenom, već pod karantanskim, odnosno pod slovenskim imenom. Jednako je tako odbacivao prijedlog da se na tom području umjesto "kranjske" prihvati "hrvatska" grafija, obrazlažući to većom razvijenošću "kranjskog" jezika i prednošću "kranjske" grafije koja je, smatrao je, bliža izvornom glasovnom sadržaju latinskih slova.[41] Štokavsko narječje smatrao je srpskim jezikom, a nazivao ga je i ilirskim (premda je odbacivao shvaćanja da su antički Iliri bili Slaveni), a time je i sve štokavce, pravoslavne i katolike, smatrao u etničkom pogledu Srbima.[42]

Biskup Vrhovac i njegov krug reagirali su na te jezično-nacionalne koncepcije. Kanonik Mahanović se 1814. u svom spisu s prijedlogom grafijske reforme osvrnuo na Kopitarovu Gramatiku, ali je svjesno izbjegao mjesta na kojima je Kopitar za slovenska i hrvatsko kajkavsko narječje kao cjelinu rabio karantansko ime. Iz Kopitarova djela se u svom spisu pozvao na klasifikaciju u kojoj je ta skupina nazvana hrvatskim imenom, prešutjevši da se radi o klasifikaciji Dobrovskog koju je Kopitar unio u uvod svoga djela kako bi se na nju kritički osvrnuo. Istodobno se Mahanović nije složio s povezivanjem hrvatskog kajkavskog sa slovenskim narječjima, već je smatrao da

38 RICHTER, Über Innerösterreichs Geschichte, 3-28.

39 DOBROWSKÝ, Slavin, 380.

40 DOBROWSKÝ, Slavin, 85.

41 KOPITAR, Grammatik, 207

42 KOPITAR, Institutiones linguae slavicae, n. mj.

"hrvatsko" narječje civilne Hrvatske pripada skupini "ilirskih" narječja kojoj uz "hrvatsko" pripadaju bosansko, slavonsko, dalmatinsko i dubrovačko, te srpsko i bugarsko narječje. Slovenska narječja objedinjavao je kao cjelinu i nazivao ih "kranjskim jezikom" (lingua Carniolica), kao što ih je nazivao i Kopitar.[43] Mahanovićeva jezično-nacionalna klasifikacija bila je u skladu s istodobnim, godinu dana ranijim pismom koje je Vrhovac 1813. uputio svećenicima svoje biskupije pozivajući ih na prikupljanje narodnih riječi, poslovica itd. i u kojem je o hrvatskom (tj. kajkavskom) i slavonskom (tj. štokavskom) "narječju" ("dialectum", premda u terminologiji nije uvijek dosljedan) govorio kao o dijelovima jedinstvenog "ilirskog jezika" (lingua illyrica). Prikupljeni jezični materijal trebao je poslužiti "društvu učenih muževa" (eruditorum virorum societas) koje je u Beču radilo na uzdizanju "ilirskog" jezika na razinu suvremenih europskih književnih jezika.[44] Premda nije utvrđeno o kakvom se društvu radi, Vrhovac i njegov krug su očigledno razmišljali o stvaranju standardnog jezika koji bi sadržavao elemente svih "ilirskih", ustvari hrvatskih narječja. Pritom se očigledno radilo o jeziku koji bi obuhvatio hrvatski dio govornika "ilirskog" jezika, tj. onaj dio koji se služio latinicom, jer se Vuk Stefanović Karadžić u vrijeme Vrhovčeva pisma još nije bio pojavio u Beču gdje će ga Kopitar animirati za rad na standardizaciji srpskog jezika na osnovici narodnoga štokavskoga govora pravoslavnog i katoličkog stanovništva. Razmišljali su, kao što je također već rečeno, i o jedinstvenoj latiničkoj grafiji za "ilirski" (tj. hrvatski) i "kranjski" (tj. slovenski) jezik.

Prema tome, dok su Dobrovský i Kopitar slovenska i hrvatsko kajkavsko narječje promatrali kao jednu cjelinu, Dobrovský pod hrvatskim a Kopitar pod karantanskim ili slovenskim imenom, Vrhovac i njegov krug su kajkavsko narječje izdvajali kao dio "ilirske", ustvari hrvatske štokavske i kajkavske jezične cjeline.

Drašković je stupio u politički život i istaknuo se kao vodeća osobnost politike hrvatskoga plemstva nakon smrti Maksimilijana Vrhovca. U svojoj "Disertaciji", tiskanoj uoči zasjedanja Hrvatskog sabora 1832., iznio je nacrt novog političkog i socijalnog programa hrvatskog plemstva. U njoj je iznio predodžbu o "Iliriji velikoj" od (uključivo) Koruške do Bosne, pri čemu je njezine stanovnike nazivao "Slavo-Hrvatima", tj. tako geografski omeđeno ilirsko ime i hrvatsko ime bili su za nj istoznačnice. U njemačkom izdanju iz 1834. Drašković je na istom mjestu upotrijebio naziv "kroatische Slaven". Na naslovnoj stranici njemačkog izdanja navedeno je da je spis preveden sa "ilirskog" (aus dem Illyrischen), ali na mjestu gdje Drašković u hrvatskom

43 MAHANOVIĆ, Observationes circa croaticam orthographiam, n. dj.

44 Usp.: Štampani poziv biskupa Maksimilijana Vrhovca Rakitovačkoga, kod: FANCEV, Dokumenti, 60-62. – latinski tiskani izvornik od 26. lipnja 1813. Izvornik i hrvatski prijevod tiskani su kod: *Danica ilirska*, 3, 1837., br. 24, 17. VII. Hrvatski prijevod iz *Danice* v. kod: ŠICEL, Riznica ilirska., 29-31.

izdanju rabi naziv "naš jezik" u njemačkom piše izričito "kroatische Sprache".[45] Gaja su iz "Disertacije" očigledno zaintrigirala ta stajališta, te je krajem 1832., prije Draškovićeva odlaska u Požun na zasjedanje Ugarskog sabora i prije svog odlaska u Beč radi ishođenja dozvole za izdavanje "Novina", u podsjetnik ubilježio svoju namjeru da se nađe "z Draskovichem zaradi historie".[46] S Draškovićem se upoznao vjerojatno tek na početku 1833., kada je iz Beča posjećivao svoje prijatelje koji su u Požunu boravili kao jurati na zasjedanju Ugarskog sabora.[47]

Elementi nacionalne ideologije sadržani u "Disertaciji" umnogome su se razlikovali od onih koje je Gaj dotad bio oblikovao, ali je Gaja očigledno inspirirala predodžba o hrvatskom etničkom prostoru. Gajeva pjesma "Još Horvatska ni propala" i spis "Ein Fragewort" s predodžbom o "Hrvatima u Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj, kao i u današnjoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji", te Istri i dijelu Bosne nastajali su u Beču na početku 1834. god., u vrijeme dok se Gaj u nedalekom Požunu preko svojih prijatelja susretao i zbližio s Draškovićem. Gajeva povijesna "Hrvatska republika" iz njegova spisa, odnosno Gajeva preporođena i ponovno ujedinjena Hrvatska ("Horvatska se preporodi", kako kaže u pjesmi) i njegovi "vsi Horvati stare države" opsegom su identični s Draškovićevom "Ilirijom velikom" kao zemljopisnim pojmom i "Kraljevstvom iliričkim" kao političkim pojmom, te s Draškovićevim "Slavo-Hrvatima" kao stanovnicima toga prostora.

Gaj se oblikujući svoju predodžbu o "gornjim Hrvatima" oslanjao na tendencije koje su se u oblikovanju hrvatske nacionalne ideologije naslućivale u razdoblju "preteča" preporoda prvih desetljeća 19. st., te na elemente u nacionalnim koncepcijama Janka Draškovića, a stavljao ju je u okvir suvremene ideje o slavenskoj kulturnoj uzajamnosti. Naime, jednako kao što je tvorac ideje o slavenskoj kulturnoj uzajamnosti Ján Kollár okupljajući sve Slavene u samo četiri jezično-nacionalne skupine smatrao da se u češkoj skupini moraju pod češkim imenom okupiti Česi i Slovaci, jer je vjerovao da se Slovaci pred opasnošću od mađarizacije mogu spasiti za slavenstvo samo ako postanu Česi, tako je i Gaj vjerovao da se Slovenci mogu pred opasnošću od germanizacije očuvati kao Slaveni jedino ako postanu, odnosno (kao što je izjavljivao) ako ostanu Hrvati.

Gaj je ustrajao u svojoj koncepciji oblikovanoj na početku 1833. god. Dapače, 1835. god. je krenuo u preporodnu akciju iznoseći u "Danici" predodžbu o južnim Slaven-

45 (Janko DRAŠKOVIĆ), *Disertatia iliti razgovor darovan gospodi poklisarom y buduchjem zakonotvorzem Kraljevina nasih za buduchu Dietu ungarsku odaslanem*, Karlovac 1832., 3; (Janko DRAŠKOVIĆ), *Erinnerungen an die zum ungarischen Reichstag bestimmten Deputirten der Königreiche Kroatien und Slavonien*, Leipzig 1834., str. XIII, XVI.

46 Ljudevit GAJ, *Poszli vsakojachki* (rkp.), NSK, Ljudevit Gaj, Rukopisna zbirka, R B I 3

47 STANČIĆ, Gajeva "Još Horvatska ni propala", 157.

ima koji se dijele samo na Hrvate i Srbe.[48] No, već u drugoj polovici 1835. je među južnim Slavenima spominjao i Slovence. Očigledno je shvatio da je nacionalni identitet pod slovenskim imenom činjenica i da bi izričito izjašnjavanje protiv slovenskog identiteta bilo kontraproduktivno. Prvi put je Slovence kao zasebni identitet u sklopu "ilirskog koljena" izdvojio u kolovozu 1835. u članku "Naš narod".[49] Intimno je ipak do kraja života ustrajao u shvaćanju da su Slovenci u etničkom pogledu Hrvati. "Separatizam" pojedinih "literata" koji je spominjao 1833., on je u svojim razgovorima 1860-ih godina vezivao izričito uz Jerneja Kopitara i "kopitarovce" koji su, smatrao je, na osnovi sitnih jezičnih razlika izdvojili Slovence iz hrvatske etničke cjeline i "ilirske" jezične zajednice.[50]

Gajeva varijanta svehrvatstva usmjerenog prema Slovencima nije ušla u sustav hrvatske preporodne nacionalne ideologije u njezinu klasičnom obliku kakav je prevladavao nakon 1835. Naime, za uspjeh preporodnog pokreta, u vrijeme izrazitog mađarskog pritiska, bilo je važnije afirmirati hrvatski nacionalni identitet prema mađarskom, ojačan osloncem na predodžbu o hrvatskom identitetu kao dijelu slavenskog i južnoslavenskog identiteta, nego inzistirati na definiranju ili međusobnom diferenciranju pojedinačnih južnoslavenskih nacija. S druge strane, Gajevo shvaćanje o slovenskom kao dijelu hrvatskog etničkog područja nastalo je u vrijeme dok je on zastupao shvaćanje iz hrvatske tradicije o oblikovanju zasebnog hrvatskog književnog jezika, zasnovanog na svim trima hrvatskim narječjima, ali s težištem na elementima kajkavskog i čakavskog narječja. Prihvaćanjem stajališta o potrebi stvaranja jedinstvenog južnoslavenskog jezika na štokavskoj osnovici Gaj je napustio shvaćanje o zasebnom hrvatskom književnom jeziku, a time i o jeziku kao elementu zasebne hrvatske autoidentifikacije i diferencijacije prema ostalim južnoslavenskim nacijama. U takvim prilikama Gajevo je shvaćanje o slovenskom etnikumu kao dijelu hrvatskog etničkog prostora postalo sa stajališta ciljeva hrvatskog preporodnog pokreta kontraproduktivno i Gaj se nadalje susprezao zastupati ga u javnosti. No, njegova ukupna predodžba o hrvatskom jezičnom, etničkom i povijesnom državnom identitetu pripremnog preporodnog razdoblja svjedoči o hrvatskim izvorištima njegove ideologije i ideologije hrvatskog preporodnog pokreta.

48 Ljudevit GAJ, Oglas, *Danica*, 1835., br. 22, 6. VI.

49 Ljudevit GAJ, Naš narod, *Danica*, 1835., br. 34, 29. VIII. Usp: STANČIĆ, "Naš narod" Ljudevita Gaja, n. dj.

50 STANČIĆ, Gajeva "Još Horvatska ni propala", 138-140.

PRILOG

Ljudevit Gaj

Ein Fragewort über Croatien im Anfange des neunten Jahrhunderts, oder eigentlich einige Bemerkungen über Pr[ofessors] Richter's Ansichten: Über Innerösterreichs Geschichte und Geogr[aphie] im Mittelalter, insonderheit der windischen Mark. s. Beyträge zur Lösung der Preisfrage des durchleuchtigsten Erzherzog Johann für Geogr[aphie] etc. Wien 1819. 1. Heft.[51]

"Das Ende wirft Licht auf den Anfang und das Mittel, und umgekehrt."

Einige Bemerkungen über Pr[ofessors] Richter's Ansichten: Über Innerösterreichs Geschichte und Geographie im Mittelalter, insonderheit der windischen Mark. s. Beyträge zur Lösung der Preisfrage des durchleuchtigsten Erzherzog Johann für Geogr[aphie] und Hist[orie] Innerösterr[eichs] im Mittelalter. Wien 1819. 1. Heft.

Ohne den Werth der sehr schätzbaren Geschichtforschung des H[errn] Pr[ofessor] Richter im allgemeinen zu schmälern müssen wir jedoch gestehen, daß es uns sehr Wunder nimmt, daß die im vorliegenden Beyträgen vorkommenden Irrthümmer noch bisher von Niemanden öffentlich gerügt worden sind. Wir können daher, nicht umhin die seltenen Freunde slavischer Geschichte, deren Wichtigkeit Europa vielleicht all zu spät kennen lernen dürfte, wenigstens auf die großen Widersprüche aufmerksam zu machen. Wir dürfen aber um nicht zu weitläufig zu werden, keine langen Auszüge machen, sondern müssen unsere Leser auf das übrigens vortreffliche Buch selbst hinweisen.

§ 7. S. 28. heißt es:

"Nach dem Heereszuge Pipins wider die Avaren (796) gehörten das windische Land zwischen der Drau und Save, ferner Krain, d. h. das Land zwischen Karst, zwischen Karantanien im engeren Sinne, und Croatien zur italischen Ostmark (Austria Italia) oder zum Herzogthum Friaul, welches auch Istrien, das fränkische Dalmatien und Croatien in sich begriff. Der Herzog war jener tapfere Heinrich oder Erich, welcher zugleich mit dem slavischen Wojwoden Wo[i]nimir oder Bojnomir dem Avarenreiche das Ende machen half."

"Gleich wie in Oberpannonien die Gränzgrafen noch manchen Aufstand der unterjochten Slaven niederzukämpfen hatten (S. 29), wie denn auch der Gränzgraf Herold bey einem solchen Zuge gegen die Rebellen umkam, also fehlte es auch in

[51] Zahvaljujem asistentici Kristini Milković koja je prijepis usporedila s često teško čitljivim izvornikom i pridonijela točnosti prijepisa, te dr. sc. Marini Fruk koja je lektorirala ovaj dosta nemarno pisani i nedotjerani tekst pri čemu je, ne dirajući u Gajev jezični izričaj i u suvremeni pravopis, uklonila gramatičke i pravopisne propuste.

Liburnien, Dalmatien und Croatien nicht an freyheitsliebenden Slaven, welche lieber ganz u[n]abhängig geblieben wären, oder doch wenigstens der griechischen Herrschaft anzugehören wünschten, und bey deren Bekämpfung 799 Herzog Erich (Heinrich), dieser tapfere, siegreiche Gränzhüter, sein Leben verlor."

S. 29. Carl der Große bestrafte die Treulosen für diesen Mord, und ernannte 800 den Cadaloch zum Herzoge von Friaul.

S. 30. "Der Friaulische Herzog Cadaloch soll eine weit ausgedehnte Wirksamkeit gehabt haben."

§ 8 S. 34. "Der Tod Carls des Großen 814. änderte in diesen Gegenden gewaltig die Gestalt der Dinge. Dem allgemein geehrte und zugleich gefürchtete Kaiser war nicht mehr; das Ruder eines ungeheueren Staates führte ein schwacher Fürst; Aufmunterung genug für die slavischen Völkerschaften in Osten zum Auf- und Widerstand."

S. 35. "Damahls war ein gewisser Ljudevit als Wojwod über die Slaven zwischen der Save und Drau gesetzt, ein kühner (S. 36), ehrgeiziger, freyheitsliebender Fürst. Die fränkischen Annalisten schreiben freylich nicht viel Gutes von ihm, aber das ist begreiflich. Seine Wojwodschaft gehörte mit zu den Ländern, welche dem Herzoge Cadaloch von Friaul untergeordnet waren. Er (Ljudevit) schickte seine Gesandten an Ludwig den Frommen nach Heristall mit Beschwerden über Bedrückungen und Grausamkeiten des friaulischen Herzogs Cadalochs 818."

Zu derselben Zeit huldigte Borna Fürst der Guduscaner Slaven am Timok der sich so eben aufs Cadalochs Verwendung von den Bulgaren getrennt hatte (wofür ihm Cadaloch, zum Ljudevits Verdruße, Dalmatien zugeordnet hat) durch Gesandte dem Kaiser. (S. 37) Aus Rücksicht für Cadaloch wurde demnach Ljudevit mit seiner Klage abgeriesen, und suchte daher sein Heil in den Waffen. Nachdem er das gesammte Volk nicht bloß in Slavonien, sondern auch in Croatien, in Krain und Kärnthen für sich gewonnen hatte, erfochte er über das gegen ihn aus Italien anrückende fränkische Heer den eisenen Sieg und ließ dem Kaiser einen Frieden anbiethen. Inzwischen brachte er die (S. 38) Slaven an Timok, welche unlängst sammt dem Herzoge Borna von den Bulgaren, und somit auch von Byzanz abgefallen waren, aber nur auf kurze Zeit, von der fränkischen auf seine Seite. Da er von Cadaloch, welcher auf dem Rückwege aus Pannonien starb nicht mehr zu befürchten hatte, so drang Ljudevit gegen Karantanien vor.

Allein Herzog Balderich, Cadalochs Nachfolger, schlug ihn, und nöthigte ihn Karantanien zu verlassen.

Jetzt kehrte Ljudevit seine ganze Macht nach Süden gegen den Herzog Borna gegen den er in einer Schlacht an der Culpa einen Sieg davon trug; wonach die Guduscaner und Timokaner Slaven demungeachtet wieder unter Bornas Bothmässigkeit zurückkehrten. Als hingegen Ljudevit im Dezember 819. in Dalmatien einfiel, (S. 39) mußte er sich mit großen Schaden unverrichteter Sache zurückziehen. Borna berichtete die über Ljudevit errungenen Vortheile dem Kaiser.

"Ljudevit wendete sich hierauf 820. aus Liburnien durch Krain nach Kärnthen. Der Kaiser aber hielt zu Achen eine Versammlung seiner Großen, darin man sich über den Abfall Ljudevits und über die Mittel, ihn zu bestrafen beratschlagte. Man beschloß, mit drey Herren von drey verschiedenen Seiten den Rebellen anzugreifen; Borna selbst erschien beym Kaiser, um sein Gutachten für den bevorstehenden Feldzug abzugeben."

Im Frühling setzten sich die drey Heere gegen Ljudevit in Marsche.

S. 40. "Die unmittelbare Folge dieses Feldzuges war, daß sich die Krainer (Carniolenses, das erste Mahl, daß sie unter diesem Nahmen vorkommen), welche an der Save wohnten, dem Herzoge Balderich von Friaul unterwarfen. Ihrem Beyspiele folgte auch jener Theil der Karantaner, der von der fränkischen Herrschaft abgefallen war, und sich zu Ljudevit geschlagen hatte."

Hiermit war die Sache aber noch keineswegs beendigt. Als die Armeen sich entfernt hatten, trieb Ljudevit sein altes Wesen, so, daß man zu Achen in Februar 821. neuerdings einen Feldzug zu thun beschloß.

Ljudevit hatte nähmlich in diesem Jahre seinen gefährlichen Nachbar, den Herzog Borna verloren, an dessen Stelle der Kaiser den Sohn oder Neffen des Verstorbenen, den Ladislaus, ernannte."

S. 41. Der neue Feldzug gegen die windische Mark dauerte drey Monathe; die ganze Gegend wurde verwüstet, und die Krieger gingen nach Hause. Diese Verwüstungen entmuthigten das windische Volk, es ließ die Sache seines Helden fallen, so wie die Oberkrainer schon voriges Jahr gethan, und unter die friaulische Herrschaft zurückgekehrt waren. Nur in Unterkrain gegen Sisek (Siscia) war Ljudevit noch mächtig und bedrohte Bornas Nachfolger, den Wojwoden Ladislaus in Dalmatien. Darum mußte noch ein dritter Feldzug von Italien aus gegen Ljudevit unternohmen werden (822). Kaum erfuhr dieser den Anmarsch der Franken, als er zu den Serbli[ern] entfloh. Hier ermordete er einen Wojwoden, von dem er gastfreund[lich] aufgenommen ward, und bemächtigte sich seines Gebieths. (S. 42) Begab sich nach Dalmatien zum Herzoge Ljudemisl, einem Vetter des Borna und Anhänger der Franken (823). Dieser, um Rache zu nehmen wegen des vor zwey Jahren verwüsteten Landes, erschlug den Ljudevit, und meldete die That dem Kaiser.

"Der gefährliche Mann, der Trost und die Hoffnung der Unruhigen und Unzufriedenen in dieser Gegend, war nicht mehr, der Rest der heidnischen Opposition verkroch sich in den Schlunfwinkel, die windische Mark blieb eine fränkische Provinz."

S. 46. Im J. 827. sind die Bulgaren mit großer Macht über die Drau gesetzt und in Pannonien eingefallen u.s.w.

S. 47. Der Kaiser schrieb dieses Unglück bloß allein der Fahrlässigkeit des friaulischen Herzogs Balderich zu.

Darum ward er auch 828. abgesetzt, die friaulische Mark aber, die er bisher allein verwaltet, wurde in vier Grafschaften zertheilt, in Karantanien, Friaul mit Istrien, Unterpannonien (das Land zwischen der Drau und Save) und Krain mit Liburnien. Wenn aber diese vier Grafschaften anvertraut wurden melden die fränkischen Annalisten nicht.

Im Lande zwischen der Save und Drau scheint Salacho wenigstens um das Jahr 837. geherrscht zu haben.

S. 49. Um das Jahr 830. (als nähmlich Ratbod die Ostmark verwaltete) kam ein gewisser Privinna, vor dem mährischen Herzoge Mogimir sich flüchtend, mit den Seinigen (darunter auch Hezil, Chozil, Kozel, sein Sohn) über die Donau zu Ratbod, der ihn sogleich dem König Ludwig vorstellte, auf dessen Befehl der Fremdling im Christenthume unterrichte[t] und zu Treibmauer getauft wurde.

Privinna (mit dem Taufnahmen Bruno) begab sich sammt seinem Sohn Hezilo in das Land des Herzogs von Bulgarien, Ratimor.

Zur selben Zeit aber sendete König Ludwig gerade den Ratbod mit einem großen Heer gegen Ratimor.

S. 50. Ratimor nahm die Flucht. Privinna wurde vom Grafen Salacho aufgenommen, der ehe mit Ratbod ausführte. In der Folge gab der König diesem Privinna ein Stück des unteren Pannonien am Fluße Sau zu Lehen. Hierauf baute sich dieser ein Burg in einer waldig sumpfigen Gegend unweit Zilly, sammelte Leute und vergrößerte sich.

S. 53. Es dürfte wohl nicht zu viel behaupten seyn, wenn man annimmt, daß Privinna gewisser Massen an die Stelle des rebellischen Ljudevit, in der windischen Mark getreten war, ja, daß ihn der deutsche König, als ein besonderes brauchbares Werkzeug betrachtete, die zum Aufstande so leicht beweglichen Völker dieser Gegend bey Gehorsam und Ruhe zu erhalten, die Gränze zu schützen und wo möglich zu erweitern.

S. 55. "Die Befreyung der Chorvaten von der fränkischen Herrschaft erzählt Const. Porphyr. also:"

"Einige Jahren waren auch die in Dalmatien wohnenden Chrobaten den Franken unterworfen so wie früher, da sie in deren Lande wohnten. Allein die Franken gingen so grausam mit ihnen um, daß sie die chrobatischen Säuglinge tödteten und den Hunden vorwarfen. Dieß konnten die Chrobaten nicht ertragen; sie standen auf und tödteten alle fränkischen Obrigkeiten. Ein großes Heer rückte nun gegen sie aus Franken an. Nach einem siebenjährigen Krieg behielten die Chrobaten die Oberhand, und tödteten alle Franken sammt dem Fürsten Cotzilin. Also frey geworden begehrten sie die heil[ige] Tauf, vom Römischen Papste, und es wurden Bischöfe geschickt, die sie tauften." – "Exinde liberi, et sui juris facti sacrum Baptisma a Romano Pontifice petierunt – Principatum tenente Porino."

Aus dieser hier in kurzem Auszügen gegebenen Schilderung der Geschichte der sogenannten windischen Mark in der ersten Hälfte des 9ten Jahrhunderts glauben wir Folgendes zu ersehen, daß Süd-Slaven, mit Ausnahme der Bulgaren zu Ende des 8ten Jahrhund[erts] unter die fränkische Bothmässigkeit kamen, daß die freyheitliebenden Chorvaten schon im J. 799. einen Aufstand wagten wobey sie den fränkischen Fürsten Heinrich Herzog von Friaul ermordeten.

Nach dem Tode *Carls* des Großen empörten sich die *Horvaten* abermals, an ihrer Spitze stand der Rächer Volksheld Ljudevit (der Leutselige), Rector der Chorvaten in Pannonia Savia, gegen die fränkische Oberherrschaft.[52] Diesem kühnen Volkshelden trat Borna, der Guduscaner und Timokaner Chorvaten (das heißt der Serbler) Wojvod und Rector Dalmatien als fränkischer Parteygänger und als eine Creatur des friaulischen Herzogs Cadaloch mit bewaffneter Faust entgegen, und ward am meisten daran schuld, daß das Chorwatische Volk das unerträgliche Joch der Franken unter Ljudevits siegreichen Fahnen nicht abzuschütteln vermochte. Der Volksfeind Borna starb jedoch früher als Ljudevit der Übermacht der Unterdrücker weichen mußte. Als dieser schon seinen Plan scheitern sah, war er entschlossen und kühn genug um für die Volksfreyheit noch den letzten Streich zu wagen, er kam zu einem Serben-Wojwod (zu welchem andere als zum Ladislav, Sohn des Borna, Wojwod der Guduscaner und Timokaner, ausser deren Gebiete man für jene Zeit noch schwerlich ein anderes Serblier finden wird) ermordete ihn, und bemächtigte sich seines Gebietes.

[52] Tekst je ovdje uređen spajanjem dijelova osnovnog teksta i teksta na margini.
Osnovni tekst glasi: "Nach dem Tode Carls des Großen empörte sich Ljudevit (der Leutselige) gegen die fränkische Oberherrschaft."
Na margini: "die Horvaten abermals, an ihrer Spitze stand der Rächer Volksheld Ljudevit Rector der Chorvaten in Pannonia Savia".

Das selbe wollte er wahrscheinlich auch mit Dalmatien thun, wo Ljutomiszel ein Vetter des Borna Ladislav's Stelle verwaltete. Ljutomiszl aber gewann unseren Helden wahrscheinlich durch List, in dem er ihm Freundschaft heuchelte, und brachte ihn aus Leben.

Hierauf artete die fränkische Herrschaft in wüthige Tyraney aus, die Chorwaten ergriffen die Gelegenheit der Marktheilung in 4 Grafschaften, und empörten sich. Nach einem siebenjährigen Kampfe retete ein Theil derse[l]ben die Nationalfreyheit und knüpften unter dem Wojwod Porin mit dem Papsten ein neues Freundschaftsverhältniß an.

Dieses und kein anderes Resultat muß nach unserer Meinung jeder unbefangene Leser aus der obengegebenen Schilderung selbst ziehen; wir können daher nicht bezweifeln wie der H^r^ Pr Richter oben Seite 43. Folgendes sagen konnte:

"Vergleichen wir das bisher Erzählte mit den Nachrichten, welche Const. Porphyr. über die Croaten gibt, so sieht man deutlich, daß jener Porinus, unter welchem die Chorwaten die Taufe von Rom begehrten kein anderer sey, als der Herzog Borna bey den abendländischen Schriftstellern, und man wird demnach alle Ursache heben, Mißtrauen in das gute Gedächtniß des kaiserlichen Historiographen[53] zu setzen."

Wie läst sich wohl Borna, den Pr Richter als den größten Feind der kroatischen Volkssache schildert, mit Porin dem edeln kroatischen Wojwod unter dessen Leitung die Nation ihre Unabhängigkeit befestigte, verwechseln, wie läßt es sich wohl annehmen, daß nach dem Falle Ljudevits des Volkshelden - Volksfreundes (des Leutseliges) - sein und des Volkes größter Feind und thätigster Gegner Borna sich an die Spitze der um die Freyheit ringenden kroatischen Nation gestellt, und so das vom Ljudevit begonnene große Befreyungswerk vollendet hätte? - Liegt in solcher Annahme nicht ein offenbarer selbst dem Uneingeweihten leicht bemerkbarer Widerspruch? Die Unhaltbarkeit seiner Behauptung erhebt aber der Herr Verfasser selbst über alle Zweifel, indem er nach den Fränkischen Annalisten den verachtungswürdigen Borna früher (821.) sterben läßt, als der kühne Ljudevit durch verräterische Hand umkam (823).

Wie kann man Const. Porphyr. Stelle: "*Post septem annorum bellum aegre tandem superioris facti Chrobati - Exinde liberi et sui iuris facti - Principatum tenente Porino*" mit dem fränkischen Annalisten dahin vergleichen, um den Mann der von Const. Porphyrogen. eben hier als Gegner der Franken geschildert wird, mit einem herzoglichen Individuum zweideutigen dessen Treue und Anhänglichkeit an die Franken von den abendländischen Annalisten gepriesen wird, für eine und dieselbe Person zu erklären? Wie könnte ferner bey der Voraussetzung, daß Borna der Porin des Const.

[53] Tj. Konstantin Porfirogenet.

Porphyr. gewesen, der Kaiser dem Ladislav, Sohn des Borna, Dalmatien anvertraut hat. Wir halten alle weiteren Gründe und Erläuterungen die man noch allenfalls gegen die obererwähnte Behauptung des Herrn Pr. Richter anführen könnte, für überflussig, weil, wie wir bereits gesagt haben, sie in sich selbst zusammenstürzt.

Seite 55. wird aber gar folgende wunderbare Behauptung aufgestellt. Wir sehen hier den Privinna und dessen Sohn Chozil im Kampf mit den Croaten; wir sehen den Chozil, der nach seines Vaters Tode 850. die windische Mark allein regierte von den Croaten erschlagen, und wissen damit zugleich, wo jener Hezilo hingekommen, über dessen Verschwinden die abendländischen Annalisten schweigen?

Dies alles ersieht der Herr Professor aus der oben angeführten Stelle des Constantin Porphyr. - wir aber sind auch dann wenn wir sogar die obengerügte Hypothese über die Selbigkeit des Borna und Porin annähmen, um so weniger im Stande das, was der herr Prof. mit so bestimmten Blicke siehte, auch nur in der Ferne zu erblicken denn fürs erste starb Borna (des H. P. Richters Porin) schon im J. 821., wie kann also der Chozilin des Const. Porphyr. als Hezilo Sohn des Privinna, der 850. seinem Vater folgte, von den Croaten die unter der Anführung des Porin Freyheit erkämpften erst nach der Ermordung Cozilin erschlagen worden seyn? Wer mag das reimen? Wer bleibt hiebey die chronologische Combination?

Zudem ist es noch nicht ausgemacht obschon es der H. Pr. behauptet daß die Mark mit welcher Privinna vom Kaiser belehnt wurde und in der ihm sein Sohn Hezilo 850. folgte, daß Gebieth an der Sau um Cily gewesen sey. Es scheint uns dieß vielmehr eine von gewissen Historikern aus Patriotismus (um nemlich eine Lücke in der Vaterländischen Geschichte gefällig auszufüllen) angenommene Hypothese zu seyn, da jedoch für jeden Unbefangenen erheblichere Gründe dafür vor Hände sind, daß Privinnas Gebieth nirgends anders, als im Saladier *Comitat* zu finden, und daß die Mosburg am Salader *Mocsvar* (Sumpfe, Morast) *paluselede – palude sale* – erbaut wurden sey, nicht sehr weit von *I. Hadrians* Grab, wo im 11te Jahrhundert von König Stephan dem H. eine Benediktiner Abtey gestiftet wurde (Steyermärk[ische] Zeitschrift III. Heft. Über die Mosburg des Privinna S. 77).[54] Wenn es denn auch uns gar sehr darum zu thun wäre, dem Herzog Privinna jedenfalls in unserem Vaterlande am Gebieth einzuräumen, wie es einige Steyermärkische Geschichtsschreiber thaten, so wüsten wir füglich treffigere Argumente (oder sagen wir lieber Scheingründe) dafür zu finden, daß Privinna an den Sümpfen bey Selie in Königreiche Croatien nahe an der Culpe und Sawe gehaust habe, als jene sind, die bisher für die Cillyer Mark angeführt wurden. Wen wir aber auch die oberührten unhaltbaren Behauptungen

54 Bibliografski podatak dodan je na posebnom papiru. To je članak tiskan bez naznake autora: Über die Mosburg des Pribina, *Steyermärkische Zeitschrift* III., 1821., 71-80.

zugeben wollten, wie könnte man sie mit den Diplomen kroatischer Fürsten welche wir noch aus jener Zeit besitzen und deren einige sich in Zriny-Frangepanischen das heißt Subich-Gussichischen wohlverwahrten Archiven befinden, in Einklang bringen?

Wenn man Vermuthungen aufstellen darf, so glauben wir, daß unter Const. Porphyr. Chotzilin niemand anderer als jener Heinrich der im ersten Aufstand der Horvaten bey Tersat ermordet und dessen Tod durch Carl den Großen selbst gewächt wurde zu verstehen sey, da ohne Zweifel jeder Heinrich fränkisch Hezilo nach der kroatischen Termination Hozilin oder Hezilin heißt. Und wenn wir hier, wie Hr. Professor Richter, in das gute Gedächtniß der Kaiserl. Historiographen Const. Porphyrogen. Mißtrauen setzen, so glauben wir ihn dahin verstehen zu dürfen, daß Hozilin ein fränkischer Herzog von den empörten Chorvaten einige Jahre früher er ermordet worden sey, als die größere Hälfte der kroatischen Nation unter ihrem Anführer Porin gegen die despotische Oberherrschaft der Franken siebenjahrigen Kampfe für Freyheit und Nationalität um das Jahr 834. den Sieg davon getragen hat.

[Na margini:]
Es ist hier nicht der Ort die Geschichte jener bis jetzt mit einem selten und nur kärglich gelüfteten Sohle gern bedeckten Süd-Horvatischen Republik [die] nach dem Verfalle der Nordhorvatischen [Republik] (dessen Andenken wahrscheinlich in der allego[rischen] Sage von den drey Brüder *Chech, Leh, Meh* annoch aufbewahrte wird)

[Osnovni tekst:]
Wir sind nicht gesonnen, hier die Geschichte der Horvatischen Republik die im 7. und 8. [Jahrhundert]

auf Illyrischem Boden bestanden hat zu entwerfen. Wir müssen uns daher begnügen den bereits gemachten Bemerkungen noch jene beyzufügen, daß die Horvaten nach der Zersplitterung ihres Gemeinwesens, insbesonder nach dem zum Theil freywilligen, zum Theil erzwungenene Abfalle ihrer Gränz- und Oberbündern (Krainer und Gorotaner) und zwar nach dem Jahre 834. – um das durch siebenjährigen Kampf geretteten Überbleibsel – keinen Krieg mehr mit den Franken führten, so[n]dern daß sie sich um ihrer Freyheit zu behaupten in dem Überreste ihres zertrümmerten Staats (im heutigen Croatien, Slavonien zum Theil Dalmatien, zum [Theil] Bosnien) ziemlich ruhig verhalten und daß sie allmählig durch ihre Umgebungen nothgedrungen von der demokratisch-patriarchalischen zum monarchisch-aristokratischen Regierungsweise, vom freyem gemein und allodial Besitze zum Feudalwesen, und

vom einfachen und gleich wohl einfältigen Glauben ihrer heidnischen Väter zu der nicht einfältigen christlich-catholische Hierarchie übergegangen sind.

Letztlich sind wir der sicheren Überzeugung, daß in der älteren Geschichte Krains, Istriens, Kärnten und Steyermark schwerlich jemand sein Glück machen dürfte der das Vorurtheil der Gegenwart dazu bestimmen sollte, heutige Croatien, Slavonien und Dalmatien[55] auch im 7ten und 8ten Jahrhundert für ein *corpus separatum* der aber für einen ab immemoria integrirenden Theil der sogenannten Windischen Mark zu halten. Mit Bedauern sehen wir daß selbst vielen jedoch nicht alle slavischen Patrioten in den benannten Provinzen Krain, Kärnten [und Steyermark] in den Canzleyn ihrer Unterdrücker, in den Schreibkammern ihrer Fesselschmiede der Altfranken erfundenen, für die Nation schimpfle, dem gemeinen Mann nie verständlichen, ganz unvolksthümlichen oder eigentlich antislavischen Nahmen einer Windischen Mark für ihre national-geschichtliche Errinerung dem echtslavischen Andenken der Eidgenossenschaft Horvatischer Republik, deren Genossen einst ihre Väter waren, durch eine gränzenlose Verblendung vorziehen. Da doch eben diese nemlich Vindischen oder Windischen, wie man sie in obengenannten Provinzen leider nicht anders als verachtete Fremdlinge im eigenem Vaterlande ersprächlich schimpflich - später sogar ein hochgelehrter Styrier[56] zu nennen pflegt, ihre reineren, durch fremden Einfluß weniger verunglimpften Benennungen, allen Volkssitten so wie ihre alten National-Lieder und Tänze überhaupt ihre ganze Originalität nirgends so sicher als bey ihren Horvatischen Brüdern und Nachbarn finden können. Leider aber abstrachiren die meisten zu wenig von der Gegenwart, wenn sie die Vergangenheit beurtheilen und bedenken nicht daß den fränkischen Horvaten Jahrhunderte hindurch mit der Nationalität auch der spezifische National-Nahme wo nicht geradezu von der Canzel aus, als sündhaft verbothen doch gewiß durch alle mögliche geistliche und weltliche Mittel verhaft gemacht werden mußte, und daß sie ihren fränkischen Despoten durch neuen Verbindungen mit ihren Brüdern gefährlich werden. Die Gehäßigkeit, die feindseligen Gesinnungen wurden gegenseitig genährt bey den fr[änkischen] Horvaten aus politischer Absicht (*divide et impera*), bey den freyen, später mit Ungarn verbundenen Horvaten für das zweitdeutigen Betragen unter Ljudevit, anfangs aus anscheinend gerechten Rache, später aus dummen magyarisch motivirten Nationalhaß, immer aber für die nationale Interesse dies alles durch ein Jahrtausend sehr schädlich und äusserst sehr unpolitisch. Man denke sich solchere Verhältniße durch ein ganzes Jahrtausend.

55 S obzirom na brojne ispravke moglo bi se umjesto "heutige Croatien, Slavonien und Dalmatien" također čitati: "dermalige Croatien".

56 Tj. prof. Richter.

Wem die bisher theils vernachlässigte theils absichtlich verheimlichte theils entstellte (der Bayerischen in naher Rücksicht nicht sehr unähnliche) ältere Geschichte der Slavo-Horvaten kein Geheimniß ist, dem muß die Einseitigkeit mit der sogar im 19ten Jahrhundert die Nationalsachen der in Krain, Kärnthen und Steyermark wohnenden Slaven von einigen Literatoren (unter denen mehrere als z. B. Jarnik mit seinem *Etymologicon*[57] eine rühmliche Ausnahme macht)[58] betrieben wird - befremdet, denn was sollen wohl gemeine durch fremden Einfluß entstandene Idiotismen, der Materie und Form nach unästetische Provinzialismen dem Geiste des ächten Slavismus widerstrebende widerwärtige Sprachmißgeburt zum Hohen der Wahrheit des *prototypus* und zur Nährung des Separatismus mit so vielem Eifer vertheidigt, mit so blinder Liebe, ja man könnte beynahe sagen oft kindischem Wohlgefallene festgehalten, gepflegt und fortgepflanzt werden?

Es ist unläugbar, daß sich bey den Ober Horvaten in Cärnthen, Krain und Steyermark noch manche originäle Ausdrücke merkwürdigen Eigenthümlichkeiten in Sitten und Sprache finden lassen die bey den Mit[t]ern und Unter Horvaten verloren gegangen sind, es folgt aber aus dem noch nicht daß, weil bisher ihre Literatur auf einer dem Heile der Nation entgegengesetzten Grundlagen fortbetrieben wurde, sie auch schon einen hinreichenden Grund hätten, die Ausnahme zu einer für sich bestehenden Regel zu erheben, die Schale dem Kern hartnäckig vorzuziehen und so fort gegen ihr eigentliches Sprach und Nationalitäts *Conservatori* und das schädliche Isolirungswert zu vollbringen ohne dessen Nähe es ihnen schon längst wie den in Deutschland wohnenden Slaven ergangen wäre rücksichtslos zu arbeiten.

Will der Kärnthner, Krainer und Steyermärker mit Gewalt seine spezielle Nationalität verläugnen so hat er gar keine großen Erinnerungen aus seiner eigenen Geschichte, ausser er wäre vielleicht durch Gränzenlosverblendung geneigt sein meist aus fremden Blut stammenden Landstände (gegen die wir im Übrigen die gebührende Achtung nicht verletzen wollen) seine eigentliche Nationalitaets-Unterdrücker für slovenische Volkshelden zu halten. Nimmt er aber den Schleyer von Geschichte so muß er über die unzählige imponirende ehrenwürdige Reihe seiner alten und neuen Helden staunen sie bewundern. Nur dann ist er im Stande großartige Ideen von seiner Nation für sie zu fassen, nur dann ist seine Geschichte interessant. Dasselbe gilt in Hinsicht der Sprache und der Volkssitten. Ist er kein *Horvate* so hat er auch keine Alt-Nazionale theils Mythologie theils epische Lieder, die in Croatien noch in einer bewunderungswerthen Menge und Auswahl im Munde des Volks fortleben,

57 Urban JARNIK, *Versuch eines Etymologikons der slowenischen Mundart in Inner Österreich*, Klagenfurt 1832.

58 Na margini je dodan i zatim prekrižen tekst: "einige Literatoren, unter denen mehrere als z. B. Jarnik mit seinem *Etymologicon* eine rühmliche Ausnahme macht". Taj dio ovdje nije ispušten, napose zbog njegove važnosti za datiranje rukopisa.

ausser man wollte die den steyermärkischen halbdeutschen nachgemachte Volks-Hauslieder und Joklieder, Dreschlieder und hauere nachfabrizirte windische Gsangeln für Ober-Horvatische Nationallieder erklären. Wo bleibt der Slavismus - aber es sey dem wie ihn wolle, unser Trost ist.

Auch uns ist dieser Namen bekannt, auch wir sind Slovenzen (die Redenden) aus Mißverstand jene Gegensatz der Nemzen (die Stumme unverständliche). Aber dieser Namen kann als allgemeine für alle nicht gelten, weil nicht alle der Gegensatz der Nemzen aus Mißverstand machen wollen, und weil der *Pan Slavjan*, den doch einige immer im Munde führen indem sie ihn aus Unwissenheit dem Spezial-Namen der Horvaten jenem dennoch entgegensetzen. Uns kommen Slovenzen aber solche Slaven so vor wie absolute *Cosmopolitiker* ohne Patriotismus, Der Slave muß in seiner Spezies mit Bewustseyn für das ganze Genus wirken dann ist er Panslave, der *Cosmopolyt* muß als Patriot in seiner Sphäre wirken, dann ist er ein wahrer *Cosmopolyt*.

Es ist wahrhaftig unbegreiflich, wie man sein wahres Eigenthum, aus dessen Besitz man durch den Drang der Umstände kam, so weit verkennen kann daß man es hernach, aus Dunkel von sich versteckt zurückstoßt, während dem man doch das Heterogene sich immer mehr und mehr anzueignete trachtet. Es sey jedoch dem wie ihm wolle wir sind vollkommen überzeugt, daß die würdigsten Männer in jenen Provinzen mit uns einer und derselben Meinung seyn, und daß die Partey der gegen unumstößliche Facta aus Eigendünkel und aus eine Blase des Unsinns relegirten Separatisten stets kleiner werden und am Ende als widernatürlich von selbsten erlöschen wird.

Man nimmt gewöhnlich zum Maßstab des Unterschiedes zwischen den heutigen Croaten und den Windischen bey den letzteren aber die ungeheure Menge von fremden Schlacke sowohl in phylologischer als auch überhaupt ethnologischer Hinsicht, die insgesammt, bey den einigen unbedeutenden *Hungarismen*[59], in jenen Provinzen vor dem deutschen und anderen fremden Einfluße gar nicht denkbar sind – so kann wohl nicht geläugnet weden, daß das windische *bia, bio, bao, biu* eine bloße *corruption* des kroatischen *bil*, und das *tizti* eine Nacha[h]mung des so sehr üblichen Steyerischdeutschen *derselbe derselbige*, das *zaztopiti* Nachahmung des deutschen *verstehen* sey, wie tausend eine ähnliche *Fabricche*.

So kann nicht geläugnet werden, daß die Tracht nebst Haarschnitt ihrer Hauptform nach einer Vorschrift mässige sey (man errinere sich gewisser Edikte, die noch nicht zweyhundert Jahre alt sind). Erst wenn man so eine tausendjährige Geschich-

59 Na margini: "den *Hungarismus* in der jetziger Verfassung"

60 Riječi: "eine tausendjährige Geschichte" nadopisane su iznad, tj. umjesto riječi "die Nationalitaet" koja je ostala neprekrižena.

te[60] analysirt und dabey auf die Einwirkung der deutschen Salzburger Geistlichkeit gehörige Rücksicht genommen haben wird, darf man urtheilen zu welchen Slaven das reine Überbleibsel gehören möge.

Hierzu kam noch die unselige Verschiedenheit der Orthographie die freylich wohl so wohl bey den Croaten in Steyer, Kärnthen und Krain als im heutigen Croatien, Slavonien und Dalmatien einer dem Heile der gesammte Nation entspre[che]nde kritisch durchgeprüfte Reform bedürfte.

Leider aber dürften uns vielleicht manche Brüder dermaßen mißverstehen, als wäre zwischen ihnen und uns von einer gewisse Hörigkeit die Rede sey, nein geliebte Brüder, wollen wir, daß ihr uns angehöret, so wollen auch wir Euch mit ganzer Seele angehören – denn eine andere *Correletio* kann und darf zwischen Brüder nicht gedacht werden. Daß alles dieß nur allein in rein literarischem Verstande zu nehmen sey – *salvis politicis* – muß man von selbsten verstehen.

Zusammenfassung

Die allkroatische Idee des Ljudevit Gaj:
Das Bild der kroatischen Geschichte des Frühmittelalters in der Ideologie der Vorbereitungsphase der Kroatischen nationalen Wiedergeburtsbewegung
(aus dem Handschriftennachlass von Ljudevit Gaj)

Nikša Stančić

Im Handschriftennachlass von Ljudevit Gaj ist eine ganze Reihe von unveröffentlichten Schriften aus der Zeit zwischen 1830 und 1835 erhalten geblieben. Diese Schriften, geschrieben hauptsächlich in deutscher Sprache, sind als wichtige Quelle zur Erforschung der Herausbildung von Ideologie der Kroatischen Wiedergeburtsbewegung (der Illyrischen Bewegung) anzusehen. In der Historiographie jedoch sind sie bisher sehr wenig beachtet worden. Der Schwerpunkt der vorliegenden Arbeit liegt auf der Analyse von Gajs handschriftlichem Text *Ein Fragewort über Croatien im Anfange des neunten Jahrhunderts* aus dem Jahr 1833. Der Text wird vollständig abgedruckt im Anhang der Arbeit. In dem Text nimmt Gaj kritische Stellung zur Schrift F. X. J. Richters, des Professors am Laibacher Lyzeum, *Über Innerösterreichs Geschichte und Geographie im Mittelalter, insonderheit der Windischen Mark*, veröffentlicht 1819. Vor allem bezieht sich Gaj auf Richters Beschreibung des Aufstands der „Slawen zwischen der Save und Drau" im neunten Jahrhundert unter Herzog Ljudevit gegen die Franken, in welcher Beschreibung der Aufstand in die Geschichte der Windischen Mark und der innerösterreichischen Länder aufgenommen worden ist. Dieser Auffassung widersetzt sich Gaj mittels einer Vorstellung von der kroatischen Geschichte des Frühmittelalters, der zufolge das ganze Gebiet von Kärnten, Krain, Steiermark, Istrien, Kroatien, Slawonien, Dalmatien und einem Teil Bosniens seit der Einwanderung der Kroaten ethnisch gesehen kroatisch gewesen ist und zum kroatischen Staat gehört hat. Daher betrachtet er auch die Slowenen als einen Teil des kroatischen Ethnikums. In der Folge polemisiert Gaj mit denjenigen, die bestrebt sind, die gesonderte slowenische Identität zu bilden, und ist dabei der Ansicht, dass sich die Slowenen als Slawen vor der Germanisierung bewahren können nur unter der Bedingung, dass sie ihre ursprüngliche kroatische Identität annehmen. Mit einer solchen Auffassung nimmt Gaj teil an der Diskussion über die Bildung der kroatischen und slowenischen Identität und ihrer Beziehung zueinander, die die „Vorkämpfer" der kroatischen und slowenischen Wiedergeburt Ende des achtzehnten und in den ersten Dezennien des neunzehnten Jahrhunderts geführt haben. Dabei sind unterschiedliche und einander ausschliessende historische Bilder und sprachlich-nationale Klassifikationen vorgetragen worden, sowohl von der slowenischen (von A. Linhart bis J. Kopitar), als auch von der kroatischen Seite (vom Bischof Vrhovac bis zum Grafen J. Drašković), als auch vonseiten der slawistischen Autoritäten (von J. Dobrovský bis P. J. Šafárik und J. Kollár). Gaj vertritt auch die

These, dass man die kroatische Identität im Zusammenhang der slawischen und der südslawischen Identität durch die eigene Schriftsprache bestätigen soll. Gajs damalige Ansichten haben jedoch keinen Eingang gefunden in das Ideologiesystem der kroatischen Wiedergeburtsbewegung, welche 1835 ihren Anfang genommen hat, weil diese Ansichten kontraproduktiv gewesen sind in der Zeit, als die Wiedergeburtsbewegung, den ungarischen Druck abwehrend und die Selbstbehauptung der kroatischen Identität stärkend, ihren Halt in dem Gedanken des Südslawentums und der einheitlichen südslawischen Sprache und Kultur gesucht hat. So hat Gaj darauf verzichtet, diese Ansichten an die Öffentlichkeit zu bringen. Sie vermögen aber sehr viel auszusagen über die Dilemmata, die es hinsichtlich der Bildung der kroatischen nationalen Ideologie der Wiedergeburt gegeben hat, die von dem südslawischen, „illyrischen" Gedanken stark geprägt gewesen und im wesentlichen Grad von Problemen im Prozess der kroatischen nationalen Integrierung der Wiedergeburtszeit bedingt worden ist, wie auch von dem Problem des Artikulierens der kroatischen nationalen Identität mithilfe von Elementen des modernen mitteleuropäischen Ideologiemodells der „Sprach-Nation", bei der gleichzeitigen Berücksichtigung des historischen Bilds von kroatischer ethnischer und staatsrechtlicher Identität und Kontinuität.

STARINE, 62 (2004.) 135-203

UDK 94(497.5)"18"
32.05Kvaternik,E.(044)
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 4. VI. 2001.
Prihvaćeno za tisak: 20. VI. 2001.

DESET PISAMA EUGENA KVATERNIKA IZ ITALIJE JOSEFU VÁCLAVU FRIČU (1865.-1866.)

Mira Kolar

Filozofski fakultet, Zagreb

U 1865. i 1866. hrvatski političar i diplomata Eugen Kvaternik napisao je svom prijatelju Vaclavu Friču deset pisama. Ova pisma daju presjek kroz Kvaternikovu djelatnost i razmišljanje, ali i njegov položaj za vrijeme boravka u Torinu. Ova se pisma jako razlikuju od onih koje je pisao 1864. i koje je objavio dr. Jaroslav Šidak.

Eugen Kvaternik (Zagreb, 1825. – Rakovica, 1871.) je vrlo poznata ličnost političke povijesti Hrvatske u devetnaestom stoljeću.[1] On se u vrijeme, kada su se Hrvati borili za svoj identitet i prepoznatljivost borio za to da se hrvatsko pitanje postavi kao i istočno pitanje na europsku scenu, ali ne zajedno s njim, nego posebno. U svojim traženjima da se Hrvatska ocjelovi na čitavom svom prostoru, a onda i učini prepoznatljivom u okviru Habsburške Monarhije ili izvan nje, on je u bečkom dvoru prepoznat kao čovjek koji udara na cjelovitost i integritet Monarhije, te je postao prvi naš politički emigrant.

Kao emigrant on obilazi razne europske zemlje pokušavajući državnike tih zemalja zainteresirati za hrvatsko i uopće europsko pitanje.[2] Njegov boravak u Rusiji

---

1 O Kvaterniku se mnogo pisalo, no još uvijek nemamo kompletnu znanstvenu biografiju kao ni bibliografiju Eugena Kvaternika. Najvažnije radove o Kvaterniku vidjeti: T. MARKUS, Eugen Kvaternik u hrvatskoj politici i publicistici 1859.-1871., *Povijesni prilozi*, 16, 1997., 159-160.; K. ŠEGVIĆ, O životu i radu hrvatskog politika i revolucionarca Eugena Kvaternika, Zagreb 1921.; J. ŠIDAK, Eugen Kvaternik u historiografiji, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb 1973, 229-358.; Predgovor Ljerke Kuntić knjizi, Eugen Kvaternik, Politički spisi, Zagreb 1971., 7-64.; V. IZRAELOVIĆ FREIDZON, O žizni i dejateljnosti Evgenija Kvaternika, Moskva 1966.

2 Djelatnost Eugena Kvaternika u inozemstvu najpotpunije je obradila LJERKA KUNTIĆ u svojoj disertaciji: Vanjskopolitički pogledi pravaša od 1858. do 1871., Zagreb 1961. (u pripremi za tisak kod Golden Marketinga) a zanimljiv je i rad J. BOROŠAK-MARIJANOVIĆ, Eugen Kvaternik (1825.-1871.) hrvatski politički emigrant i njegovo djelovanje u Zürichu 1860., u: Prilozi Veleposlanstva Republike Hrvatske u Bernu, Bern 1999, 47-55. Prerađeni Kvaternikov dnevnik objavio je KERUBIN ŠEGVIĆ u dvije knjige: Prvo progonstvo Eugena Kvaternika godine 1858-1860. Prilog za najnoviju hrvatsku povijest, Zagreb 1907, koje je doživjelo tri izdanja iste godine, te Drugo progonstvo Eugena Kvaternika godine 1861-1865. Prilog za povijest konspiracije naroda proti Austriji, Zagreb 1907. [dalje: ŠEGVIĆ, II.].

tijekom prve emigracije (1858.-1860.) nije bio uspješan, jer je pravoslavlje imalo svoju koncepciju panslavizma, odnosno panrusizma, koji Kvaterniku i Hrvatima nije mogao biti prihvatljiv jer se povezao s panserbizmom na prostorima Južne Europe. Nije naišao na razumijevanje ni u Francuskoj, iako je ondje objavio djelo "La Croatie et la confédération italienne. Avec une introduction par L. Leouzon Le Duc", (Paris 1859), te se na početku drugog progonstva (1863.-1867.) ponovno sklonio u Pariz, pokušavši u promemoriji pisanoj za princa Jéromea Napoléona objasniti kako bi se trebalo riješiti hrvatsko pitanje.[3]

U Parizu Kvaternik dolazi u dodir s Čehom Josefom Václavom Fričom,[4] koji ga je nagovorio da se uključi u rad Revolucionarnog poljskog odbora, koji je pratio poljski ustanak 1863. i 1864. i koji se trebao prema planu raširiti i na Mađarsku, Češku, Italiju i Hrvatsku, donoseći svim tim zemljama slobodu i liberalniji poredak. U službi tog

3 Ličnosti spomenute u ovom predgovoru ne objašnjavaju se ako se spominju i u tekstu pisama. Iznimka je učinjena kod J. V. Friča, jer je trebalo prikazati njegov život prije i poslije susreta s Kvaternikom, te kod I.I. Tkalca, kojega Kvaternik 1865. i 1866. nikada ne spominje u pismima imenom, ali stalno misli na njegovu djelatnost.

3 E. KVATERNIK, Promemorija princu Jéromeu Napoléonu. Preveo i predgovor napisao Franjo Bučar. Matica hrvatska, Zagreb 1936. Analizu političke Kvaternikove misli u Francuskoj, a i u Italiji, načinio je T. MARKUS, n. dj., 176-177., te M. GROSS, A. SZABO, Prema hrvatskom građanskom društvu, Zagreb 1992. Memorandum je Kvaternik posudio Przybilskom, a ovaj ga je pri odlasku iz Torina u lipnju 1864. dao Friču, što je Kvaternika dosta oneraspoložilo (ŠEGVIĆ, II, 122). No Kvaternik je napisao i jednu promemoriju za Poljake, koja nije objavljena.

4 Josef Václav Frič (Prag, 1829. - Prag, 14. IX. 1891.). Počeo se baviti politikom 1846. godine, te je otišao u Englesku, pa onda u Francusku, gdje je polazio vojničku školu. Sudjelovao je u Praškom ustanku 1848., te se nakon sloma ovog sklonio u Hrvatsku. Kada je austrijski ministar Aleksander Bach zatražio u lipnju 1849., da se prate "...čelovodje jugoslavenske radikalne stranke koji nastoje ostvariti suradnju s češkim radikalima" (MARKUS, 228) i Frič je morao napustiti Hrvatsku, te je osuđen u Kómornu na 18 godina tamnice, ali je nakon pet godina 1854. pomilovan. Interniran je u Erdelju, ali je pobjegao u Francusku, pa se nastanio u Parizu, gdje dvije godine uređuje list "Opinion National", no često putuje i u Ženevu, Berlin, Torino, Firenzu te surađuje s političkim emigrantima iz Austrijske monarhije. Frič je 1861. bio prisutan na Hrvatskom saboru u Zagrebu (ŠEGVIĆ, II, 49). U Parizu je Frič još 1863. osnovao prvo češko udruženje u inozemstvu pod nazivom Českomoravska beseda. Nakon što je 1866. Pruska pobijedila vojsku Franje Josipa kod Kraljevog Gradca Frič živi jedno vrijeme u Češkoj, a zatim u Berlinu, gdje također osniva Českomoravsku besedu. Pisao je drame, pa je 1857. napisao tragediju "Svatopluk i Rostislav" o velikomoravskim vladarima, a 1862. u Ženevi "Libušin soud", te "Ivan Mazzepa". G. 1867. s Ludvigom Legerom piše "La Boheme histórique". Piše i političke brošure, te je 1866. objavio "Plač choruny česke", i "L'etat autrichien". G. 1871. boravi u Budimpešti, a zatim dolazi u Zagreb, gdje uređuje "Agramer Zeitung", te je mnogo pripomogao dolasku Ivana Mažuranića na bansku stolicu sadržajem tog lista. Tu je, videći da i ovdje živi velik broj Čeha, osnovao 17. listopada 1874., u Ilici 54, Česku besedu, a na osnivačkoj skupštini govore i književnik August Šenoa na češkom jeziku, te gradonačelnik Zagreba Ivan Vončina, povjesničar Ivan Kukuljević Sakcinski i drugi. Frič je izabran za predsjednika Besede. Međutim, njegov nemiran duh tjera ga dalje. On odlazi u Petrograd kao ratni izvjestitelj praškog dnevnika "Narodna politika". Umro je u Pragu, napisavši svoja sjećanja, i ostavivši bogatu ostavštinu. (Z. PROCHAZKA, 120 godina postojanja i djelovanja Češke besede u Zagrebu, u: 120 let Česke besedy v Zahrebe (1874-1994), Daruvar 1995, 23-24)

Odbora Eugen Kvaternik je poslan u Torino, koji je od 1861. do polovice 1865. bio sjedište talijanske vlade i gdje je bio izvanredno živ politički život. Kvaternik je bio za suradnju Italije u ostvarivanju svog plana, koristeći se željom Italije da joj pripadne Tirol, ali i Venecija, te je Kvaternik imao zadatak da pripomogne dizanju ustanka u Hrvatskoj koji će pripomoći razaranju Habsburške monarhije. Cjelokupno njegovo djelovanje od 14. ožujka 1864. kada dolazi u Torino pa do lipnja 1864. – kada Garibaldi otkazuje sporazum o ulasku svojih jedinica u Dalmaciju – protkano je vrlo intenzivnim diplomatskim radom Kvaternika. U Torinu su povremeno tada boravili Poljaci Wáclav Przybilsky i Josef Ordenga, poljski književnik Zygmunt Mikowski, Čeh Josef Václav Frič, mađarski general György Klapka, Kvaternik s njima i s predstavnicima talijanske vlade dogovara dizanje ustanka u Dalmaciji.[5] No u Torinu boravi u proljeće 1864. i Imbro Ignjatijević Tkalac, također politički emigrant iz Hrvatske, koji je zbog uredništva lista "Ost und West" bio osuđen,[6] i Lajoš Kossuth, vođa mađarske revolucije iz 1848. Ova dva političara sve se više priklanjaju Srpskom odboru, kojega je 1862. osnovao Milutin Garašanin, ministar vanjskih poslova kneza Mihajla Obrenovića (1860.-1868.). Ovaj je Odbor uz suradnju s Rusijom trebao raditi na ujedinjenju slavenskih naroda od Baltika do Jadrana, te su se Garašaninovi agenti razmilili od Vojne krajine u Hrvatskoj pa do Bugarske, gušeći protivne ideje u zametku. Još 1861. Lajoš Kossuth je objelodanio plan Dunavske konfederacije u sklopu koje bi bila Rumunjska, Srbija, Hrvatska i Mađarska a onda se plan protegnuo i na Češku i Poljsku. I Tkalac i Kossuth djeluju uz podržavanje Napoleonida, na crti Pariz – Torino, i oni uspijevaju u znatnoj mjeri oslabiti, pa mogli bismo gotovo reći i obezvrijediti djelovanja Eugena Kvaternika koji se je u tom vremenu zalagao za konfederaciju između Poljske, Češke, Mađarske, Hrvatske, ne šireći ovu konfederaciju na pravoslavne zemlje istočne Eu-

5 Biografije ovdje spomenutih ličnosti se dešifriraju u bilješkama ispod pisama, ako se u pismima objavljenima u ovom radu spominju. Na taj način se izbjegava ponavljanje.

6 Imbro Ignjatijević Tkalac (Karlovac, 1824. - Rim, 1912.) je iz ugledne plemićke obitelji na Kupi. Studirao je od 1843. do 1848. u Berlinu, Parizu, Firenzi, Rimu, Videnu. Doktorirao je 1848. u Heidelbergu. Već 1848. inzistira na demokratskom nacionalnom federalizmu i narodnoj ravnopravnosti, te surađuje 1849. s opozicijskim zagrebačkim listom "Südslavische Zeitung". U 1850. je objavio brošuru "Ost und West. Eine politische Rundschau". Bio je od 1851. do 1861. tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu te je sastavio izvrsne izvještaje o gospodarskom stanju Hrvatske. Od 1853. lobira za Srbe objavivši u Dresdenu "Das serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage und fur die europaeische Civilisation", a onda uz srpsku financijsku pomoć počinje izdavati u Videnu na njemačkom jeziku list "Ost und West", u čije izdavanje je utrošio čitav svoj imetak, te je osuđen, napustio Monarhiju i nikada se više nije vratio u nju, krećući se od Rusije, Pariza i Poljske, a kada je uzeo talijansko državljanstvo i postao stalni činovnik talijanske vlade nije se više miješao ni u politiku. No Talijani su 1865. i 1866. radili s Tkalcem oko rješavanja hrvatskog pitanja, zanemarujući E. Kvaternika, a pored toga je Tkalac 1866. objavio u Parizu s odobrenjem francuske vlade brošuru "Pitanje austrijsko: kome, kako i kada valja rešiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima", koja se gotovo ni u čemu nije slagala s Kvaternikovim stavovima. (ANGELE TAMBORRE, Imbro I. Tkalac e l'Italia, Roma 1966.)

rope. On je smatrao sudjelovanje Italije na dizanju ustanka u Hrvatskoj 1864. samo kao pomoć mlade talijanske države prijateljskom katoličkom narodu Hrvatima.

To je zapravo prvi puta da je Kvaternik pristajao da Hrvatska, koju je uvijek zamišljao kao samostalnu državu, uđe u neke vrsti konfederaciju s Poljacima, Česima i Mađarima, zasnovanu na savezu u slučaju napada, te na nekim trgovinskim i carinskim ustupcima.[7]

Međutim, u lipnju 1864. rad Odbora u Torinu počeo je slabiti, jer se i poljski ustanak na području pod Rusima počeo urušavati. Kvaternikov pokušaj osnivanja hrvatske legije na području Venecije je propao ne samo zbog odbijanja Talijana da se osnuje legija pod takovim nazivom, već i stoga što je Austrija pazila da na ovo područje ne dovede Krajišnike s kojima je Kvaternik računao, pojačavši i svoje kontrole i svoju cenzuru u cijeloj Dalmaciji. Osim toga i Giuseppe Garibaldi umjesto obećanja da će se Talijani iskrcati pod hrvatskim barjakom i pokoravati hrvatskoj narodnoj vladi na čijem je čelu trebao biti Eugen Kvaternik, daje u listu svoje "stranke akcije" "Il Diritto"[8] izjavu o talijanskoj Istri i Dalmaciji, te se odnosi Kvaternika s Garibaldijem, usprkos Garibaldijevoj isprici, više nisu mogli popraviti, a Kvaternik je postao vrlo sumnjičav i prema talijanskoj vladi, osobito zbog njenih prijateljskih veza s Tkalcem.[9]

Pored toga i članovi Odbora počinju gravitirati raznim političkim strujama, te na pr. Frič i Przybilsky počinju dogovore s talijanskom vladom, ali i s I. I. Tkalcem, koji je na nagovor Kossutha postao privremeni službenik talijanskog ministarstva unutrašnjih poslova. Poljak i novinar Zygmunt Milkowski odlazi u Beograd kao dopisnik, a i drugi počinju izbjegavati siromašnog Eugena Kvaternika, očito smatrajući da je njegov hrvatski radikalizam nerealan i da treba tražiti rješenje na širem podunavskom planu pod vodstvom Srbije i Rusije. To je našlo odraza i na ponašanje Pariza, i Eugen Kvaternik se u drugoj polovici 1864. našao nakon odlaska Poljaka i Čeha u Torinu izoliran i sam.

Još ga jedno vrijeme materijalno pomaže ministar vanjskih poslova Italije Cerutti, no onda je i to prestalo. Kvaternik se međutim zadržava u Italiji još gotovo tri godine, te živi tijekom 1865. i 1866. u nadi da će se Habsburška Monarhija ipak raspasti, a krajem 1866. dobio je sitnu novčanu pomoć od Garibaldija i s njom proživio do povratka u Hrvatsku. Tek 1867. je morao priznati da je Monarhija sklapanjem Austro-ugarske nagodbe našla način da preživi, te da je Féréncz Deák za razliku od Kossutha spoznao korist koju Mađari mogu imati od Beča pri podjeli Monarhije, a i Prusi

[7] ŠEGVIĆ, II, 131.

[8] "Il Diritto" izlazi od 1854. u Torinu, a od 1865. u Firenzi. Njezin je vlasnik bio bankar Adriano Lemmi, a list je jedno vrijeme, zajedno Garibaldijem, u opoziciji prema talijanskoj vladi.

[9] ŠEGVIĆ, II, 131. - srpanj 1864.

s Bismarkom na čelu počeli su štititi ovakav oblik dvojne države, koja je čuvala u pokornosti niz malih slavenskih naroda, a istovremeno nije bila dovoljno jaka da bi vodila neku svoju politiku u rješavanju istočnog pitanja.

I dok su zbivanja iz 1864., kao i Kvaternikova djelatnost u literaturi tijekom 1864. dosta dobro obrađeni, pa je objavljeno i 12 pisama Kvaternika Friču iz 1864.[10] vrijeme 1865. i 1866. i sve one nevolje kroz koje je Kvaternik prolazio u te tri godine poprilično su nepoznate, te je o ovom razdoblju Kvaternikovog života pisao jedino ugledni češki povjesničar Miroslav Šesták, koristeći se pismima koja je Kvaternik pisao Friču.[11]

Iz 1865. i 1866. sačuvano je deset Kvaternikovih pisama Friču iz kojih se vidi sva nevolja i jad u koju je zapao politički izolirani i materijalno nezbrinuti Kvaternik. Iz pisama nastalih krajem 1865. i početkom 1866. može se upoznati vrijeme, kada je Kvaternik pokušao ilegalno ući u Hrvatsku, no prognan je nakon 13 dana boravka u Hrvatskoj, te se nakon toga smjestio u Brescii, a tek uoči rata Italije i Prusije s Austrijom odlazi u Milano, koji je bio za njega sigurniji. Njegova pisma iz 1866. izvanredno su interesantna, jer odražavaju Kvaternikove misli da nađe neki novi okvir za slavenske katoličke narode, uvijek izostavljajući izvan ovog okvira Srbiju i Rusiju. Pisma se ne nastavljaju i 1867. godine, iako je Kvaternik još do jeseni u emigraciji. Razlog tome je vjerojatno to, što je Kvaternik shvatio da su se Česi i Poljaci odvratili od njegove ideje da Hrvatska postane *spiritus movens* oslobađanja naroda od Habsburške Monarhije, te prihvatili Podunavsku politiku pod vodstvom Srbije i Rusije, smatrajući da se time rješava i austrijsko i istočno pitanje, no moguće je i neko drugo obrazloženje. Bio je to strašan udarac za Kvaternika i on pokušava – zadnjim svojim pismima Friču, koja su vrlo opširna i duga – objasniti Čehu Friču ili Poljaku Przybilskom zašto smatra da bi Hrvatska mogla, oslobađajući se, pomoći i drugim slavenskim katoličkim narodima da steknu slobodu u borbi protiv Monarhije. Dakako ovih deset pisama ne obuhvaćaju sve što je Kvaternik proživljavao u to vrijeme. Nema niti spomena o prvoj Rakijaševoj uroti iz 1865., nema prepričavanja prepiske sa dr. Antom Starčevićem, a nisu spomenute ni mnoge druge ličnosti s kojima je Kvaternik tada dolazio u dodir usmenim ili pismenim putem. Očito je smatrao da ti dodiri nisu zanimljivi Friču ili je čak sumnjičav i prema njemu, a pored toga i vremenski razmak između pojedinih pisama zna biti višemjesečni. Svakako da je i pomirljiva Fričova politika prema Tkal-

[10] J. ŠIDAK, Dvanaest pisama Eugena Kvaternika J. V. Friču (1864.), *Arhivski vjesnik*, 26, 1983, 45-85; M. ŠESTÁK, Revolučni spolupráce E. Kvaternika s J. v. Fričem u letech 1863-1864. *Rozpravi Československe akademie ved*, 15, Praha 1965, 75 s. Recenziju tog rada objavila je Ljerka Kuntić u *Historijskom zborniku*, uočivši njegovu vrijednost (1965, 324-332).

[11] M. ŠESTÁK, Revolučni varianta rešeni chorvatské a české otázky v politickém programu a vzájémne spolupráci a J. V. Friče v 60 letech 19. stoletji, *Sbornik historický*, 19, Praha 1972, 189-219. T. Markus ne spominje Šestákove radove o Eugenu Kvaterniku i Friču.

cu iritirala Kvaternika i da on nije mogao prihvatiti jugoslavenstvo nikako drukčije nego na čelu s Hrvatskom.

Deset Kvaternikovih pisama Friču iz 1865. i 1866. nije nigdje objavljeno. Koristio ih je, kako sam navela, samo Miroslav Šesták u jednom radu objavljenom 1972., ali u izvadcima i s njegovom interpretacijom i shvaćanjima, koja ne daju potpuni uvid u razmišljanja Kvaternika u tom vremenu kada nije bio sputan nikakovim razlozima, sporazumima i obzirima prema vladama pojedinih država. Pisma su utoliko vrijednija što nisu sačuvani Kvaternikovi dnevnici, ili ih nije vodio, iz prve polovine 1866. godine.

Što se provlači kroz ova pisma iz 1865. i 1866. godine?

1. Kvaternik stalno očekuje revoluciju u Europi i nada se potpunoj izmjeni europske političke karte.
2. Kvaternik ne odustaje od ideje da se stvori samostalna hrvatska država, ali i samostalne države Češke i Poljska. Ujedno preporučuje Česima slogu sa Slovacima, jer su samo povezani ova dva naroda snažni i važni članovi zemalja uz Dunav.
3. Sumnjičav je prema svim političkim emigrantima, a zbog ponašanja talijanske vlade koja pod utjecajem I.I. Tkalca smatra njegovu politiku nerealnom, često je i vrlo ogorčen i u izrazima vrlo oštar.
4. Iako se politički sve više razilaze Frič ipak tu i tamo obavlja za Kvaternika neke sitnije usluge, što djelomično potvrđuje da Frič baš i nije bio posve siguran vode li Česi i Poljaci posve ispravnu politiku, ali njegov dolazak u Hrvatsku uoči dolaska Ivana Mažuranića na bansku stolicu 1871., i preuzimanje uredništva "Agramer Tagblatt" pokazuje da je Kvaternik na Friča ipak ostavio snažan dojam, pogotovo što je Kvaternikova smrt u Rakovici još uvijek bila potresan događaj koji se obično više nije dešavao političarima Srednje Europe.

Ovih deset Kvaternikovih pisama Friču iz 1865. i 1866. odišu najiskrenijim mišljenjem Kvaternika budući da u tom vremenu nije bio ničiji plaćenik. Gladan, osamljen i bijedan, on iznosi svoja politička razmišljanja koja nisu ni pod kakvim utjecajem, te je u tim pismima Kvaternik možda iskreniji nego u drugim svojim djelima, koja je pisao za određenu svrhu. U tim pismima Kvaternik je čovjek koji voli svoju domovinu Hrvatsku i koji se nada da će se uskoro ostvariti njegov san koji povezuje s raspadom mnogonacionalne Habsburške Monarhije.

Smatram da je za historiografiju vrlo korisno da se ova pisma objave zato jer su to zadnja Kvaternikova razmišljanja na internacionalnom planu prije povratka u domovinu. Samo objavljivanjem čitavih pisama može se vidjeti kako je Kvaternik razmišljao, u kakvim se prilikama nalazio tijekom 1865. i 1866., kakovo je njegovo duševno i fizičko stanje, domet njegovih sumnji u slogu slavenskih i ostalih naroda a vidljiv je

i njegov slabo prikriveni strah od budućnosti. To je svakako Kvaternikovo "gluho doba", vrijeme kada Kvaternik ostaje bez financijske podrške političke emigracije, odbačen od svih, ponižavan od mnogih, i to je vrijeme najvećeg Kvaternikovog razočaranja u suradnju naroda. Stoljeće buđenja naroda bilo je za Hrvatsku porazno i Kvaternik je to shvatio. Ovih deset pisama su pisma jednog očajnika, pisma rodoljuba koji traži pomoć za svoju domovinu, ali čiji vapaj nitko ne čuje i ne razumije. Subjektivno teško osjećanje Kvaternika dolazi iz toga što je pokucao na sva vrata svih moćnika Europe u tom vremenu i svugdje su mu vrata ostala zatvorena, odnosno zatvorila bi se nakon što su se malo odškrinula, ali se Kvaternik uvijek nanovo nadao kako će se ipak naći izlaz i za njegov narod, kao i za njega osobno. To je vrijeme kada je Kvaternik duboko razočaran što se češki političari povezuju sa snažnijom i diplomatski lukavijom Srbijom, a zapostavljaju i zaboravljaju Hrvatsku i Hrvate iako su upravo s njima 1848. kovali zajedničke planove o stvaranju slobodnih država. Kvaternik na kraju više ne vjeruje ni Poljacima, ni Mađarima, ni Talijanima, nikome, i u svakoj mogućoj suradnji traži argumente koji bi potvrdili da svi ti narodi vode svoju egoističnu politiku koja je zasnovana na principima hegemonije.

Pisma opovrgavaju Šestákovu tezu da je Frič više dao Kvaterniku nego Kvaternik Friču.[12] Dr. Šesták ukazuje da je Frič pod utjecajem Kvaternika započeo suradnju Čeha s hrvatskim nacionalnim pokretom i to je od proljeća 1864. do kraja 1866. što se može dokazati kao sastavni dio političke koncepcije Friča. Bogatstvo sadržaja Kvaternikovih pisama daje mnogo više od toga. On je europski diplomata koji ne razmišlja samo na liniji Hrvatska drugi narodi nego daje svoje mišljenje i o europskim prilikama.

Pisma su vrlo zanimljiva. Samo bi potpuno i neskraćeno objavljivanje Kvaternikovih dnevnika upotpunilo ova pisma i mislim da historiografija treba posegnuti za ovim poslom usprkos vrlo nečitljivom Kvaternikovom rukopisu, protkanom francusko, njemačkim, talijanskim, latinskim, ruskim i češkim, a katkad i kajkavskim izrazima. M. Šesták se koristio dnevnikom u radu objavljenom 1972. godine, a koristio se s mnogo literature te je njegov rad nezaobilazan u analizi češko-poljsko-hrvatskih, odnosno Kvaternikovih odnosa, ali njegov rad ne odražava osobno raspoloženje Kvaternika. Pisma iz 1865. i 1866. odaju osobnu dramu jednog očajnog čovjeka, ali ona potvrđuju i potpunu zdravu pamet Kvaternika, i nikako mu se ne bi moglo u tom vremenu pripisati nekakvo bogomoljstvo ili fanatizam. Sadržaj pisama ne izlazi iz okvira dobro odgojenog katolika koji vjeruje u Božju volju, ali i u svojoj samoći, zimi i gladi vjeruje da je i to Božja volja koja će nečemu poslužiti. Međutim, iz pisama se vidi i silna osjetljivost Kvaternika, koji prestanak slanja lista "Národny listi" u Tori-

[12] M. ŠESTÁK, Revolučni varianta, n.dj., 218.

no i nemogućnost da prati preko ovog lista politička i gospodarska zbivanja doživljava kao pravu nesreću, jer mu je taj list jedino omogućavao da vidi ono što se događa u Hrvatskoj, koja u to vrijeme pregovara i s Austrijom i s Mađarima. On osjeća instinktom dobrog diplomata da će ono što se tada dogovori biti sudbonosno za Hrvatsku dugo godina, u čemu se nije ni prevario jer je Austrijsko-ugarska nagodba iz 1867. i Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. odredila Hrvatsku sve do 1918. godine.

Eugen Kvaternik je prvi političar koji je hrvatsko pitanje postavio kao samostalni problem u Europi, koje treba rješavati kao posebno pitanje, i mislim da ga doista možemo zvati "odvjetnikom Hrvatske", kako je za njega napisala dr. Ljerka Kuntić.[13]

Pisma Kvaternika Friču nalaze se u Pragu.[14]

Sva su Kvaternikova pisma pisana rukom, tintom, poprilično nečitkim rukopisom, izblijedjela. Pisma su donesena onako kako su napisana, a ako je neka riječ nadopunjena to je stavljeno u uglatu zagradu. Kvaternikova podcrtavanja pojedinih riječi su ostavljena, jer je na taj način – po mišljenju Šidaka – Kvaternik isticao važnost unesenog podatka ili osjećajnu podlogu njegova bilježenja.[15]

[13] Disertacija Ljerke Kuntić bit će objavljena pod nazivom: "Eugen Kvaternik - advocatus Croatiae" u izdanju kuće Golden Marketing u Zagrebu, u povodu 130. obljetnice Kvaternikove smrti.

[14] Pisma se danas čuvaju u Pragu u Literárnom archivu Pámotniku narodního pisemnictvi, Fričuv archiv. i pisma Jana Kvetona J.V. Fričovi. Prof. J. Šidak je dobio presnimljene fotokopije iz praškog Narodnog muzeja u Pragu još 1958., ali su mu razne neprilike i nesporazumi omogućili da objavi prvih 12 pisama iz 1864. godine tek 1983. u *Arhivskom vjesniku* u Zagrebu, dok deset pisama iz 1865. i 1866. nije nikada ni priredio ni objavio, ne objašnjavajući razloge ove svoje odluke.(ŠIDAK, n. dj., 46-47).

[15] J. ŠIDAK, n. dj., 47-48. Zahvaljujem dr. Danici Božić-Bužančić, dr. Mirjani Matijević-Sokol i mr. Miroslavu Čihaku na pomoći u prevođenju teksta na stranim jezicima.

I.

Kvaternikovo pismo od 17. veljače 1865. s obavijesti da je uspio nabaviti pečat, te želi otiskati brošuru s pregledom političkog stanja u Hrvatskoj. Zadovoljan je što češke novine sada pišu istinito o Hrvatskoj.

"Turin, 17-i veljače 1865.

Ljubezni priatelju,

Vaše drago pismo od 19. 12. 1864. primio sam, i žalim da mi nije u ovaj par, radi velikih posalah moguće obširnije na isto odgovoriti, a imao bi mnogo toga razgovarati, ali "quod differtus non aufertus!"[1]

Iskreno vam hvalim da ste moje narudčbine izvršili blagostivo. Amyot je poslao meni dva iztiska moga djela,[2] a nije poslao Secretariatu Géner[ale][3] zamoljenih pet. Ako Vas put nanese u ulicu de la Paix, molim se izvjestiti.

Pečat sam dobio i izplatio; baš me je muke stalo! Razumjete?[4]

Glede loterie nezaboravite![5]

Ali glavno što Vas dolazim moliti ovim pismom jest sljedeće:

Meni je za rukom pošlo izposlovati, da mogu jednu malu brošurku – od dva, tri arka – sastaviti i natiskati, koja se odnosi na najnovije infamne koraka Austrije u Hrvatskoj, glede banske t.j. ciganjske konferencije et reliqua.[6]

---

1 Što je različito nije noseće.

2 Radi se o knjizi "La Croatie et la confédération italienne. Avec une introduction par L. Leouzon Le Duc". Paris 1859., koju je objavio 1859. tiskar Amyot, čija se tiskara nalazila u Rue de la Paix 8. Kvaternik je u pismu 24. prosinca 1864. zamolio Friča da zamoli tiskara da izvrši ovu isporuku. G. 1861. Amyot se spremao izdavati "diplomatički arhiv" (ŠEGVIĆ, II, 6)

3 Secrétairerie Générale ou Ministère des affaires étrangeres de S. Maiestet du Roi d'Italie u Torinu.

4 Bio je to pečat hrvatskog kraljevstva koji je nacrtao Frič na sastanku s Kvaternikom kod Przybilskoga 23. V. 1864. i koji je dan na rezanje u Torinu, a bio je gotov tek 1865. godine i Kvaternik je jedva skupio novac za njega. Pečat je započinjao s J. R. K., što su zapravo inicijali Kvaternikovog oca Josipa Romualda Kvaternika, profesora povijesti na Kr. Akademiji znanosti u Zagrebu od 1837. do 1850. godine. Na pečatu je bio natpis "Narodna vlada" (iznad grba) i "Jednakost, sloboda, nezavisnost" ispod grba. Tim je pečatom ovjeren jedini proglas Kvaternikove vlade narodu 1871. i pronađen je u Kvaternikovom kovčegu poslije njegova ubojstva. Pečat se je dao na izrezivanje u lipnju 1864., te ga je Kvaternik sada podigao i bio je sav sretan što ga je konačno uspio kupiti i platiti rezbaru. (ŠIDAK, n. dj., 83; ŠEGVIĆ, II, 121.)

5 Kvaternik je u Parizu kupio nekoliko lozova lutrije "Musée Napoléon" i "Mobilière", te je sada došlo do trećeg vučenja. Zamolio je Friča da pogleda izvlačenje i u pismu od 24. prosinca 1864.

6 Belcredi je 1865. vratio Listopadsku diplomu želeći preobraziti Monarhiju u savez pet federativnih jedinica. Banska konferencija je sazvana carskim reskriptom od 17. siječnja 1865. te je 4. veljače počela radom u prisustvu crkvenih dostojanstvenika, velikih župana i ponekih političara. Car je obećao saziv Hrvatskog sabora u proljeće, jer je onaj iz 1861. raspušten 12. studenog 1861. Banska konferencija je trebala razgovarati o promjeni izbornog reda i smanjenju broja zastupnika, te kako da se osigura legitimnost izbora. Odlučeno je da sabor ima 88 zastupnika i 25 virilista.

Bit će to jedan Flugschrift[7] za ovaj politički moment.

Ja sam se glede tiskanja te brošurke obratio na g. Kwetona u Genf[8], s molbom: da me izvjesti glede troška i vremena tiskanja, i glede ostalih nuždnih izvjestjah u tom poslu zamolih ga.

Ja sam pismo to moje poslao frankirano jošte 10. o.mj., a odgovora dosad nikakovoga.

Toga radi, i buduć da nije što vremena gubiti, molim Vas, imajte dobrotu zamoliti neodvlačno g. Kwetona da ili Vas ili mene amo izravno izvjesti, "što je za uzroka, da mi neodgovara?" Jeli ga, po nesreći nije više u Genfu? Jeli se boji za novac? Ako ovo posljednje, možete mu prijaviti, da neka opredeli mjesto kuda da se ovdje u Turinu novci deponiraju dok on bude gotov s tiskanjem ja rado privoljujem, ako se valjda on boji, da nebi bio plaćen. Eto to Vas molim, izvolite mi izvršiti odmah. Ako valjda nije više Kw/eton/ u Genfu, a vi bi znali za drugi koji kanal, kako naštampati djelo moje, izvolite mi odmah priobćiti.[9]

Rošer[10] mi ovi/h/ danah piše. Žalim ga, jer mu onako neide kako bi pravedno želio, ali to je sudbina svih nas prognanikah! Hvalim mu na njegovoj posjetnici, koju mi je u fotografiji poslao. Bit će mi mila uspomena! Hvalim i za sliku poljsko-česko-hrvatskoga bratanja! Liepa ideja! Ljubezno ga pozdravljam! Ja sam mislio da je on već über Berg und Übel!"[11]

---

[7] Kratki osvrt (njem.) Ova je brošurica trebala biti tiskana češkom pomoći u ženevskoj tiskari Pfeffera i Pukyha Jana Kvetona.

[8] Ženeva u Švicarskoj. Genf, (njem.), Genève (fran.). Kveton je štampao u lipnju 1864. Kvaternikovu proklamaciju na krajišnike.

[9] Ova brošura koja vjerojatno nosi naziv "O ukazima" nije pronađena otisnuta, pa nije sigurno da li je odštampana. Ona svakako govori o carevim ukazima koji su važni za austro-hrvatske odnose. Vjerojatno je sadržavala kritiku novog izbornog reda, kojim se predviđalo smanjivanje broja zastupnika, a pored toga predviđeno je smanjivanje broja virilista iz redova velikaša a uvećan broj crkvenih dostojanstvenika sklonih dvoru. Kvaternik je zamolio generalnog sekretara Italije Ceruttia za novčanu pomoć, a ovaj mu je rekao da će ga financijski pomoći kod njenog tiskanja, ali da Mađare ne treba obeshrabrivati, a u Srbe da ne treba dirati, te da treba izložiti samo hrvatsko-austrijski problem (ŠEGVIĆ, II, 186-187). Kvaternik je po narudžbi Ceruttija izradio nekoliko elaborata i izvještaja raznog sadržaja. (KUNTIĆ, Disertacija, 643).

[10] Kamil Rošer, mehaničar iz Praga, koji je bio Fričov predstavnik u Torinu i koji je napustio Torino u rujnu 1864., kada je postalo jasno da više nema suradnje kakova je bila zasnovana u ožujku 1864.

[11] Preko brda i zla (njem.) Ovu fotografiju spominje Kvaternik i u dnevniku, te da se na vinjeti vide u zagrljaju Hrvat, Čeh i Poljak (ŠEGVIĆ, II, 187).

[12] Julius Gregr (1831-1896) je bio istaknuti češki političar i urednik dnevnika Mladočeha "Národni listy", koji je pokrenut u Pragu 1860. On je zbog pisanja u ovom listu bio 1862. optužen po zakonu od 1852. od državnog odvjetnika Jaroša i zatražena je kazna od dvije godine tamnice i gubitak 3000 forinti kaucije, te se i naš književnik August Šenoa solidarizirao s mladočehom Gregrom. ("Pozor", 1862, br. 139. - bilješka). Zahvaljujući Juliusu Gregru pripomogao je da su mladočesi osvojili većinu mandata u

Nár/odny/listy[12] sada spram Hrvatske prekrasno pišu! Priznaju "Rousine za litavske" – u pluralu –[13]; priznaju "Trojedno kraljevstvo hrvatsko" – Živili! Vidjet će Gregr, da se nije u Hrvatih prevario – doskora ćete štogod ćuti – još koji mjesec....[14]

Ali drugiput više. – Od tiskane brošure tajno ćete poslati i redakcijama češkim.

Ali kako poslati ju u Hrvatsku? To je veliko pitanje!

Budem li smio računati kroz posredovanje česko? t.j. Vaše? Mislite, po Bogu, i Čehom bila bi korist!

Čekam odgovor od Vas i ostajem dotle – uz ljubezni pozdrav i naklon moje[15] i moj na Vašu milostivu

Vaš vjerni E. Kvat.[16]

Carevinskom vijeću. Imao je brata Eduarda,(1827.-1907.), liječnika i sveučilišnog profesora, također pristaše mladočeške stranke.

13 Dosta nečitko i u skraćenju. Vjerojatno aluzija na odnos Rusije prema Litvi.

14 Kvaternik je bio tvrdo uvjeren da će poslije rata Prusa i Austrije doći do opće revolucije u Habsburškoj monarhiji.

15 Moje /supruge Ružice/.

16 Pismo je napisano na tri stranice.

II.

Kvaternikovo pismo od 4. srpnja 1865. u kojem se žali što je Julius Gregr prestao slati iz Češke u Torino "Národny list" saznavši da ga samo Kvaternik čita, te moli Friča da ga pretplati na taj list, jer je upravo sada vrijeme održavanja hrvatskog Sabora i stvara se prevažna politika za budućnost Hrvatske. Analizira lošu češku i poljsku politiku koja u Srbima počinje gledati sve jače središte okupljanja Slavena, zanemarujući Hrvate, te upozorava na opasnost ovakvog povezivanja za budućnost, jer će se stvoriti veliko Dušanovo carstvo, koje ima tešku prošlost.

"Turin, 4. srpnja 1865.

Mili priatelju,

Odavno sam se spremao odgovoriti, da tako reknem na vaše posljednje od pr/ošlog/ lj. pismo,[1] ali me uvjek okolnosti ili poslovi priečiše, dočim me isto pismo na mom stolu neprestano nukaše da se latim pera!

Nebi ni danas još pisao – premda dogadjaji, ako jih pozorno pratite, uzeli su si taj trud te oni 'mesto mene odgovaraju, žalibog i odviš jasno glede na mnoge točke zadnjeg vašeg političkog pisma! – da, nebi ni danas još mogao Vam napisati list, radi nagomilanih baš ovo zadnje vrieme prešnih posalah, kad bi me jedan zaista neugodan, neočekivan, a mogu čistom savjestju reći i nezaslužan dogadjaj na to tjerao, da odloživ svaki posao vami ga kratko neprijavim; a siguran sam, poznavši Vaše domoljubno srdce i znajuć vas čovjeka ugladjena i koji zna živjeti, da ćete znati sami najbolje ocieniti narav dogodjaja toga.

Kako znate, još lani začeo je Leduchovski[2] dopisivati u Národne Liste česke, te od ono doba bude meni i žurnal isti pod naslovom g. Buchholza[3] amo u Turin šiljan i dobivali smo ga neprestano ne samo do doba dvomjesečne suspensije (dočim nam bude medjuto vreme Hlas[4] pošiljan) no i poslje onog ružnog austrijanskog čina opet bude šiljanje nastavljeno.

Ova okolnost bila je za mene upravo blagodat; ja bo jedini, osobito odkad Leduchowski ode u Florenciju i znamenitiji Poljaci se njekud iz Turina razpršiše,[5] dà ja biah jedini, koji sam se tom okolnostju radostno koristio. Možete si misliti kako me raztuži

1 Fričovo pismo od 24. XII. 1864.

2 Stefan Ledóchowsky je poljski učesnik mađarske legije u Italiji. On je postao dopisnik "Národnog Lista" iz Turina.

3 Julian Buchholz je bio tajnik Revolucionarnog Poljskog odbora u Turinu i on je bio glavna podrška Kvaterniku u Turinu. Tisak je stizao na njegovu adresu u Via degli Stampatori No. 11. Inače administrativni agent poljske revolucionarne vlade.

4 "Hlas" je radikalno-demokratski list, pokrenut 1862. godine u Pragu. Taj list se 1865. spojio s mladočeškim novinama "Národni listy".

vjest samovoljne dvomesečne suspensije i liberalnoga i hrvatsku stvar dobro shvatjujućega lista!

Ali, koli budem još većma s druge strani, razveseljen stranom kad sam čitao u zadnjem broju poslanoga nam Hlasa, da se ovaj list staplja s Národ. listy, stranom kad sam primio prvi list na novo uskrsnuvših, meni toli dragih Nár. listov, obradovaši se i novo ustavšemu i slogom ojačanomu listu. Dà, ja se ga nemogoh zadosta nagledati; a nesmim zatajiti i malo interessacije pri tom: ja se uzradovah i onoj okolnosti, sad će se i "Hlas-ovci" uz Nár. liste u hrvatskom pitanju povoljnije po nas kretati; jer iskreno velim, u dvih – trih – li brojevih, za vremena suspenzije, čitah ružnih nazorah i načelah toga lista spram nas Hrvatah osobito u magj. – hrv. odnošaju.

U takih okolnostih, jeda li je čudo, da sam ja sa zanimanjem čitao u br. 103. Nár. listov i liepi poziv "Našim politickým přátelům", i da sam si njekim načinom za moralnu dužnost držao da i ja izraženoj ondje želji uredničtva zadovoljim, doprinašajući i ja, od vremena do vremena i po mogućnosti, koje zrnce u toli liepo uskrsnuvši list česki, kao njekim načinom obću slavensku košnicu, osobito u sadanjih užasnih okolnostih, gdje se u miloj domovini mojoj čine Austriji pogubna biti politička načela, iste pogubne po nas Hrvate politike Strossmayer – Mrazovickie?[6]

To s jedne strani; s druge pako: sietivši se ja vašeg jednog milog mi pisma od pr. god., kojim mi dadoste na znanje uspjeh dogovora sa g. Gregrom glede hrvatskih stvarih i kada mu i o meni govoriste (žalibog, ja sam se baš selio iz starog mog kvartira amo u novi gdje se sada nalazim,[7] tè su mi sva pisma tako bila u neredu, da nisam mogao naći vaš dotični list u kojem mi o prerečenih /stvarih/ pišete; dotično nisam mogao se sjetiti pravo imena krstnog u Parizu bavivšeg se g. Gregra, stoga sam pisao prevariv se u imenu, g. Eduardu mjesto Juliju; akoprem ja držim rečenu gg. bratju tako za blizance u političkoj struci, da jih niti nerazlučajem; toli su oba častna!); ja, velju, ovim okolnostmi ganut, nisam mogao propustiti, bolje odoljeti srdcu momu, da se neozovem pozivu prerečenomu.

U tu svrhu, pod 20. minuloga mjeseca lipnja (junij), t.j. prie dvie nedelje danah, latih se pera i napisao pismo privatno g. Ed. Gregru, gdje mu razvih ista ova moja čuvstva (koja evo i vami obrazložih; njemu obširnije), koja me nukaše na oni korak.

---

5 U Turinu je u doba rada Odbora boravilo više Poljaka Waclav Przybilski, Jozef Ordega, Kamil Rošer, Julian Buchholz i dr.

6 Strossmayer-Mrazovićeva politika bila je okarakterizirana opozicijom prema vladi. Pravnik Matija Mrazović (Visoko kraj Kalnika, 1824 - Zagreb, 1896.), ilirac i narodnjak, zauzimao se jedno vrijeme za uređenje odnosa između Hrvatske i Austrije neovisno o odnosima Hrvatske i Ugarske. Bio je i jedan od vođa opozicijske Narodno-liberalne stranke. Kasnije se zalaže za ujedinjenje Južnih Slavena unutar Austro-Ugarske. I đakovačko-srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer (1815.-1905.) je od 1862. do 1866. u opoziciji, premda ga Kvaternik optužuje za oportunizam.

7 Piazzeta S. Martiniano br. 27. Ova se adresa spominje iznad adresata na prvoj stranici lista.

A resultat pisma bjè: ja mu predložih moje dopisivanje – razumjeva se bezplatno, a to naročito napomenuh u listu – osobito u pitanju hrvatsko-austrijskom; razvivši mu načela, koja bi me pri tom vodila, što se političke strani tiče; uz svu moguću umjerenost u pisanju i izrazih, a uvjek obziruć se na stanje austrijske štampe, koje ću ja znati uvažiti. Osim toga, predložih mu, da ću mu važno pitanje federacije austrijske,[8] koje svaki pošteni Hrvat iz srdca mrzi i prezire kao ubojstvo sve budućnosti bolje naše, da ću mu to pitanje u privatnih pismih – sietiv se dakako, i pri tom poslu: da u Austriju pišem, i da ću znati brez compromittirati ma koga bilo, pred licom policije austrijske, iz gledišta najstrožije legalnosti krunah češke, hrvatske i ugarske predmet pretresivati – dà[9], da ću u privatnih pismih razpraviti pitanje federacije, da vide i uvide Česi i uzrok, zašto se poštena strana Hrvatah tomu prokletstvu ugiblje; i da se uvjere, da nije ta politika interessirana i exclusivna spram Česke, dà[10] da je ona jedina koja može i budućnost Česke spasiti inače, nego li buncanje sa feder/aciom/ austrijskom, koja čini Čehe pred liberalnom Europom, da nevelim više, sumnjivim (a ja znam, što imadem ovdje posla u tom obziru, da operem Čehe toga radi; premda u srdcu u meni kipi da moram nješto braniti, zašto sam u srdcu osvjedočen i umu, da je ili buncanje ili izdaja liberalne budućnosti!); dodavši i to: da bi bilo za željeti da se Česi okane politike, koja jih je već g. 1848. izdala i s kojom su fiasko na korist ugnjetenja učinili.

Ja sam izrazio nadu, da će to biti g. Gregru tim milije, što sam uvjeren, da su se Česi ex praxi i sami osvjedočili: da tamnica i progonstva austrijska (s kojima nas anti-federaliste u Hrvatskoj pseudo – patrioti i izdajice očute na korist Austrije, mjesto razlogah, obsipljuju) nisu razlozi ad intellectum; tè će se publiciste českí uvjeriti stalno, da mi anti-federaliste ne zaslužujemo one potvore, koje na nas siplju federalisti hrvatski, austrijskimi novci po Pragu se skitajući, da nas ocrne pred domoljubi českimi.

Eto, gospodine i priatelju, u tih, poprilici nazorih – umjerenije izraženih – ja sam g. Gregru moju ponudu izrazio, pošavši iz gledišta onih po nas Hrvate u Nár. listu dosad spram magjarizma i srbeža[11] očitovanih načelah, koje svaki iskreni Hrvat sa zahvalnostju čita u rečenom žurnalu, i da i iz zahvalnosti dužnost je ozvati se Hrvatom u toli liepom i povoljnom nam listu.

Ako dakle budu njemu povoljni takovi predlozi, ja ću s veseljem se pojaviti od vremena do vremena s kojim člankom; a ja ću pozorno pratiti Nár. liste, a čim ću što opaziti, što bi bilo nepravo, da ću uzet si slobodu pozornoga učiniti na to g. Gregra; zaključujući: koja bi mogla biti posljedica dobro shvatjena: stalno, dosljedno i razložno vodjena politika česko – hrvatska.

8 Austrijska federacija je trebala biti sastavljena od pet dijelova i svi Slaveni bi morali biti okupljeni u jednoj.

9 Čitam to sa "dapače".

10 Isto. Isto i u daljem tekstu.

11 Eugen Kvaternik tako naziva Srbe.

U očekivanju odgovora na ovo pismo, i pri zaključku istoga, zamolih g. Gregra, da buduć se časopis njegov i onako amo šalje pod adressom g. Buchholza; budući da ovaj, po raspuštjenju odbora (comité-a)[12] nalaziti će se na Campagni[13] od vremena do vremena, a ja bi morao gladovati Nár/odny/ list, budući da ga, osim mene, sada ovdje nitko nečita, a i onako ga spale u kaminu pri Buchholzu; buduć da onaj vami poznati Buchholčev čovjek – s kojim ste i vi posla imali – hudo i mürrisch[14] me gleda i od njegove volje zavisim; buduć ove vručine i mnogobrojni poslovi me prieče na izlazak, a gubim vremena više putih po dva i tri puta idué k Buchholzu dok mu čovjeka kod kuće najdem; da iz tih razlogah, jer već časopis amo šiljaju, zamolih g. Gregra, da bi imao dobrotu pod mojom vlastitom amo meni šiljati adressom (njemu priobćenom) cienjeni svoj časopis, a ja bi ga Buchholzu davao.

Ovo sve predpostavivši, dolazim na uzrok moga pisma današnjega:

Nemogu vam opisati čuvstvo, kojim ovaj list pišem; a i vi, kao domoljub, kao prognanik, kao čovjek od ugladjena načina življenja razumjeti ćete ovo moje čuvstvo bolje nego da vam ga ikako opišem, ako Vam velim: Da eto danas je četernajst danah, niti sam ja od g. Gregra odgovorom udostojan (a pisah pismo expe recepisse)[15], dà što je još u istinu, neznam što bi rekao i kako da nazovem čin, reći ću čudnije (a vi, gospodine označite čin taj polag savjesti vaše): odkad je g. Gregr moje pismo primio, od onda se više amo u Turin i Národni listi nešalju! – Časopis, kojega su šiljali sve ovo vrieme od lanjske jeseni, usljed mojega pisma prestali su ga šiljati! Prestali su ga šiljati u oči po svakoga Hrvata kobne i smrtne borbe izborah i intrigah saborskih (a i glede tih pisah Gregru i jedan mu dadoh predlog); u oči sabora: u oči odlučnih u Austriji zbivajućih se dogadjajah!

Razumjeti ćete sad čuvstva moja nad toli nenadanim, toli, što se osobito odgovora na priateljno, i u najpoštenijoj namjeri pisano pismo, tiče, u civiliziranom svietu neobičnim činom! Da ćete ta čuvstva razumjeti, zato mi jamči vaše plemenito i domoljubno srdce!

Ja nisam časopis badava iskao (ko' što je badava amo i onako sve od onoga vremena bio šiljan, odkad g. Leduchovsky[16] prestade dopisivati); no ponudih moje dopisivanje bezplatno, a moguće da nebi bilo u ničem zaostajalo za dopisi platjenimi g. L/educhowsko/ga; dakle moja želja, da se pod mojom adressom amo u Turin, mjesto

[12] Poljski Revolucionarni odbor u Turinu 1864. godine bio je sastavljen od Čeha, Poljaka, Mađara, Kvaternika i drugih.

[13] Buchholz je imao neki posjed izvan Turina.

[14] Mrko (njem.).

[15] Expresno pismo. Gregr je ipak 15. srpnja 1865. – vjerojatno na molbu Friča – odgovorio Kvaterniku, prihvaćajući ponuđenu korespondenciju, a ispričao ga je i Frič u svojem pismu 9. srpnja. (ŠEGVIĆ, II, 209; KUNTIĆ, disertacija, 636)

k g. Buchholzu, list šilja; ova, velju, želja sl/avnom/ uredništvu samo bi povoljnijom bila; dočim sam se ja dragovoljno i teretu sustavnoga dopisivanja i troškova poštarskih (a vi znate da u Austriji valja pisma na redakcije recommendirati, ako se hoće bit sigurnim da prispiju)[17] podmetnuo: toli sam si za radostnu dužnost moralnu držao odgovoriti pozivu Nár/odnog/ lista u br. 103. sadržanom; a tim me je neugodnije dirnulo postupanje g. Gregra!

Da je meni g. Gregr odpisao s par riečih, da on, iz sebi, poznatoga ovoga il onoga razloga, nemože ili neće moje dopise, u svojem bi bio pravu, a ja bi rekao, polag hrv. poslovice "s osla breme, oslu laglje"[18]; a ako bi on uz taj odgovor meni časopis pod mojim naslovom šiljao: neka bude uvjeren, da bi ja još imao toliko savoir – vivra[19] da bi mu bio smjesta novce predplatne za njegov žurnal poslao; jer da uz onu negativu on nastavi šiljati časopis g. Buchholzu, ja bi morao smatrati, da ga nešilja meni (zabaciv moju molbu), no comité-u poljskomu kroz rečenoga gospodina, kao sekretara; a ja bi s ostalimi prognanici bio se služio časopisom, akoprem mi je već lani g. Buchholz predložio, ako hoću, može biti list na mene adressiran.

Ovo nečuveno postupanje od strani prvog, ili med prvimi českimi, u Českoj živućimi domoljubi, tako mi se nevjerojatnim vidi, tako nečuvenim: da bi morao pomisliti da g. Ed. Gregr nije moje pismo, akoprem recommendirano, primio; kad bi me žalibog, obustava pošiljanja časopisa upravo od onoga dana, kada se nadah prvomu broju pod mojom adressom, o protivnom ne osvjedočila!

Ja sigurno nebi bio ni sad g. Gregru pisao bio, da me vi lanjskim vašim listom nebi bili na taj korak osmjelili (a ja sam g. G-ru i razlog naveo, zašto nisam još lani taj korak učinio); akoprem si politički ljudi, i nepoznati, pišu, kamo li ne kad sympatiziraju čuvstvi svojimi!

U tih okolnostih, dvoje vas, ljubazni priatelju, dolazim zamoliti:

Prvo: kao kakovi kamen me tišti neizvjesnost, i nepoznanje razloga ovakovoga nedostojnoga postupanja spram jadnog i onako nesretnoga prognanika. Stoga Vas učtivo, kao collegu u mukah, prosim, izvolite se u Pragi kod g. Jul. Gregra (žalibož opetujem, da nisam pri pisanju za njegovo ime sjetiti se mogao, valjda mi se što takovoga, kao od strani g. Ed., nebi bilo slutilo!) upitati, koji bi mogao biti razlog ovakovomu postupanju spram mene? A, ja ću vam onda odgovoriti i dokazati: da što mu drago bilo, gnjusna je opet intriga po onomu kukavcu u Pragi proti mene valjda skuhana, koji se je prije njekoliko mjesecih skitao u ime "miláčka"[20] po Pragi! O pazite,

16 Stjepan Ledóchowski, vidi bilj. 2.

17 Recommendirano znači pismo s povratnicom.

18 Mi tu izreku poznamo "S magarca breme skinuti, magarcu lakše".

19 Zdrave snage, zdrav smisao.

Česi, da nebudete i o tom miláčku vašem u Hrvatskoj, onako i kroz bard[21] pjevali: ko što ste u "Šoteku"[22] o jednom drugom njekoć velikom "slavensko-hrv. miláčku" pjevali: "Jelàčku náš, ty nic nedbáš, sněm nám rozehnáli etc. etc."[23] Ako budu i patrioti "Nár. listov" tako se vladali protiv patriotom hrv/atskim/ koji se neprodavaju, da jih niti odgovorom neudo-stoje, kadno se ovi ponude "razložiti, dokazati i razviti zamršenu politiku; pokazati na prave i na hinjene domoljube; na ovih i onih smjer i sredstva; kad smo pripravni hladnom razsudku pravih českih domoljubah podvrći politiku budućnosti": o, onda se neka nitko nečudi, ako će osjetiti i opet, da "eodem causo producunt eosdem effectum!"[24] A mogu smjelo reći, da nije pitanja političkoga, koje nebi već sada letjelo "en franc. de grande vitesse..."[25] k riešenju, kako sam vam ga uvjek predpovjedao, držim i pismeno Vami i g. Przibylskom[26] priobćio!

Nisam naumio u tom listu, jer lje nisam k tomu razpoložen, gledeć na povod koji me nuka ovo pismo pisati (i koji mi politiku, liberalnost, demokraciju i druge smokvacije[27] već i odurnim čine; sve to je samo barbarska glupost ili nečuveno nepoštenje pod tim izrazi sakrito!) dà nisam naumio vam o politici danas išta pisati; ali nemogu propustiti da vas i g. Przybylskog neučinim pozorna na ona, što Vam o liberalizmu, a sad u magjarstvo[28] i ovom liberalizmu pisah i neprestano govorih! Dosad je tek drugi akt magjarske komedije izigran, a ja mislim da su oči i najzasljepljenijemu otvorene već sada nad tim: što se ima o liberalnosti magj/jarskog/ plemena po slobodu Europe nadati! Valjda će znati osobnosti od magj. plemena sad laglje lučiti! Ali ako ne znadu još ni sada, no su valjda novom intrigom magj/arskom/ opojeni: vidjet će doskora i drugojaku![29]

S druge strani nemogu propustiti, da iz srdca neosudim poljska ludovanja (opetujem ludovanja; jer sam čovjek rada i djela, a ne diplomatskih okolišanjah) /u/

20 Ljubimca (češki). Tako Kvaternik obično zove Strossmayera, upozoravajući Friča da neka Česi paze da se ne prevare u Strossmayeru kao što su se 1848. prevarili u Jelačiću.

21 kroz pjesmu.

22 "Šotek" = skržitek, češki šaljivi list.

23 "Jelačiću naš, briga te baš, skupštinu nam rastjeraše itd., itd.,"(češki).

24 Isti uzroci proizvode iste posljedice.

25 "u Francuskoj s velikom brzinom" (franc.).

26 Waclawu Przybylskom. Przybylsky je bio izvanredni komesar umjerene poljske revolucionarne vlade u inozemstvu od kraja 1863. do srpnja 1864., kada su na vlast došli "crveni" pod demokratom Janom Kurzynom (1835-1865).

27 Smokvancije. Kvaternik očito ovaj izraz koristi kao nešto nevrijedno u politici.

28 Vjerojatno manjka riječ "pretvoreno", misleći kako se Mađari sad liberalno ponašaju, a on ne vjeruje da je to iskreno.

29 To je zapravo vrijeme prije sklapanje Austro-ugarske nagodbe, kada su se Mađari naslojali ulagivati i bečkom dvoru i Hrvatima kako bi postigli svoju svrhu: austro-ugarsku nagodbu koja im je faktički

najnovije vrieme sa ludim, bolje lukavim srbežom na našu štetu zaigrana![30] ...Tako vi, pa jedan Przybilsky na one maskerade parižke pristati, prigodom ruskog slavija beogradskih dogadjajah, koje su poruga upravo na poljštinu i grožnja južnoj poljštini = hrvaštini! S mefistofeličkim, paklenim podsmjehom mora se grozni Rus smijati toliko duševnom padu Poljaka koji prigodom srbskih svečanostih, grli izaslanika i uhodu Mihajla u Parizu kao predstavitelja i zastupnika buduće slobode slavenske, dà poljske! Predstraža Rusije, /da/ bude predstraža poljske slobode!!!! Oh kukavna Slavijo s nadama Tvojima! Zar vam još nije dosta faktah srbeža naših danah, da ste tako sljepi, te nevidite, da je taj srbež danas još sredstvom lukavim svih elementih samo ne liberalnih, da tim on danas sutra te elemente upotrebi i usužnji u klete byzantinsko-ruske svrhe na nesreću ne slavjanstva no čovječnosti? Zar kad se grlite, neoćutite mač na prsih, bodež, koji iz onakova srdca izlazi? Nećutite? ... O tada ste za žaljeti! Krojite, krojite u Parizu Dušanovo carstvo (kad bi ga povjestno poznali, strašili bi se i napomenuti ga!), vidit ćete što ćete skrojiti! Zar vam Luka,[31] Crnogorci, Srbija nisu dovoljni nauk što byzantinizam medju sobom, na korist tudjih boljetkah, kadar je učiniti: pa se vi katolici i protestanti, zapadnjaci riečju od njega podpore nadate? A bizantizam austrijski, zar vam on više nade podava, gdje na 1/4 vota[32] je sve liberalna, t.j. lukava? O krojite, krojite Dušanovo carstvo, skrojit ćete ga, ako ga Europa neslavenska nerastepe, da bude sizalo od Carigrada i Mljetakah do ljubaznih poljanah Amura i sjev. Amerike! Ali proti čemu imademo mi Hrvati pravo protestirati jest, da se prigodom tih ludovanjah na našu štetu bar sveta povjest (historia) nogama negazi! Onaj njeki Chodzko[33] vaš neka se prije uči elementa povjesti, nego li se usudi govoriti o trih najzaslužnijih slav. plemenah! Neka znade, da dok je Srbež tamo od gnjusnog pada na Kosovu, g. 1389. do g. 1804. bio ne samo nekoristan po čovječnost, pače bio predvoj (avantgarda) turskog barbarstva proti kršćanstvu: hrvatski narod bude i po našim nepriateljim prozvan "Ante murale Europae"[34]. Čitajte prvih 46 listov moje "Croatie"[35] pa nek se zastidi Chodzko ludog govora svoga, koji je i češki Hlas zasura-

---

dala državu i hrvatsko-ugarsku nagodbu kojom su dobili Hrvatsku kao nedjeljivo područje od krune sv. Stjepana.

30 Misli se na ono što je inicirao Milutin Garašanin oko stvaranja velike slavenske federacije sa Srbijom na čelu, te je tu boravio i I. I. Tkalac, na kojega očito misli Kvaternik kada kritizira ovu proslavu.

31 Luka Vukalović (Bogojević, 1823. – Odesa, 1873.) Vođa hercegovačkog ustanka 1863. I 1865. je pokušao dignuti ustanak, ali nije uspio te ga je crnogorski knez 1865. protjerao iz Crne Gore, a on je odselio u Rusiju.

32 Zastupnik koji glasa.

33 Chodzko, poljski povjesničar koji piše povjesnicu naglašavajući hrabru borbu Srba protiv Turaka u borbi za oslobođenje.

34 Predziđe Europe.

dio![36] Neka svatko bunca kako mu drago, ali nitko neimade pravo vriedjati tudje pravo, tudju prošlost i budućnost, tobož "bratu" za volju! Ja sam se i g. Gregru o tom potužio! Ali dosta o tom, ruka mi drhče ovo pišući! Poljak je pao iz jedne skrajnosti u drugu: iz preziranja Slavenstva, u bacanje te u naručaj i dušmanskom slav/enskom/ življu! Mnogo pametnije bi učinili, da se bez posrednikah odmah Rusiji u naručaj bace!...

2-o što Vas molim, jest: imajte dobrotu otići odmah, čim ovo moje pismo proučite, i u varoš pojdete predbrojiti me na Národne liste na tri mjeseca i to začemši od inclusive br. 111 t.j. 24 črvna,[37] koji broj već primio nisam.

A uzrok, zašto se usudjujem ovu molbu na Vas učiniti, a sam to ne činim, jest: a/ što med Austrijom i Italijom nije moći novce šiljati; b/ što neznam bili mi htjeli i za novce šiljati novine! Ja se obvezujem odmah onaj dan, čim primim prvi broj novinah, poslati vam novce za mene predplatjene; jer c/ da i mogu poslati, neznam koliko se plaća za inostranstvo na četvrt godine. Ufam se, da ću u vas ovo povjerenje steći. Da nisu toli odlučna vremena u Austriji i u Hrvatskoj, ja nebi se niti predbrojao, ali ovako pojmite goruću želju moju. Eto Sabor je tu, a ja sam sada ostavljen kao na žeravici! O, neka Bog oprosti tako ružno djelo![38]

Doskora ću se Vam obširnije oglasiti. Ja ću se sad vratiti u domovinu, ovaj Gregrov čin – tolikog domoljuba spram jednog prognanika! – naučio me je što znači žrtvovati se za stvar slobode! Naučio me izkusiti, da i pred "liberalci" nepoštenjak i promilon[39] ima više ciene nego iskreni i muka trpeći domoljub u dosljednosti svojoj – dà ja ću se vratiti /u domovinu/ čim se sadašnja kriza austrijska i hrvatska dovrši. Zato se i predbrajam samo na to vreme: za vreme Sabora hrv/atskog/. Nadam se, da me Vi ostaviti nećete, vi čovjek mučenik i obrazovan! Ljubezni pozdrav svim Vašim! Čim saznate iz Češke za uzrok baratanja samnom, prijavite ga vašem Eugenu Kvat/erniku/

P.s. Poznate li najnoviji Strossmajerov programme? Evo ga: "Gesammtinteressi s Ugarskom (sic!), federacija s Austrijom." Pojmite sad taj galimatijaš? To dvostruko robstvo Hrvatah, uoči austro-magjarskih spljetkah? A taj čovjek je svim Čehom "miláček!"

E moj Josipe! Doći će vrieme, i nije daleko (ako se najme Bog narodom nesmiluje!) gdje ćete reći: "po svoj liniji političkoj pravo je Kvaternik imao!"

Piazzetta S. Martiniana, an No. 27. To moja sadanja adressa.[40]

---

35 Croatie.

36 Vjerojatno izraz za "prihvatio".

37 Srpanj.

38 Misli na prestanak slanja novina po Gregru u Torino.

39 Nečitko.

40 Postscriptum pisan na 1-oj stranici 7-stranog lista.

III.

Pismo od 9. srpnja 1865. u kojem Kvaternik ne priznaje postupak Juliusa Gregra koji mu je zbog financijskih teškoća redakcije obustavio slanje "Národnog lista", a da ga nije obavijestio o svom postupku s razloga što se u Hrvatskoj upravo provode izbori, čiji tijek on želi pratiti. Kvaternik upozorava Čehe da nije dobro da nešto dobro u politici očekuju od Mađara, upozoravajući da će se Austrija nagoditi s Mađarima, a analizira i ponašanje đakovačkog biskupa Strossmayera koji da će uvijek raditi protiv Zagreba, pristajući čak i uz Mađare koji se opet nagađaju s Bečom.

"Turin, 9. 7. 865.

Predragi priatelju,

S radostju velikom primih danas drago Vaše pismo; morah mu se i smijati i tužiti nad njim; vidi se da ste postali više feuilletonista nego li politik! i žalostne passage umiete zaodenuti u šaljive izraze, a odviš ste tragičan u političkom predmetu. Vi ste zdvojen; to iz svakoga vašega pismena se kaže, a zdvojenost ako je svagdje, to je osobito u politici najgorji savjetnik. Dopustite mi dakle da vam odmah i "par bontades"[1] odgovorim čim kratje na sve točke premile mi knige vaše.[2]

Ja nebi toliko zamerio g. Gregru, da mi nije odmah odpisao; ja bi ga bio, kao i vi, excusirao[3] priateljstvom i poslovi, pa da mi je za tri meseca odgovorio, Ali, primiti moje pismo, pa onda letjeti odmah isti moment u expedituru[4] redakcije i obustaviti daljnje šiljanje žurnala u Turin, žurnala koji bje do 23. 6. redovito i poslje suspensije[5] amo šiljan i poslje kako ja zamolih, da bi se u buduće u isti taj Turin – kad se već amo šilja pod mojom adresom u buduće šiljao, jer sam bezplatnu correspondenciju ponudio: o, ljubezni priatelju! To je tako neuljudan korak, da ga ja niti najnepoštenijemu čovjeku, pa imao drugi dan od glada umrieti, nebi mogao učiniti; osobito kad to jednomu u progonstvu živućemu Hrvatu, u sadašnju odlučnu i smrtnu dobu njegove domovine, i u pokretu Austrije, bje učinjeno! Da sam u takovih okolnostih morao se odreći i nade na pismo g. Gregra: lahko si možete misliti.

Ah, da bi ja bio znao, ko' što sad znam iz vašega lista, turobno financi/sko/ stanje redakcije; sigurno ja bi bio odmah u listu bio se predplatio, zamoliv g. Gregra da mi

1 "kroz dobrotu" (franc.)

2 Ovdje je Kvaternik upotrijebio izraz za pismo iz narodnih pjesama.

3 Ispričao (franc.)

4 Otpremništvo.

5 Suspenzija, povlačenje Poljskog revolucionarnog odbora iz Italije.

priobći i trošak prenumeracije[6] za inostranstvo, tè bi mu odmah po primitku lista sa zahvalnostju poslao bio novac prenumeracije kroz Vas, vi bo stimi ljudi stojite u obračunu (Verrechnung), jer, kako znate budem već nikada pisao prije, dok se misleća strana Čehah neizleći kroz izkustvo nesrećah magyaromanije svoje; onda ću ja u svoj poniznosti moje mnenje kazati, kako ja shvatjujem politiku českoga naroda naproti raci[7] magjarskoj. Donle mi je drago "prendre acte"[8] vašeg osobnog demystificiranja, koje ja nalazim u izrazu "Abtritt i Atmosphera bei 48 st/upnjeva/ Réaumura"[9] (čemu sam se – intra parenthesim[10] – od srdca nasmijao!), t.j. da vi u spribliženju Njemca s Madjarom t.j. nadvladi magyarizma vidite nesreću političku! C'est du progres, dieu merci![11]

Ono što mi o "slavnosti ruskoj = srbskoj" pišete, osvjedočilo me je o istini poslovice hrvatske "krsti vuka a vuk u goru!" Čudnih li politikarov vas tamo u Parizu! Spremaju se za buduće osloboditi se obćega dušmana[12] tim, da bratuju sa glavnim sredstvom tog dušmana obćega!![13] "Il ne demande pas mieux!"[14] Profit, bratjo, profit! Vi gladom glad tjerate; ako bude iz tog brašna pogače, onda opet velim: Profit! Zli ste vi tamo mudriaši poljsko-česki još tako "bone voluntatis"[15], te se nadate one njeke "pojedince po-šteno misleće" za stvar pravednosti predobiti? ili "par impossible",[16] kad bi ti pojedinci bili zbilja to, kako si jih predstavljate, da i sto puta bolji – a ne samo lukavi, koji znadu s vuci tuliti, medvedi plesati, psi lajati -: pa zar vi mislite, da budu ti pojedinci, pa Bog zna tko oni bili, za sobom neću reć narod, no bar 200 povukli? Ako to mislite, aj, žalostna vam majka! Nemogu no ino, no – buduć mi spominjete baš velikog Vašeg muža smrtni dan – no poslužiti se njegovim historičkim postavšim vapajem: "Beata simplicitas!"[17] A toga radi upravo ja Vam nikad više neću ni o Srbežu ništa pisati, dok se iz te boli neizlečite, i vi meni prvi neuzpričate: Istinu pitaste! Ali da to ne bude ni danas, ni sutra, dakako to je jasno, ali kad god bilo, dao Bog, nebilo prekasno!

6 Poštarina.
7 Protiv mađarskih Srba, misleći vjerojatno na vojvođanske Srbe, tj. one iz Novog Sada.
8 Uzimanje u obzir, uvažavanje (franc.)
9 Odstup i atmosfera pri 40 stupnjeva po Reomiru.(fran.)
10 U zagradi (lat.)
11 To je progres, Bogu hvala! (franc.)
12 Misli na borbe s Osmanlijama.
13 Aluzija da su Turci koristili Vlahe (Srbe) u borbi protiv katoličke Europe.
14 On ne traži ništa bolje (franc.)
15 Dobre volje (lat.)
16 Nemoguće (franc.)
17 Citira Sv. Vaclava koji rekao "blažena skromnost" (lat.)

Ali ne mogu propustiti da neosudim otvoreno onu frazu, kojom velite da ste to podlo ime srbeža izabrali za označiti jugoslavenstvo, tobož "ondješnemu jargonu[18] shodno". Hvala liepa za takovu excuse-u"![19] što bi Poljak rekao, da mu se ime identificira s Rusom ili Moskalom? Tako onako polag kojeg jargona? ili česko ime da se zapostavi i utopi u pa i slavno bilo poljsko? Onaj gnjus barbarski[20] identificirati spram nas Hrvatah, naroda zapadne civilizacije, sa jugoslavenstvom: o prostite, priatelju, to je svakomu slobodno, ali nije pošteno! Eto to je zadnja rieč, koju od mene glede tog smrada čujete. Dokle Srbi nedokažu jasno i glasito, da znadu biti zahvalni Hrvatom za ono što mi za njih proti Bugarom, Grkom, Turkom i Magyarom učinismo, žrtvujuć se za njih kroz vijekove – a to u Parizu nebi smjeli ignorirati; a ako neznate to, dužnost je vaša reći: Bratjo, mi to neznamo; ljudi, koji povjest srbeža pisaše, biše ruskimi rublji plaćeni; razbite nama te povjestne (historične) istine, pa nećemo više tako ludovati: onda bi mi svojoj dužnosti zadovoljili, razjasnimo stvar – dà, dok se srbež nedigne do tog pošto Italska neprima novacah za Austriju, a to i je uzrok, da sam se usudio na vas obratiti s prošnjom mojom. Ali dosta o tom.[21]

Što se tiče priobćenja moga pisma g. Gregru, molio bi Vas, da ostane to tajnom med vami i da Vam on sgodom povrati pismo: vi bo, priatelju, znate kako su dušmani moji i u najpoštenijoj namjeri pisana pisma moja pred svietom nastojali na infamni način proti meni publicirati. Ja sam u onom listu Vami privative i u izrazih (Ausdrücke) pisao o srbežu, Štrossmayeru i drugih stvarih, kako nebi niti javno niti pred drugim manje znanim mi ili manje poštenim čovjekom nikada pisao. Zato vi razumijete moju želju, da ovo pismo vami natrag dojde ili ga g. Gr/egr/ pred kojim vašim priateljem razdere, ako mislite da je probitačnije da list šaljete u Prag; bolje bi bilo da ipak nešaljete, tim većma: što g. Gregr će se ljutiti na mene, da sam vami o toj stvari pisao.[22]

Glede položaja demokratične strane ja bi vam imao mnogo koje šta dodati, propušćam ali za sad; no doskora ću Vam moje znanje i glede toga kazati; ne mogu propustitit ipak da vam odmah ne kažem, da je demokracija tako nesmotreno postupala u svakom obziru (nemislim demokr. česku specifice, no u obće europejsku): da samo sada žanje ono što je posijala! Demokracija ta išla je "mit der Thür ins Haus"[23] s politikom svojom.

[18] dijalekt (franc.)

[19] Isprika (franc.)

[20] Misli na Srbe.

[21] Radi se o pretplati na praške novine.

[22] Kvaternik strahuje da je bio previše otvoren u svojem pismu Gregru, pišući mu ono isto što je pisao i Štiru u pismu od 4. srpnja 1865.

[23] U prenesenom smislu. Stefan Türr (Baja, 1824. -) je 1848. prešao u Italiji iz jedne mađarske regimente k Talijanima i borio se na njihovoj strani. Borio se i pod Garibaldijem na Siciliji, a postao je generalporučnik u talijanskoj vojsci. Bio je oženjen s rođakinjom Napoleonica, pa je bio u vezi i s poljskom

Ja se neslažem s Vami glede austrijske krize sadanje; vi bo ju smatrate, čini mi se, kao neskladu jednog principa: a ja velim da je upravo ta kriza svjedok govoreći "einer principiellen Principlosigkeit Oesterreichs"[24] – da je to pipanje u tminah čovjeka jednoga koji stoji nad ponorom. – Što su to osobe ili osobnosti pri tom? Ništ, ako na znak trulosti austrijske, a trulost je smrt kod polyglotnih državah: a micanje truloga tijela, to je razpadanje.

Vi mislite, da će na magj. saboru nadvladati zaključnjaci, ja ne: Magjari su izkusili od g. 1861. da njih kao pleme mrtvilo ubija! U ostalom iz bljutavih će elementah sastojati taj sabor: Magyar je Magyar! Za mala ćete viditi tko bude imao pravo; dao Bog vi, ali Bog već čudesa nepravi! – Ali što mogu odmah predkazati, jest: da se Vi Česi od ugarskoga pokreta spram Austrije, samo zlu nadajte. O dakako, dva tri magy. pseudoliberalna žurnala će vikati, pisati o ljubavi i boljoj budućnosti Čehah; ali ako Česi neće posve izgubiti praktični bon sens,[25] pa će gledati što magj. vlada, magj. narod kroz svoje skupštine i sabore zaključuje: onda ćete se uvjeriti, da svaki korak magjarski na konačnu propast Čehah u slogi s Njemci, cilja. Znate vi za epithet kojeg nosi medju Magjari česko pleme? Eto ga: "Tót (Slovak) niem ember, Cseh kuija!" t.j. Slovak nije čovjek, Čeh pas. Ja vam preporučam pazite dobro na gibanje narodno Magyarah spram Vas; pa ćete se skoro osvjedočiti, da Magyar sustavno (systematski) radi shodno epithetu českomu. Ja vam glede magjarizma sa stepena moralnosti i znanja medjunarodnoga; dotle mi Hrvati ćemo te plane prezirati, i dok jih mi preziremo, da vidimo, što ćete izposlovati s parizkimi bratanji i (nečitka riječ) itd. kojim se samo Poljaci i Česi sramote, jer vam se Rusi ili Moskoli posprdno rugaju. Amen!

Rekao sam, da ste zdvojili politički i ne velim krivo, ako pomislim na rieč vašu, da se niti deset let ničemu nenadate. Moj bratco, onda odmah recite; i deset putih deset godinah da nebude ništ; a ako tako, tad vam ja, kao i samomu sebi, svietujem: "Allons faire nos malles et retournons tout bonnement chez nous!"[26] Jer bila bi ludorija i jedan samo dan dulje ovdje se žrtvovati u takovih "schönen Gegenden und schönen Aussichten"![27] – Sigurno ako Napoleon[28] neučini ništa za slobodu, čedu drugi učiniti proti njem i slobodi, prije nego li se nada!

---

emigracijom, a osobito se je dobro slagao s L. Kossuthom. Bio je čak i počasni pobočnik kralja Viktora Emanuela II. U 1865. Talijani su Türra smatrali i potencijalnim vojskovođom za ustanak u Hrvatskoj, jer je dosta dobro govorio hrvatski. Obavljao kao agent talijanske vlade razne dogovore u Beogradu (KUNTIĆ, Disertacija, 643, 676, 681).

24 "Principijelnost besprincipijelnosti Austrije". (njem.)

25 Dobar osjećaj (franc.)

26 "Spakujmo se i vratimo se naprosto kući".(franc.)

27 "Lijepim krajevima i lijepim izgledima." (njem.)

28 Napoleon III. (Pariz, 1808. - Chislehurst u Engleskoj, 1873). Bio je sin Napoleonovog brata Luisa Bonaparta. Izabran 1848. za predsjednika Republike, a 1852. proglašen carem. Poražen u prusko-

Vi se bavite pisanjem, velite, "komedijah"[29] a ja sam se zakopao u historičke knjige i biblioteke.

Hvalim vam iskreno za ljubav vašu, što se naumili učiniti za mene! Ja sam kao bez glave ovo vrieme, odkad sam bez Nár. lista; kao na žeravici sam, neznajuć što biva kod nas. Jučer telegram iz Zagreba javlja ovdašnjim novinam, da je pri izborih nadvladala oppozicija;[30] Pitanje je: Kakova opozicija? Magjaronsko-Štrossmayerova coalicija? To je onda i sramota i nesreća po slobodu na uvjeke, il bar dotle, dok iz vana kanon[31] nebukne!

Molim Vas izvolte me predplatiti na dva mieseca od 1-ga srpnja (červenca), buduć ste tako dobri, tè mi šiljate u jedan band brojeve od 24-30. m.m.; a sav trošak predplate s troškom do jednog banda izvolite mi prijaviti i ja povratnom poštom pošaljem vagliu[32] u Pariz. Ja bi vam i sad već poslao ali neznajuć koliko, morao bi po dvaputa i valju šiljati, i poštarski trošak činiti; a vi znate mi emigranti običajemo gledati prije sous,[33] nego li ga nepotrebno proć dajemo! Molim Vas da me predbrojite na moje ime i pod mojom adressom, kako ju vam priobćih. (Piazzeta S. Martiniano, 27, am I-er).

Vrlo bi rado vidio Vaclava[34]; ja mu se radujem od srdca! Neka se veseli prodiki glede Montmoreney-a!![35] Dajte mu moju adresu i ljubazno mi ga pozdravite!

Ja nisam rekao da je Str/ossmayer/ izdao brošurku, no mi dr. Starčević[36] iz Zagreba prijavi samo programme njegov s ono njekoliko riečih. Uostalom dosta vam je,

---

francuskom ratu u bitci kod Sedana bio je zarobljen, te je 1870. sišao s prijestolja i emigrirao u Englesku, a francusko carstvo postalo time konačno republika.

29 J. V. Frič je napisao više komedija i one su se izvodile i u Zagrebu u vremenu kada je Frič bio predsjednik Češke besede 1873-1874 godine.

30 Izbori 1865. provedeni su po izbornom redu koji je izradila Banska konferencija. U Krajini se biralo 55 zastupnika kao i prije, ali je broj zastupnika civilne Hrvatske smanjen od 120 na 74. Dakako da je time u Saboru smanjena opozicija i uvećan broj zastupnika poslušnika dvora, jer su na području Krajine izabrani uglavnom oficiri. Manifestom od 20. rujna 1865. kralj je zatražio da Sabor uredi pitanje odnosa Hrvatske prema Ugarskoj i da po svom zastupstvu sudjeluje u njegovoj krunidbi u Pešti.

31 Aluzija na mogućnost napada na Austrijsku monarhiju.

32 Vaglia (tal.) je vrijednosni ček.

33 Sitan francuski novac.

34 Wáclav Przybilski.

35 Možda neka aluzija na Crnu Goru (Montenegro?).

36 To je pismo stiglo 24. lipnja 1865. U njemu se Starčević bavi isključivo saborom i kaže da se neće boriti za zastupstvo no ako bude izabran da će prihvatiti, a Oktroirani izborni red ionako nije Kvaterniku omogućio kandidiranje. Strossmayerov program zajedničkih interesa s Ugarskom, a federaciju s Austrijom naziva izdajničkom. (ŠEGVIĆ II, 1207). Starčević je te godine pisao Kvaterniku već dva pisma (11. i 15. V.). Međutim Starčević je izabran za zastupnika, pobijedivši Mrazovića u zagrebačkoj izbornoj jedinici. No Sabor sazvan za 28. kolovoza 1865. je odgađan tri puta, pa od ožujka 1866. nije zasjedao, a kada se je ponovno sastao 19. XI. 1866. izradio je adresu koja se vraća na saborske zaključke iz 1848., tražeći cjelovitost Trojednice i uvođenje odgovorne vlade za nju. Kada je međutim sklopljena

kao pametnomu čovjeku. Da je Str/ossmayer/ sada za magjarizam, kada je i Beč za njih? Razumijete li to? A što vi mislite da se Štr/osmayer/ spaja sa magj/arskom/ strankom plemićkom, da bude radje s Ugri nego li s Bečom: to ste mogli radje reći: Volji biti s Peštom nego li sa Zagrebom! a k tomu on zna dobro, biti s Peštom, znači biti i rob Beča! To je ona prokleta i nepoštena njegova politika, koju mu je uvjek narodna stranka predbacivala! Ali neka jih! Pravo velite, niti ovako, niti onako bolje, dok se Bog drugčije nesmiluje! 3000 milionah duga Austrije niti Deák[37] niti Strossmayer ni nitko s Austrije ne skine, niti će učiniti Prajsku, Italiju, Rusiju, Rumuniju ili Francezku priateljicami Austrije, a to će reći: miserialno budu uvjek narodi Austrije stenjali, a magyarsku Austriju samo će još prije zamrziti njeni nepriatelji; A/ustrija/ dakle mora ostati i nadalje oružanom, a to ju ubija, jer će tereti rasti a ne padati; a uz terete napadno ljutost massah, a gdje su masse nezadovoljne, koristiti će se dušman Austrije, jedan ili drugi ili oba.

Tim eto ostajem u pisanju grleći vas iskreno u duhu, a vašoj miloj sirotici gospoji moj duboki naklon! i moja Vas[38] ljubezno pozdravlja i preporuča hrebrost! A kako Rošer?[39] Pozdrav svoj gospodi Čehom u Parizu. Ostajem Vaš do smrti Eugen Kvat.[40]

P.S. "Nár. Listy" u ... još nisam primio – Toliko za ravnanje!

Austro -ugarska nagodba Hrvatski sabor nije više imao moći da pregovara direktno s Carom, te je 25. svibnja 1867. raspušten.

37 Férencz Deák (1803.-1876.) je mađarski državnik, pristaša dualizma. On je u travnju 1865. izdao svoj program u kojem poziva na pomirenje Mađara i bečkog dvora, zalažući se za cjelokupnost Monarhije prema pragmatičnoj sankciji, a njegov list, "Pester Lloyd", je branio to gledište. Nagodbenim člankom od 21. XII. 1867. između Carevinskog vijeća i Ugarskog sabora potvrđena je Austro-ugarska nagodba i podjela Monarhije na dvije polovice, osim krune i zajedničkih poslova: vanjske politike, carevinske vojske, neizravni porezi, carine.

38 Supruga Ružica, rođena u Karlovcu s imanjem Novigrad na Dobri.

39 Za Rošera vidi bilj. 10. u prvom pismu od 17. II.1865.

40 Kvaternikovo pismo pisano rukom na četiri strane.

IV.

Pismo od 12. prosinca 1865. u kojem Kvaternik iznosi svoje osjećaje u očekivanju povratka u Hrvatsku obećavajući da se više neće baviti politikom, jer ga je to stajalo previše muke, te da će čekati bolja vremena. I po svom standardu opet upozorava Čehe da vode pažljivu politiku u odnosu prema Beču. Zahvaljuje Friču i svim Česima koji su mu pomogli da preživi emigraciju i nada se da će se skrasiti u Hrvatskoj. Tuži se opet na Juliusa Gregra, urednika "Národnog Lista", kojemu je nakon njegovog pisma poslao svoj članak no nikada nije objavljen, a nije mu rečen ni razlog ovakovog postupka.

"Turin, 12. XII. 865.

Dragi i vjerni moj priatelju,

Kada ćete ove moje redke uzčitati, ja ću biti ne samo "jusqu'à l'Adriatique" no i "outre celuici" – pomoćju Svemogućega![1]

Mogu reći "Bonum certamen certavi" – ali žalibog! nemogu reći, bar zasad ne, "cursum consummavi".[2] Zna Bog, da sam mislio dobro; ali ostavljen napokon od svuda – a iz zraka se neda živiti, zanata pako neznam nikakova – vratit se je u gnjezdo, dušu u sebe i mirovati u buduće: jer je meni politika samo gorkih danah i obmanah bezuspješno pribavila! Opazio sam, da pojedini, stranke i cieli narodi idu ne umom il izkustvom povjesti vodjeni, ka cilju blažijem, ne: fatalna nekakova sila goni jih k drugoj svrsi nego kakovu misle postići; uz ovakovu pako kobnu politiku ja nikada nebi mogao pristati, onda je bolje da joj se s puta maknem i odem "in den wohlverdienten Ruhestand"[3] ko' što sam i mojima u Zagreb pisao. Kada ću opaziti, da silni politici svojoj za temelj postaviše: logiku, t.j. zdravi um, zatim poštenje, t.j. pravicu: onda eto mene

1 "Sve do Jadrana" no i "još podalje od njega". (franc.) Želeći da se vrati u Hrvatsku Kvaternik se nadao da će ga zahvatiti careva amnestija od 1. kolovoza 1865. objavljena povodom careve krunidbe. Međutim u amnestiji od 18. VIII. 1865. amnestirani su Kvaternikov prijatelj, političar Ante Starčević i Ivan Perkovac, ali ne i Kvaternik. Radi toga se Kvaternik odlučio da ide u domovinu s lažnim pasošem na ime Krauss s kojim je išao i iz Pariza u Turin, misleći da će se provući, jer je car Franjo Josip ukinuo nadzor nad pasošima na svim granicama carstva.(ŠEGVIĆ, II, 217 i 219) Buchholz mu je kod Turinske prefekture pribavio i 80 frk. za put., te je s ukupno 300 frk. otputovao u Zagreb vlakom preko Zidanog Mosta 17. prosinca 1865. Međutim ministar Belcredi je naredio banu Šokčeviću da ga se protjera. U Zagrebu je posjetio Antu Starčevića, Jurja Strossmayera u Gospodskoj ulici 2, a bio je i kod bana Josipa Šokčevića moleći da ostane u Hrvatskoj, te se sklonuo u Karlovac, a nakon nekoliko dana u Novigrad na Dobri gdje je mislio na miru provesti Božić. No došla je županijska straža s ribničkim sucem Tomašićem, te se 29. prosinca 1865. morao opet povratiti u Italiju.

2 "dobro se uključiti u trku, ali na lošoj poziciji" (lat.)

3 "dobro zasluženo mirno stanje" (njem.)

4 u osnovi (fran.)

opet vjerna i poslena težaka pri djelu! Ali, ah, kada će takova politika zavladati, onda me nebude iz slobodne zemlje bjeda, mesto žandarmah – što je, an fond,[4] jednako brutalno: ja bo se nikad nisam plašio materialnog progonstva, no uvjek samo moralnoga – gonila! Vi ćete me razumiti. Toliko k razjasnjenju ovoga mojega koraka.

U ostalom jednu ipak imadem zadovoljštinu, niti su moje patnje i čekanje baš sasvim bezplodne ostale: ja se vratjam u domovinu ipak slobodniju, nego li sam ju ostavio. Ako drugo ne, mogu bar glede osobe moje reći: Mortui sunt qui qudrebant animam pueri[5]: umrli su moralno, što je gorje od stotinu fizičkih smrtih. Koji su mene iz zemlje gonili držani bihu odličnim domoljubima, meni se je u smrtni grieh upisivalo jer sam prstom na njih pokazao vapijuć: evo to su vam! A danas? Danas jih sav narod strožije još sudi, nego li jih ja sudih g. 1863; danas ih demantiruje isti onaj, kojeg radi su danas po narodu u blato valjani... Ah, brate, to je gorje nego li fizična smrt! Oni, koji su me bjesnom okrutnostju g. 1863. kao zlotvora iz domovine gonili: onih je zatajio i odbacio danas onaj isti[6], u ime kojega mišljahu jadni da mu ugadjaju, što me progone! To jest, dokazalo se je tim upravo, da su me krivično progonili! Eto, ljubezni priatelju, ploda mojega dvie i po'godišnjega "čekanja".

A bio bi nezahvalan, kad vam pri toj moralnoj pobjedi mojoj veliki, veliki dio u zaslugu nebi bio priznati sklon. Dà, vi biste u ruci Providnosti ono sredstvo, kojemu ja imadem pripisati da sam se mogao i dočekati, da ista ta Providnost i vrata granicah pred menom otvori, i kao da me u domovinu porine. Vami dakle hvala iskrena i viečnja! Vaše ime jest u sudbinu neznatnoga mojega crvstva (Wurmheis) uzko, uzko skopčano; zato sam ja Vami uvjek na blagodarnost obvezan; a vi se uvjeke, gdje od mene bude što zavisjeti, bez oklevanja na mene obratiti izvolite, da se vami odužim harnostju[7] svojom!

Osim toga, za mene nisu te dve, tri godine izgubljene! Osim bo što sam studia razna pravio ovdje "plandujući"; ja sam takodjer učinio silna i svestrana izkustva u poznanju sveta i ljudih, izkustva koja važu jedan celi život! A to je neocienjivo blago.

Pozdravite mi Vaclava[8] i Ordegu[9]. Vaclavu neću tako lahko zaboraviti, da je bio u Turinu, a nije me udostojio posetom svojim![10] Zašto? neznam... bojao li se je valjda

[5] "Mrtvi su koji su izgubili dušu". (lat.)

[6] Kvaternika je osudio u Zagrebu Sudbeni stol, a Banski i onda Stol sedmorice su pooštrili kaznu na izgon. Dakle sve sudbene instance bile su umiješane u suđenje Kvaterniku.

[7] Trudom, radom, nastojanjem.

[8] Waclav Przybilski.

[9] *Józef Ordenga bio je glavni politički agent Revolucionarne poljske vlade u Italiji. Susretao se s* Kvaternikom u svibnju 1864. u Torinu.

[10] Poljak W. Przybylski je bio u Turinu 20. V. 1864., ali i u srpnju 1865. i kada nije posjetio Kvaternika. (ŠEGVIĆ, II, 210)

prigovorah mojih, ili ... o, vara se onda. Ja umiem ocieniti okolnosti, tim me je to većma bolelo, da me je i on ostavio... Bog mi je svjedok, da mu sve dobro želim, premda mi je to učinio.

Razžalostilo me je i postupanje Gregra. Ah, Česi, Česi! Vi ponavljate postupak vaš od g. 1848., kojeg ste ipak vi sami najgorčije okusili! Vidite belo, gdje je crno, i obratno... a ipak već sada vi i opet prvi osiećate gorki plod politike Vaše![11]

Kad je mene u srpnju ljetošnjem g. J. Gregr (ili Eduard) pismeno pozvao – poslje poznatih onih Missverständnissov u kojih ste i vi intervenirati "de toute votre puissance",[12] morali – da mu bude drago, ako u njegov list ozbiljnije se oglasim; ja odlučih zadovoljiti ponudi, koju i sam prvi njemu postavih, te nizom dublje shvatjenih, svestrano obazirajućih se člananakah, naumio sam obširnije razviti politiku – unutar dakako granicah slobode austrijske štampe i odgovornosti spram njene same česko – hrvatsko – jugoslovinsku: no i politiku slovinsku u obće, kao i česko – austrijsku, da se već jednom razsiplju mraci i oblaci nesporazumljenjah, a sunce sloge da sine. Koji bi bio načelom protivan koje ja kanih razviti, a sav sviet bio bi jih sudio: bio bi nepriatelj slobode i sporazumljenja obćega.

Ali i tu moja dobra nakana razbila se na intrige... a ja znam odkud dolazeće! Bene,[13] vidjimo kuda će to voditi ... bene et benissime...[14]

Ja sam, a valjda vam je g. Gr/egr/ pisao, njemu bio jedan članak prvi poslao ... ali on nenadje za dobro priobćiti ga, niti mi bar privative prijaviti što bi ga u tom članku moglo scandalizirati, ako ne... al neka pazi česka politika, da neizpade kao g. 1848-me. Molim vas zahtjevajte od Gr/egra/ moj onaj članak, a kao čovjek uman i nepristran označite, što je moglo biti nepovoljnoga u njemu politici českoj! – Medjutim ja sam mojoj dužnosti bio zadovoljio – pa mirna Krajina; savjest moja je čista. Dakako, da me to postupanje g. Gr/egra/ nije ugodno dirnulo, možete si misliti – ali ja Vas već tim nisam htjeo obteretjivati, zato Vam niti neprijavih. Ej, priatelju moj, neće mnogo proći vremena, pa ću ja i u savjesti g. Gr/eg/ra zadovoljštinu naći. Ne jednom morao sam se podsmjehnuti gorkom zadovoljnostju videć u glavnih člancih Nár. listy – izmedju linijah – da vide u Pragu, da posao neide: oni, na kojih su mislili graditi nade svoje, ti, ako sami nećeju propasti, moraju odbijati te nade; ja iskreno u mom pismu propratnom (Begleitungsschreiben) k napomenutom mom članku pozorna učinih g. Gr/egra/ na grebene (Klippen) česke politike; on se onda nije udostojao obzirati na te grebene...

11 I ovdje je Kvaternik prorok, jer Česi nisu 1867. nagodbom dobili ni onakvu autonomiju kakvu su dobili Hrvati 1868.

12 "svim svojim autoritetom" (franc.)

13 dobro. (lat.)

14 "dobro i najbolje" (lat.)

a danas česka politika je ... isolirana... a da je dopustio, da ja razvijem politiku česko – hrvatsku, bili bi se u Beču i Pešti jedno malo na Prag bolje obazirali. Ali dosta o tom.

Sada jednu prosbu: Molim Vas, da odmah kako ovo pismo primete, blagoizvolite obustaviti daljne pošiljanje Nár. listov amo u Turin; izvolite takodjer /primiti/ moju zahvalnost, i dok se odužim, g. Gregru od moje strani izručiti, što je bio toli dobar, te mi je šiljao cienjeni svoj list, koji mi bje utjeha, da sam točnije znao što kod vas i kod nas biva.

Nadalje: Ja sam knjigu Vašu, Starožitnosti Šafaŕikove,[15] zatim časopis "Čeh",[16] napokon ono njekoliko brojevah Nár. listovah što ste imali bili dobrotu poslati mi dok nisam iz Praga dobivao list rečeni, dà, ja sam te tri stvari u jedan paket spravio, zapečatio i g. Buchholzu izručio s molbom: da sačuva to, dok se kakova sigurna prilika pruži, da po kojem Poljaku šalje u Pariz, ili ako bi vi znali za koga da amo ide, i koji se misli vratiti opet u Pariz, da ih dignuti izvolite kroz njega i dati si donieti u Pariz.

Oprostite da to ja poštom nečinim. Kao Kreutzband,[17] bojim se dragocienu knjigu Šafaŕikovu šiljati, da takim načinom nepropadne, ko što su definitivno propale one knjige koje ste vi amo bili za General. Secretariath poslali bili.[18] A da jih šaljem kao pošiljku platjenu uz recepisse,[19] mnogo bi stalo, a vi znate moje okolnosti ... Dakle, dočim Vam ljubezno i na tom zahvaljujem, t.j. na rečenih posudjenih knjigah, od kojih sam obilnu korist crpio: nadam se, da mi nećete zameriti, što jih kroz g. Buchholza ovako dostavljam.

I eto me na koncu. Nemogu vam opisati radost moje tužne žene, da se može u domovinu i k svojima vratiti: a da moja radost ništ nije manja, netreba da Vam dodajem.

Razstavljajući se s Vami, nevelim zato konačni "S Bogom" – ne: ja ću Vam se iz domovine moje, ako i redko, al ipak oglašivati, da bar znate da pomoćju božjom živimo...

Medjuto, dočim ja i moja (supruga) Vašoj milostivoj svoj iskreni i srdačni naklon i pozdrav kroz vas dostavljamo, a vami od srdca sve dobro, i svoj vašoj dragoj obitelji

[15] P. J. Šafaŕik, Slovanské starožitnosti, Prag 1862., 2. izdanje. Prema Šidaku Kvaternik je radio na djelu "Hrvatske drevnosti" u kojem je nastojao da opovrgne Šafaŕikovo pisanje o najstarijoj hrvatskoj povijesti. Čitao je i "Monumenta Germaniae historica" i druga djela. (J. ŠIDAK, n.dj., 78) To je djelo i objavljeno pod naslovom "Istočno pitanje i Hrvati" (Zagreb 1868).

[16] Časopis "Čeh", izlazio u Pragu 1865.

[17] Sporovozno.

[18] Vidi pismo od 17. veljače 1865., gdje se vidi da je izgubljeno pet knjiga "La Croatie et la confédération italienne" Eugena Kvaternika.

[19] Preporučeno.

želimo: molimo vas da nas u vašem intimnijem i srdačnijem priateljstvu i uspomeni zadržati nemojte uzkratiti. To se od vas nada vaš vjerni vam i odani priatelj E. Kvater.

Pozdrav takodjer svoj bratji Českoj u Parizu, g. Przybilskog, koji me s vami sastavio,[20] nemogu zaboraviti. A što s Rošerom? Živ li on? Pozdrav.[21]

20 Kvaternik se s Fričom upoznao u pariškoj kavani Café des Nations 8. studenog 1863. Kvaternik se pak s Waclavom Przybylskim upoznao na groblju Père la Chaise 2. IV. 1863., dakle na prvi dan svog dolaska u Pariz. (ŠEGVIĆ, II, 49)

21 Pismo na 4 stranice.

V.

Kvaternikovo pismo iz Brescie 5. siječnja 1866. u kojem piše kako je boravio u Hrvatskoj samo petnaest dana i da je onda opet dobio izgon, te da je dopraćen do Italije kao najveći zločinac, dok mu je supruga ostala u Hrvatskoj. Moli ako mu se može pribaviti neki posao, ali je osobito željan čeških "Národnih listov", kako bi saznao što se zbiva u Hrvatskoj, a osobito na Hrvatskom saboru, smatrajući istovremeno da Austrija vodi politiku koja će sve odvesti u propast. Ujedno sa zakašnjenjem želi sretnu novu godinu Friču i svim Česima u Parizu.

"Brescia, 5. I. 1866.

Ljubezni priatelju,

Ako je Napoleon I. imao svojih "sto danah"[1] žalibot imadem sada i ja mojih "petnajst danah"...[2]

Da petnajst danah trajaše tužno moje domovanje! Kolikom sam se radosti u domovinu vratjao, onolikom sam žalostju iz nje opet se udaljiti morao. Gorko me opeče ona vjera u preporodjenu" 20. rujnom o. g. Austriju![3] Ah, jadan se liepo zaboravih s poslovice hrvatske "Vuk mienja dlake stare ali ćudi nikadare". I pravo mi bilo.

Nadam se, da ste primili moje preporučeno pismo, koje Vami iz Turina prie odlaska (čini mi se 14/12) poslah i kojim vam javljam, da sam se u Hrvatsku odpravio. Žalibog, sada vas obaviestjujem da sam iz domovine i ciele proklete Austrije opet prognan.[4]

Od dana, kako stupih u Zagreb i kroz sve vreme moga boravljenja u domovini (od 16-29. prosinca) to biše viečno progonstvo – telegrafi, oblasti, špiclovi, sve biše tako u pokretu i gibanju ko' da se radi /o tome kako/ iz Austrije iztisnuti nepriatelja koji je sa 100.000 momakah u nju upao! Jadna Austrijo, koja se jednoga razoružanoga čovjeka toli grozno boji! Ali tako je, kojeg je savjest nečista i vlastite se sjene boji.

Eto ja sam se, povrativ se u Italiju (a do Peschiere biah sprovadjan austrijskom policijom i telegrafilovalo se je od svake veće štacije do druge! takovimi bih angjeli čuvari providjen!), nastanio (se) ovdje u Brešii, stranom radi jeftinijeg živeža, stra-

---

1 Napoleon je napustio Elbu početkom 1815. i nakon 100 dana kada se susreo s vojskom Sedme koalicije 18. lipnja 1815. na Waterlou u Belgiji bio je potučen i zatočen na Sv. Heleni u Tihom oceanu, gdje je i umro 1821. godine.

2 Kvaternik boravi u Hrvatskoj od 16. do 29. prosinca, dakle 14 dana.

3 Misli na carski manifest od 20. rujna 1865. kojim se ponovno otvorila mogućnost federalističkog uređenja Habsburške monarhije.

4 Prognan je naredbom koju je primio ban Josip Šokčević brzojavno od R. Belcredija iz Beča. Boravio je za tih četrnaest dana u Zagrebu, Karlovcu i Novigradu na Dobri.

nom da budem bar duhom bliže domovini, t.j. imaginacijom, dok se Bog smiluje iz ove grozote osloboditi me. Dosad je bilo jadno i kukavno, odsad će još gore biti po mene, jer se moram obratiti na milostinju i gostoljubivost Italije! Vi razumijete što će to reći.

Ako bi se ikada trefilo, te bi Vi priatelju mogli u trag ući kakovom načinu ili sredstvu življenja u vaših parižkih ili drugih franceskih stranah, što bi mislili da bi moglo meni prijati, nemojte se s mene zaboraviti; tà ja s mojom sirotom suprugom bi se nekako stisnuli da je i koliko iznosno sredstvo to. U takovu slučaju, vi bi imali dobrotu mene pismeno ubavjestiti, u koju svrhu, kao i u obće dostavljam vam moju adresu: Eugene Kvaternik, Avocat à Brescia, Contrada delle Mazze, No 1492, 1-o piano.

Ništa mi nije tako žao, koli to, što sam polazkom mojim iz Italije lišio se "Narodnih listov", koji mi biše utjeha (akprem često i gorka!) samoće i ostavljenosti moje. Ja bi se usudio zamoliti Vas, ako bi bilo moguće bar za vreme sabora zagrebačkoga[5] (bolje pseudo sabora poslije infamnih onih komediah po "miláčkih" izigranih kroz fuziju i confusiu, koje rezultat bje da su priznati izbori graničarskih poslanikah![6] Oh, gadna je ono izdaja domovine bila, koje posljedice će se u svoje vrieme i u Pragu osiećati!) imati Nár. liste budi da mi ih vi, uz povratak, dobrostivo bi dostavljali, bar one broje gdje se što hrvatskoga nalazi ili da mi za to doba pošiljanje iz Praga, pod gore navedenom adresom isposlujete: rado bi ja bio dužnikom gospodinu Gregru za sve što bi stati moglo pošiljanje i domoljubni onaj list. Da je moguće od 1. siečnja, veoma bi me veselilo.

Tužnu suprugu svoju ostavih privremeno u Hrvatskoj, dok vidim što i kako bude napokon samnom. Tako vam ovdje sada žalostno bavim, u tudjen posve mjestu, kao panj lišen svega; ah, ako me ljudi i sve će ostaviti, bar će mi se Bog smilovati i u pomoć mi priteći; valjda kada je čovječja pomoć najdalje i nemoguća: onda je božja najbliža! Molite se Bogu za mene da me on ne neostavi; ko što se i ja molim Bogu za sve srdcu momu drage, od kojih mi je Vaša uspomena jedna od najmilijih.

Razveselite me s par riečih da bar tako i to saznam jeste li primili ovo i posljednje moje pismo.[7]

Ruku ljubim Vašoj milostivoj, svu obitelj pako ljubezno pozdravljam. K novoj ovoj godini sve moguće dobro osobito pako zdravlje od srdca želeći!

5 Hrvatsko sabor započeo je rad 12. studenog 1865. i s vrlo dugim prekidima trajao je do 25. V. 1867. kada je raspušten.

6 Kvaternik kritizira što je broj graničarskih poslanika ostao nesmanjen, a broj poslanika iz Provincijala znatno smanjen od 120 na 74.

7 Frič je napisao pismo Kvaterniku 12. siječnja 1866., ali poslije toga je zašutio. Očito je razlog tome što se počeo povezivati sa češkim i poljskim federalistima. Pod "milački" Kvaternik vjerojatno misli na Strossmayera.

Da mi je biti u Parizu, bar bi Vas imao za utjehu i radost svoju.

Pozdravite mi svu gospodu Čehe parižke, koji se još od starih u Parizu nalaze. Uztrajmo, Bog će se smilovati napokon i ugnjetenim, akoprem g/odina/ 1866. nepočimlje baš pod najboljimi auspiciji.[8]

Ovo Vam u hitnji javljam, a nadajući se dragomu vašemu odgovoru, ostajem sa počitanjem Vami

odani do smrti Eugen Kvaternik

P.S. Ako me nebi kakov izvanredni dogodjaj doskora od ovud oslobodio opet ću od G. Buchholza natrag uzeti Šafařika[9] Vašega, i začeti ću ozbiljno raditi na mojem povjestnom djelu (historično – povjestnom).[10]

Bojali su se Austrijanci, da jim ja njihovu idiličku slogu k upropašćenju konačnom tužne hrv. slobode neporemetim! kukavice! Tu će jim drugi a ne ja uspješnije poremetiti!![11]

[8] Kvaternik ovdje upotrebljava gatanje u smislu "izgleda".

[9] Knjigu "Slovanské Starožitnosti... " Šafařika dao je Kvatenik Buchholtzu u Turinu da ju vrati Friču.

[10] Piše knjigu "Istočno pitanje i Hrvati. Historično-pravna rasprava", objavljena u Zagrebu 1868. godine. To je osvrt na početke dolaska Slavena na jug Europe.

[11] Rukopis ovog četverostranog pisma odaje teško psihičko stanje Kvaternika po povratku u Italiju.

VI.

Pismo iz Milana od 30. lipnja 1866. u kojem očekuje zbog ulaska pruske vojske u Češku preustrojstvo ako ne i raspad Habsburške monarhije, te prigovara što Česi nisu bolje iskoristili diplomatske mogućnosti da postanu prva slobodna slavenska zemlja u Europi, niti iskorištavaju mogućnost koja bi im se pružila kada bi postojale bolje veze Hrvata i Čeha. Traži vijesti koje se odnose na Hrvatsku, jer se je iz Brescie preselio u Milano radi sigurnosti, ali ga to stavlja u veliku izolaciju. U pismu je izražena Kvaternikova velika privrženost pariškim Česima i kritika onih koji radi "zajedničkih interesa" surađuju s Bečom.

"Milan, 30. VI. 1866.

Ljubezni priatelju,

Po' godine sam čekao da se izpuni milo obećanje vaše, izraženo počitanom Vašem pismu od 12.I. riečma: "Odpovidám jen na rychlo, slibuji Vám brzky obširný list"[1] – čekao sam, ali se nedočekah, jadan! A kako da i bi, kadno vi u Parizu, ja pako u neznatnom provinc. gradu Brescii stanujemo! Vi tamo iz Pariza samo obećajete, a velika gospoda se tim zadovoljuju! Jelte?

Ali neka vas! Eto me, gdje sam vam se i približio, i u veliki grad – glavni grad bar Lombardije – preselio se: sad ću s Vami sigurnije govoriti i s Vami se pravdati.

Velim "sigurnije"; jer, nebudi vam potuženo, ja sam tim preseljenjem, dakako provisorissimnim[2] stavio u sigurnost moje poštovano tjelo, ili kako bi Talijan rekao trbuh, a Francez kožu; jer opet znate iz zemljopisa, da je Brescia vragometno blizu baruta austrijskoga, koji niti je on meni, niti ja njemu priatelj.

Eto me dakle établiranoga u srdcu Milana grada, što Vam odmah javljam, akoprem me vaša pol godišnja šutnja na ništ' neovladjuje, ali znam da to nije znak ohladjenja spram mene, no hiljadu drugih razlogah plus minus jakih, zar ne? Tako bar ja mislim! Jer siguran sam, da oni prokleti česki Gesammtinteressi austrijski[3] ne će med Vas i mene staviti bačvicu nepriateljstva, ko' što ju infamne izdajice hrvatske, pristaše te lopovštine u mojoj tužnoj domovini, staviše izmed mene i sebe, izposlovavši mi u bečkog Švabe krvavo progonstvo!

Ako dakle mislite, da bi bilo vrieme prekinuti dosadanje šutanje Vaše, a Vi imajte dobrotu upraviti mi pismo pod sljedećim naslovom:

"à Milan, Via della Spiga, No. 16, au 1-er, chez M. Bartesaghi".

---

1 "Odgovaram na brzinu, obećavam Vam uskoro opširno pismo". (češki)

2 Privremenim (lat.)

3 Misli na skupnost austro-čeških interesa koje su zastupali određeni češki političari.

Sad se bar nećete moći izgovarati da neimadete predmeta pismu, jer ćete dopustiti lahko da ako si nas dvoje nismo dopisivali, nisu okolovštine i dogadjaji na nas čekali, no stupaju napried krutom silom i snagom, kakovoj se nas dvoje u mjesecu siečnju (lednu), kada si izmenismo ona dva pisma, niti nadati nismo mogli!

À propos![4] čujete Vi Česi, vaš "Böhmischen Kessel"[5] takovimi su obruči ti vražji dečki Prajzi[6] zdrotuvali,[7] da će Gesammtinteresierte imati s Austrianci skupa, vražjega posla dok ga opet razdrotuju! Ej, kad bi bili vaši compatrioti imali više političkoga bon sens-a[8] (mislim te vaše chefe političke u Pragu) i bi bili umjeli računati samo za tri ljeta unapried: sigurni budite, Napoleon bi bio s Bismarkom u Biaritzu[9] kao prvu tajnu liniju političku ustanovio bio: Prajzi, zauzev koji komadić česke zemlje, proglašuju na tom komadiću zemlje reconstituiranje i nezavisnost česke krune; te bi Česi danas bili prvi zapadno-slovinski narod, stekavši slobodu! Ali tako? Što će biti iz česke budućnosti? Bar zasad? Ako me možete kakovom dobrom nadom razveseliti glede toga, Boga radi, nemojte propustiti; ali se bojim, da ćete vi Česi biti igračkom zmožnih, što je plod infamne i stupidne gesammtinteresističke česke politike! Vi vidite, da ja niti sada još nediplomatiziram: što imadem na srdcu, imadem na ustiuh. Da je mudrac vaš Gregr[10] dao bio gostoljubivosti mojim člankom u svojih novinah, ja bi bio tako stvar bio razvio – brez compromittirati ga pred austrijskom policijom i štampom – da bi Česi imali vrata otvorena za svaki slučaj, a nebi jih, kao miša u sobi bez izmaka, prvi neprijatelj dotući mogao bez svake borbe. Ali česki liberalci, volili su izdajice hrvatske u zviezde kovati a narodnu nezavisnosti stranku,[11] ovim na korist i žrtvu, ruglu i smjehu izlagati! Ali plod nije mogao dugo izostati. Ja sam u politici vaših čeških pseudo--liberalacah bio u najnovije vrieme očevidno uvidio svu nesmotrenu i nebratinsku težnju: "jer nemožemo mi Česi se osloboditi izpod austro-germanskoga jarma, prikuj-

4 "Upravo mi je palo na pamet". (franc.)

5 Češki kotao (njem.)

6 Prusi.

7 Obmotali žicom, zaokružili.

8 Dobrog smisla.

9 U kupalištu Biaritz na Biskajskom zaljevu, kojega je izgrađivala supruga Napoleona III. Eugenia, sastao se je u listopadu 1865. Napoleon III. s njemačkim kancelarom Bismarkom, te mu je Bismark obećao ustupke u Belgiji ako ostane Francuska neutralna tijekom pruskog napada na Austriju. Bismark se sporazumio i s Italijom, obećavajući joj Veneciju. Kvaternik odobrava ovaj napad na omraženu Austrijsku monarhiju, no misli da su Nijemci trebali osmisliti novu sliku Europe s Češkom kao samostalnom državom.

10 Julius Gregr, urednik "Národnyh listov" u Pragu.

11 Narodna neodvisna stranka u Hrvatskoj nastajala je upravo u to vrijeme podjelom Narodne stranke u Samostalnu narodnu stranku (provladinu u koju je ušao i dio mađarona) i Narodnu neodvisnu stranku. Njezin je član bio kasnije i povjesničar Tadija Smičiklas.

mo na nj i Hrvate, neka ga zajedno s nami vuku!" Jadni niti to nisu mogli uvidjeti, da gledeć na življe revolucionarce koji imadu Europu preustrojiti, zemljopisno zvani su i nehotice Hrvati prvi da se oslobode kao Slaveni, a oni da nose slobodu u Ugarsku i Rumuniju, ovi u Česku i Poljsku! Ah, niti toga nisu mogli previditi, te jim sada grozna germanska sila u kuću se uvukla! Česi od Germanah težko da se mogu čemu dobromu nadati, gledeć na Njemce koje nesrećom svojom Česka hrani![12]

Mene je, tih uvaženjah radi, veoma razveselio Vaš sud u vašem posljednjem listu izraženi glede švabsko-autrijskih krvnikah Riegra[13] i Palackoga.[14] Bogu hvala, da vi Česi začimljete se poznavati medjusobno! Oprostite ovomu zabludjenju političkomu, šutit ću, pa ću se svemu dobromu nadati jedino ... od Prividnosti božje, jer vidim da ona jedina stupa gromonastim korakom da zlotvore kazni, a nedužnost obrani i uzvisi! Ah, kolika mi je slast i radost viditi paklene muke koje su napale na razbojničko – kurvinsko gnjezdo, koje se Austrija zove! Ah da, kolika radost gledati u zdvojenju ljude.[15]

Ja vam kao izvan sebe čitave sate virim u razprostrtu kartu carstva austrijskoga, a oko moje sa slastju broji sela i gradove česke i pohlepnom slastju sljedim napried stupajuće slavne prajske bojnike, kršitelja austrijske i opačina koja se zove /jednim imenom/ "Gesamtinteressi"! Bolje poznam česku zemlju do najmanjeg sela, nego li ikoji Čeh! Bog blagoslovi prajske bajonete! Ali zasad dosta o tom; ufam se u Boga, da ću za veoma kratko vrieme drugih još vam moći čuvstvah svojih odkriti! Bog blagoslovi Napoleonide, koji su otvorili vrata oslobodjenju narodah!

Moja supruga ostavila je takodjer prokletstvo austrijsko i podjarmljenu domovinu i vratila se k meni još 5-i svibnja minuloga. Možete si misliti, da mi se je srdce širilo od radosti, kad ju vidih oslobodjenu čeljusti paklene. Sad mi je duša mirnija kada smo skupa u oči toli velikih dogodjajah. Zdravi smo prilično, Bogu hvala.

Biah žalostan čitati u siečnju da Vaša milostiva dobro se nije ćutila; ufam se da je sad bolje, i očekujem da ćete me utješiti i glede toga.

Hvalim vam, poštene česke parižke duše, da ste me se siromaha sjetili na Silvestrovu noć itd. Ah, kad bi vam bio koji duh prišapnuo bio u /.../[16], kada ste moju zdra-

---

12 Misli na brojne Nijemce koji su živjeli u Pragu i Brnu, te u području Sudeta, predstavljajući imućniji i ugledniji sloj.

13 František Ladislav Rieger (1818.-1903.), vođa češke Narodne stranke. Zastupnik u Carevinskom vijeću. Uredio prvu češku enciklopediju. Zet Františeka Palackog. Kasnije vođa Staročeške stranke i pristaša austroslavizma.

14 František Palacký (1798.-1879), češki povjesničar i političar koji je bio pristaša austroslavizma, tj. formiranje Monarhije kao zajednice naroda.

15 Dakako neprijatelja. Kvaternik zbog cenzure često misli ne izriče do kraja, već ih samo naznači.

16 Nečitka riječ.

vicu napili kao u domovini bavećemu se, "on vam je ovaj hip došao u Bresciu, progonjen i po drugi put, te se žalostan bavi u Albergo del Capello" divno bili bi se osvrnuli na takovi glas! Pa ipak tako bjè! To Vam je čovjek sa svimi svojimi kombinacijami i nakanami i težnjami! O kad bi ja bio znao u Silvestra noć da plemenite duše piju za moje zdravlje u Parizu, koli bi to meni u ranjeno moje srdce bio melem liečivi! Ali čovjek ni to nezna!! Hvala Vam, opetujem, još jednom; ne-Hrvati bolje uvažavaju muke i nastojanja moja nego li zaslepljeni izdajničkim spljetkami Strossmajerovacah zemljaci moji!

Ja Vam sad, odkad je rat buknuo, u pravo ništa neznam što biva u Hrvatskoj. Čujem da Argonaute peštanski[17] nisu "S bratjom" Madjari ništo učinili ... i nehotice moraju biti pošteni bar glede aziatstva... Ako što osobita bi javili Národni listi iz Hrvatske molim Vas imajte dobrotu to prijaviti mi, ili mi dotične brojeve pošljite. Ja sam prekinuo svaku korisponenciju s Hrvatskom, da nikoga u sumnju ili nepriliku nepostavim.

Vi ste mi u lednu obećali i nadu ste imali veseliji mi list pisati, veleći: "Kdož vi nedovedeme li si oba pomoći jednom ránou, když se o to vzájemne pokusime a poradime?"[18]

Sveta istina! A zar nije još hora[19] došla tomu? Ja mislim da su došli časi oslobodjenja našega; bude li došlo do râda, nezaboravite vi na mene, ko' što neću ni ja na Vas, pa što Bog dade i sreća junačka!

Izručite moj naklon i pozdrav moje supruge Vašoj milostivoj, a primite naš iskreni pozdrav, a Vi molim da pozdravite sve Čehe koje u Parizu poznam i želeći Vam sve dobro ostajem

Vaš do smrti vjerni Eugen Kvaternik[20]

17 Naime političari iz Hrvatske dogovaraju se tada u Pešti s Mađarima, tražeći ponovno zajednički okvir za Hrvatsku i Mađarsku a protiv Beča.

18 "Tko zna nećemo li si oba pomoći u jedan mah ukoliko to zajedno pokušamo i posavjetujemo se" (češki).

19 Vrijeme. (češki)

20 List na četiri stranice.

VII.

Kvaternikovo pismo iz Milana od 13. VII. 1866. u kojem obrazlaže potrebu boljeg surađivanja i razumijevanja Čeha i Slovaka te analizira kako bi se Europa trebala organizirati, polažući veliku nadu u Francuze koji bi trebali pomoći ostvarenju slobodne Češke i slobodne Hrvatske. Kritizira i namjeru Talijana da posegnu za Istrom i Goricom, ističući da su to čisto slavenske zemlje. Ljuti se na Čehe koji ne shvaćaju potrebu svog saveza sa Slovacima s kojima zajedno su i podunavska država i klin koji kontrolira Nijemce, a kada Česi i Slovaci nisu složni oba naroda su slabi. Traži od Friča nabavu ljekovite vode i piše o bolesti svoje supruge Ružice, te se tuži na svoju izoliranost i slabu obaviještenost.

"Milan, 13. VII. 866.

Cienjeni i mili priatelju,

Odgovaram s radostju na ljubezno Vaše pismo od 11. VII. a zajedno dolazim s jednom toplom molbom koju niže razlažem u ime supruge moje.

Mene je veom razveselilo zapazivši pismo vaše napomenuto, ali me je sadržaj njegov raztužio veoma – medjutim utjeha mi je ako, samo vaš rukopis opazim! Mi smo sigurno mislili da ste već u Českoj!

Nisam ni očekivao ino od toli razborita muža, kakovim vas /je/ gorko izkustvo progonstva učinilo, no onaj sud i onakav, kakovi izricate vrh domovine i zemljakih svojih. Narod vaš pošten, obrazovan, uman, djelatan, dosta mnogobrojan: pa kakovu zadaću igra danas usljed nezrele ili opake politike vodjah svojih u hipu, kadno dušman carstva austrijanskoga bàvi se u srdcu toga i takovoga naroda? Netreba odgovarati na to pitanje, čini dosta jadno odgovaraju!

Istina, da je taj dušman, koji sada pobjedonosno krije liepu Česku zemlju Njemac, a Slovin što imade od Njemacah očekivati, osobito, ako zemlja u kojoj gospoduje, jest zemlja na koju baca sam pohlepno oko zavojavatelja? Ali gledeć na ostalu Europu, koja nadzira i kontrolira Njemca, igrali bi danas Česi posve drugu rolu nego ju igraju kad bi bili poveli se za politikom bar kakovu Magyari vodiše, t.j. bezobzirno na Austriju, braneć nezavisnost česke krune, proklinjuć pako svako solidarstvo s carstvom austrijskim. Kad bi to bila politika dosljedna českoga naroda tamo od danah Solferina:[1] ja držim, da bi danas Prusi bili politikom i proti svojoj volji prisiljeni českí narod u smislu njegove buduće nezavisnosti od Austrije upotrebiti; gonjeni na to tajnom Napoleonidah politikom. Ali kad sve stranke česke u toj zemlji nisu imale ako ne prokletu

[1] Bitka kod Solferina bila je 1859. i tu je francuska i piemontska vojska porazila austrijske snage te je Austrija morala odstupiti Italiji Lombardiju.

tendenciju uzdržati a tous prix[2] carstvo austrijsko: što mogaše za Čehe učiniti budi Napoleon, budi Pruska?

Medjutim, stajale stvari sada kako mu drago zlo po Čehe, ja ipak scienim i uvjeren sam, da pri konačnom uredjenju Europe, koja se imade poduzeti poslje izvedenih dosad strašnih convulviah[3] – a još strašnijih koje predstoje – Napoleon će svimi silami nastojati da reconstituira kraljevstvo česko u najširih granicah. Ja sam u tom smislu tamo od g. 1860., a osobito g. 1863/4. u Parizu nastojao, dokazavši nepobitno: ako se takova Česka ne reconstituira nije ni kraljevstva poljskoga reconstituiranje nikada ozbiljno i trajno moguće. Ja nedvojim da u Parizu, u svoje vrieme nebi shvatili neodoljivu istinu ove these; jer ako Napoleonidi zanemare katoličke Slovine, onda naravno drugo jim nepreostaje no – za spasiti bar slovinsku njihovu narodnost – baciti nas u naručaj pravoslavne Rusije i š njom na uvjek dobru ili zlu sreću djeliti.

Rekoh: kraljestvo česko u najširjih granicah narodnosti česke, t.j. uključiv Slovake. Jer opet biše sljepa ili zlobna politika vaših vodjah, koja radi sramotne nizhoditeljnosti (condefendance) spram Magyarah, i da se postigne blagi postupak tih barbarah, ili sljepo nadajući se da će Magyar Čeha podupreti u postignutju težnjah svojih: dà politika vaših dosadanjih vodjah sgražala se je ma i napomenuti Slovake! Ali ja pitam svakoga Čeha, koji malko dalje nosa vidi: Kakovo bi to bilo česko kraljestvo bez Slovakah? Neću reći o malobrojnosti ništa, gledeć na česke Njemce, no takova Česka neimajuć niti mora, niti znatnijih tečajah rijeka (Laba je u Českoj još neznatna rijeka), ne bi mogla obstojati; bila bi igračka jačega susjeda: protivno, sa Slovaci ne samo se paraliziraju dva miliuna Njemacah, no pružajući se tako Česka do Dunava (od Požuna do Vaca), kroz tu rijeku postaje ona državom europejskom, čim je Dunav proglašen rijekom sveobćega brodarenja.[4] Vaši proizvodi, pod vašimi barjaci, ulazili bi u Crno more, na sav iztok itd. A podavši takovo kraljestvo od kakovih 9 miliunah dušah vuku Poljskoj: eto jim viečne slobode, viečne slave. U tom smislu nemojte propustiti djelovati u Parizu, lahglje ćete uspjeti grandiosnimi ideami nego li mljitavimi; osobito sada gdje će se eto magyarizam – na koji je Francezka toliko računala – strašno osramotiti pred liberalnom Europom na korist Austrije.

Ako se to neizvede, onda imadu Rieger i Palacky[5] podpunoma pravo da su rusisti. Mene najvećma rastužila sljedeća fraza vašeg lista: "Leč ohližim se po jiných vůdeich, a v té mladši generaci opet nevidim nikoho?[6]

---

[2] Od svih cijenjeno (a tous prix) (fran.)

[3] Ranjavanja (lat.)

[4] Dunav je proglašen međunarodnom rijekom 1815. na Bečkom kongresu i ponovno 1856. nakon krimskog rata Pariškim mirom.

[5] O Riegeru i Palackom v. bilješku 13 i 14. u dok. 6.

To je strašno, ako nije to vaš pessimisam valjda crnije si predstavio nego li je u istinu! Ali kad bi to i bilo verujte mi priatelju vi dotle nećete imati u mladjoj generaciji duhovah sklonih na uzvišenije težnje: dok svi (koje je providnost reć bi kao opredeljila za to) dokle vi nalazeći se s bratjom vašom u inozemstvu, smielo ne razvijete barjak onakove budućnosti češke – bez okolišanja ili obaziranja se što gubavi[7] Slovaci na to će reći – kako ju ja gori više nacrtah. Vjerujte mi priatelju, da samo velike ideje stvaraju u narodih velike duhove; pa ako vi razvijete taj barjak, pa ćete Vi biti taj vodja malgré vous et contra tous,[8] koji bi se usudili protiviti se velikoj ideji velike češke budućnosti. Postavite se à la hauteur[9] te ideje, pa ćete vidjeti nećete li uspjeti i kod kuće. Gledajte da za tu ideju Napoleonide zadobite, pa je pobjeda vaša.

Jer kako možete zahtjevati ili očekivati od mladjega naraštaja češkoga da imade plemenitijih idejah po budućnost svoga naroda, kuda je stisnut i okovan unutar gvoždjenoga lanca federacije t.j. robstva austrijskoga? Čovjek, koji se je kadar za tu ideju razgaliti[10] ili je bluna (cretin), ili izdajica domovine! Vidite mladež hrvatsku; kad nebi bilo infamne izdaje Strosmayerove, podupirane češkimi federalisti, danas bi sva bila za politiku nas njekojih mladjih ljudih, koji smo uspjeli g. 1861. proizvesti zaključak: Kraljestvo hrvatsko nepriznaje Gesamtich[11] s Austrijom; a i usprkos Strossmayerovih infamiah, neka danas zauzme koji tudjinac našu zemlju, ja Vam jamčim, ako je došao kao naš nepriatelj, da će se za njegovimi ledji podići sav naš narod na oružje. A to je vidite upliv mladjega našega naraštaja.

Nezdvojite dakle, no spojite vaša narodna pitanja, in prima linea,[12] s hrvatskim na Adriatiku, s rumunjskim na Dunavu; a in secunda linea[13] s poljskim na Baltiku i Visli: pa ćete vidjeti neće li Napoleonidi razumjeti takovu politiku, koja uzimlje ispod upliva ruskoga od 35-40 miliunah dušah, da šutim o Bugarih i Srbih, koje bi takodjer takova politika povukla u krug naše gravitacije malgré en ail.[14]

Ja znam, da za izvesti takovu politiku potrebna su silna materialna sredstva, koja vami absolutno – kao i meni – manjkaju, ali često, priatelju moj, ark papira valjano napisan, otvara hiljade, dà i miliune na raspoloženje. Bog zna, neće li on dozvoliti da

6 "No, osvrćem se tražeći nove vođe, ali u toj mlađoj generaciji opet nikoga ne vidim?" (češki)

7 "gubavi", vjerojatno treba biti "guravi" kao sinonim za mršav, slabašan.

8 "usprkos vama i protiv svih." (fran.)

9 Na vrhunac (franc.)

10 oduševiti.

11 Cjelovitost. (njem.)

12 U prvom planu (lat.)

13 U drugom planu (lat.)

14 "njemu u prkos". (franc.)

vaša ruka takovim načinom zlatnom postane? Naša stvar je pravedna i dosta sigurna, zašto da se nenadamo božjoj pomoći? Ja nisam fatalista; dogadjaji me uče da pravedna stvar nadvladjuje.

Mene je jako rastužila vjest o žalostnih vaših okolnostih, a još sam bio rastuženiji razumjeti, kako sam ja bio uzrokom da sam te okolnosti još otežćao pošiljanjem Narod. listov![15] Zašto niste bili iskren spram mene odmah, pa ja nebi bio ni pomislio na takovo otežćivanje? Znate priatelju, da sam se i ja kao radovao da mi nisu dolazili paketi, bivši jedan momenat u istih upravo okolnostih kao i vi? Dok nije žena došla iz Hrvatske... A kako dugo?

Vi ste mislili da valjda s Talijani u radnji i sporazumljenju stojim. Eto kako se stvar u tom obziru ima /shvatiti/: Ja sam otvoreno vladi italskoj razložio svu važnost hrv. pitanja i kako bi se ono moglo combinirati s mljetačkim.[16] Bilo je nade nešto njeko vrieme, pače je kod mene u Brescii bio i poslanik jedan Generale Garibaldia;[17] kojemu sam ja razložio kako bi se – dakako u sporazumljenju tajnom s Franceskom – moglo najuspješnije djelovati kod nas.

Ali čini mi se da je brutalno, stupidno i nezahvalno ponašanje Talijanah proti Napoleonu izvor, da su svi plani talijanski poremetjeni na jedan mig iz Pariza.[18] Mogli ste se osvjedočiti o tom i bez toga, kako Talijani, koji su se toliko hvastali sa svojom flottom, ipak morali "neradini" držati se na Adriatiku. Svakako je nješto mističnih magla u svezi tog.

U najnovije doba podli taj narod,[19] sàm podjarmljen bezobrazno usudio se je Istru staviti u program narodnjega svojega tobož oslobodjenja. Dakle Gorica i Istra, čiste zemlje slovinske, da nose u buduće sva vremena jaram tih podljakah! Jučer je u Gouverneuru[20] takva Italia imala naročiti članak u tom obziru. A tim je svako moguće sudjelovanje Hrvatah s Talijani – koji tako postaju krvni naši dušmani – na uvjek prekinuto. Osim toga, opazujem da je strašna nesloga i med članovi vlade, a što je po Talijane ozbiljnije i pogibeljnije, i med vojskovodjami zavladala. O tom već njihove novine jasno pišu i general divisie Sirtori[21] odstranjen itd.

[15] Kvaternik je na odlasku iz Turina u prosincu 1865. stare posuđene brojeve praškog *Národnog lista* vratio Friču paketom, no izgleda da je to izazvalo pažnju policije.

[16] Viktor Emanuel II. je ušao 1866. u rat radi Venecije, te mu ju je mirom u Pragu uspjelo i dobiti. Austrija je pak u čitavom tom vremenu vodila krivu politiku, njemačku, te ju je stvaranje Njemačkog saveza s Pruskom kao centrom silno oslabilo i materijalno oštetilo, te je za nju nalaženje novog rješenja za život mnogih naroda unutar njenih granica postalo nužnost.

[17] Možda Stefan Türr, koji je uvijek upućivan u takove misije.

[18] Talijani su zatražili od Francuza da napuste Rim i da se povuku iz Italije.

[19] Kvaternik razljućen materijalnom bijedom upotrebljava ponekad nelijepe izraze za narode.

[20] "Gouvernail", list koji izlazi u Francuskoj.

[21] General Giuseppe Sirtori (Cosatenovo, 1813. - Roma, 1874) borio se 1866. kod Custoze. Garibaldijevac.

Eto vidite tako ste strani stvari stoje, te ako Napolen rogove neutuče Njemcem i Talijanom, ja nevidim odtud nikakova izgleda; sve očekivam od izkrcanja franc/uske/ vojske. Upotrebite i tu okolnost u Parizu; pokazujte jim, kako Slovini gledaju na Francuse kao osloboditelje svoje na Soči i na Labi. Oni će to razumieti. Dakako ja se smijem tim puerilnim posizanjem Talijanah na našu svojinu, ali srdce mi zakipi nad tolikom opačinom tih podjarmljenikah par excellence,[22] kada samo kojega zapazim! Ali, najsretniji bi bio, kad bi mogao u domovinu se vratiti i tamo dogadjaje očekivati. Bog mi je svedok, ja sam ovdje moju dužnost učinio, neka se vrši njegova sveta volja. Spaseni budemo, nedvojim, ali kada? Neznam.

Ja i moja /supruga/ se radujemo da ste svi zdravi; moja vam ljubezno zahvaljuje nad blagoslovom vašim – učinila je, veli, gorku dužnost došav k meni, ali ju je od srdca učinila. Ah i ja velim: Bog mi ju neka blagoslovi! Zaslužuje, kao i dobra vaša gospoja supruga.

Ružica moja biše bolna ovo danah; a ta je bol i uzrok da vam danas pišem, jer sam hotio s pismom još njeko vrieme pričekati, da vidim kako će se visući diplomatični čvorovi razmrsiti. Ali eto zašto odmah pišem i zašto se usudjujemo vašu dobrotu opet na pomoć izazivati.

Imademo iz Pariza jošte liekovitu jednu vodu nazvanu "Eau de Mo'lisse des Carmes"[23] koja je nami prava blagodat božja, pravi Universal-Mittel[24] osobito proti bolim kojimi je supruga moja podvržena. Ta eto voda nam je tečajem zadnje boli moje žene do njekoliko žličic posve izašla; ja neimadem mira ni pokoja dok se opet njom neprovidim. U tu svrhu eto moja se Vami preporuča i moli Vas, da po primitku ovoga pisma bi odmah blagoizvoliti uputiti se u dučan gdje se ta voda prodava i to pod ovom adressom "Prosper Dumont-Boulevard de Sébastopol, No 2, près la Tour- Sant Jacoppo."

Ta voda prodava se i na flašice i na po' duceta[25] i na ducete. Evo ja ovdje šiljam vagliu[26] od sedam franakah; škatulja od pol duceta (šest flašicah) stoji četiri franka, a tri franka će biti za expediciju po željeznici avec la petite vitesse.[27] Molim dakle vašu dobrotu i uzmite si taj trud da nam to pribavite i amo čim prie pošaljete. U slučaju, budi da je ciena vodi porasla, budi da bo bila vozarina t.j. expedicija veća: molim da

22 U prvom redu (franc.)
23 Moliška voda gospe od Karmela.
24 Univerzalno sredstvo za liječenje.
25 Šest flašica je pol tuceta.
26 Vrijednosni ček.
27 Teretnom – sporovoznom poštom.
28 Skladište.

mi to na škatulji označite a ja ću sa zahvalnostju povratnom poštom poslati potrošeni višak novčani u Pariz. Molim Vas, da bi se u istom magazinu upitati dobrotu imali, jeli se nalazi kakov dépôt[28] te vode gdje ovdje u Italiji i pod kojom adresom; da bi tako ja mogao u buduće ovdje si pribavljati ju. Ako bivstvuje takav dépôt u Italiji, neka bi mi ga označio prodavac na škatulji za moje ravnanje. Moja supruga se danas, hvala Bogu nalazi u bolje, al u tudjem svietu, ako nas još bol zahvati onda jao i pomagaj! Oprostite smelosti našoj – imati ćete mnogo hoda...

Vi se odveć malo nadate, ako sve samo od Programa Prušakov[29] očekujete. Ali to nebi još bio naš spas; ne, ja očekujem spas od drugog programa, a znate kojega? Sietite se, da se je g. 1864. prodavala u Parizu Charta od Europe pod naslovom naročitim ovako: "L'Europe en 1866."[30] Pamtite dobro, da to biše g. 1865. ili /186/4., a prispodobite s tim što danas biva u Europi! Ta mappa je izašla iz Palais - Royala,[31] a današnja Austrija (s Ugarskom skupa) i Turska je popisana: Etats slaves.[32] Eto od tud očekujem ja spas. Razumijete li? Sada se logično samo o tom raditi može!

Tri sto godišnje naše robstvo pod Austrijom nije ni moglo drugim plodom uzploditi, nego kakovoga vidimo sada medju maskimi česko-hrvatskimi: masse su poštene, ali vodje kukavice – izdajice. Čim izdajicah jednom mine, vi ćete se diviti što će naše masse praviti! Dok vaši u Nár. listy tako se vladaju kako mi javljate, čemu se čudite? da se čudim, da nije stoputa gore nego li je! Ali o tom dosta. Bude li se meni ovdje što važnije pripetiti,[33] odmah ću Vam javiti, isto to i vi nemojte propustiti, da neučinite; kao i za slučaj odlazka. Oh, moj priatelju. Kako bi se radovao, da vas mogu zagrliti.

Znate vi, da bi to bio očevidni znak i predteča ne samo našega osobnoga oslobodjenja izpod našega progonstva, no i znak sigurni taj put oslobodjenja i Česko-Hrvatske! Ah dà Vas viditi i zagrliti, to bi bilo = viditi i zagrliti drage naše slobodne domovine. Dao Bog, izpunila se ta želja!! Duboki naklon i pozdrav od nas dvoje vami i milostivoj. Od sada s Bogom! Vaš do groba vjerni E. Kvat.[34]

P.S. Što s Vaclavom?[35] Ja sam poslao sve Národni listy natrag, jeste li jih primili? Ako bi expedicija lieka više stojala nego li Vam poslah novacah u tu svrhu, a vi nebi imali pri ruci novacah, molim prijavite mi, poslat ću naknadno.

29 Prusa.

30 "Europa u 1866.".

31 Kraljevska palača u Parizu.

32 Slavenske države (franc.)

33 Dogodilo (kajkavski)

34 Četverostrano pismo, gdje je sitnim rukopisom pisano i na marginama.

35 W. Przybylski.

VIII.

Kvaternikovo pismo iz Milana od 30. VIII. 1866. u kojem misli da se Češka ničemu dobrom ne može nadati od Njemačke, jer Njemačka i Rusija ne žele stvoriti Češku, jer bi to onda potaknulo i pitanje ponovnog osamostaljenja Poljske. Misli da i mađarsko-njemačko-češki savez ne bi bio u korist Češke. Smatra da su sloboda Češke i Poljske povezane s oslobođenjem Hrvata i da sloboda mora doći s juga, te zamjera slavenskim političarima da ne pomognu Hrvatima da podignu ustanak. Traži da ga se ne izostavlja iz planova za oslobođenje slavenskih naroda od bečkog dvora, s poprilično samodopadnosti iznosi svoje diplomatske spoznaje o stanju u Europi. Govori o refleksijama na bitku kod Visa, te ukazuje na težak položaj Austrije poslije te bitke, i misli da bi se za 6-8 mjeseci morao i mogao razriješiti cijeli problem. Žali se zbog smrti šogora Simića, te što su ga Talijani potpuno prestali financijski pomagati.

"Milan, 31. VIII. 866.

Ljubezni priatelju,

Prie svega moram u ime moje i supruge moje od srdca zahvaliti gospoji supruzi vašoj na ljubavi njenoj i trudu, koji si je uzela da nam je pribavila liekovitu vodu koja osobito u to pogibeljno vrieme dobro nam je došla. Da sam znao, da Vas moj list neće više zateći u Parizu, nebi bio dodijavao gospoji s tom naručbinom, al tako neka oprosti! U zadnjem listu mi je imala dobrotu javiti, da će mi i adresu liekarne u Turinu prijaviti gdje je moći taj liek kupiti; mislim, da za prištediti listarinu, bolje bi bilo da to vi u vašem listu, koji mu budete pisati, prijavite, da se extra za list neplaća.

Ja sam predćutio, i mojoj sam ženi govorio, da ćete Vi upotriebiti tu krasnu sgodu te da ćete se naluknuti,[1] ko' što velimo mi Hrvati, dok su Prusi gospodarili po čeških zemljah, u dragu vašu domovinu, da tako bar za moment osladite prognanički vaš život![2] Ja vam čestitam od srdca na toj radosti kao i onoj, da vas nisu, kao mene, austrijanski bajoneti odpratili iz domovine, no da ćete sa posljednjim bajonetom pruskim "mit fliegenden Fahnen und klingendem Spiele"[3] – kao i lastavice pred krutom zimom – ostaviti dragi vaš zavičaj, da se opet, kad proljetno sunce jednom prodre, u nj opet povratite: da se već i nevratite u tudje negostoljubive krajeve!

Priatelju dragi, ako ste uz tu radost pogleda u domovinu, poćutili samo jedan hip[4] nadu da bi odtud moglo za Česku što sretnoga niknuti, vrlo bi se bili prevarili. Česka kroz Germaniju, po mom mnenju, nikad neće slobode stići; ne toliko radi ono dva

---

1 Priviriti (kajkavski).

2 Frič je boravio u Češkoj 1866. u vrijeme kada su Prusi držali veći dio Češke pod okupacijom.

3 "sa letećim zastavama i glavnom muzikom" (njem.)

miliuna Njemacah koji nesrećom obitavaju vaš kraj: koliko pogledom na onu okolnost, što je Germanija predvodjena vlastju sa Rusijom graničećom, dà na ovu se oslanjujućom: a Vi znate da Rusija bi volila odstupiti Germaniji sve svoje njemačke provincije, nego li dopustiti, da se kraljestvo česko nezavisno uz njene Poljake ustanovi, jer to bi značilo uskrisivati Poljsku, uzkrisiv/ati/ katoličku jedinu državu slovinsku uz podjarmljene Poljake. Da će dakle Rusija umieti Prusku skloniti da se mahni politike česke: o tom nedvojte!

Ali osim tih nepobitnih istinah političkih, ja sam se u sadanjih kombinacijah bojao za vas i kombinacije "magyaro-germano-česke"; onaj trenutak bi odzvonilo na uvjek Českoj, niti bi joj ini spas preostao, ako ne u krilu Rusije, kada bi ona mogla seriozno pomisliti na kakovo seriozno sudjelovanje magyarizma i germanizma s čestinom i tobož na ove korist.

Dà, koristili bi se s Vami i Magyari i Njemci; ali Čeh koji ozbiljno pomisli, da je Česka med timi dvimi susjedi kao nad dvimi vatrami; koji pomisli, dà Magyari, svjedok nam je historija; uvjek biše kleti nepriatelji českoga naroda i uvjek se s Njemci na njegovu propast urotjivaše; koji pomisli, da su Magyar i Njemac naravno prisiljeni biti kletimi dušmani Čehah: ovaj, radi sile Njemacah u českih zemljah živućih, onaj, koji se trese nad ideom katoličke susjedne slovinske države nezavisne, koja bi imala naravnu zadaću progutnuti Slovake: dà, Čeh, koji to ozbiljno promotri, nemože biti priatelj druženja magyaro – njemačkoga (koje bi osim svih inconvénient-ov[5] i onaj za sobom povuklo, da bi uz to druženje svi ostali – osim Poljakah – Sloveni uz politiku rusku prionuli); jedino može imati nadu tim prividnim sudjelovanjem okoristiti se, da baci sjeme revolucionarnoga duha u svoj narod; dà, samo onda može u sebi reći: eto Magyar i Švaba misliše mene nakuriti[6] sudjelovanjem českim, kad tamo: nakurih jih ja, Čeh, jer su mi pomogli i materialno i političnо uzrujati duh naroda moga proti obćem dušmanu, koji je i mojega naroda!

Ja sam siguran, da ni Vi niste mogli imati druge nàde pri tom magyaro – pruskom komešanju, a nadati se je, da ste bajonete pruske dobro upotrebili, da ste se jih užili kao "Kranjc klobuka"[7] – ko' što opet mi Hrvati velimo -, te da ste uspjeli formirati, bar temelj dobri da ste postavili stranci,[8] o čem u dragom billetu[9] vašem natuknuste. Bilo "na zdár!"

[4] trenutak.

[5] neprilika (fran.)

[6] potpaliti (kajkavski).

[7] "Slovenac klobuka (šešira)"

[8] Pod strancem misli vjerojatno na češke političke emigrante koji su boravili u Parizu.

[9] Cedulja.

Dà, dogodjaji mi pràvo dadoše i taj put: neima za nas spasa no putom, kako ga ja u Mémoiru[10] Napoleonidom podanim (i Vaclavu[11]) označih; taj put vodi od nas doli, k Vama gori; on je dulji, istina; ali nefaljen;[12] on se upira na basis koji nam samo koristiti, kao udaljen od nas, a nikada nauditi može.

Stoga, moj brate i sudruže patnjah, kada god u kojem god bilo poduzetju buntovnom, ili oslobodjenja vi mene uz sebe radećega nebudete vidjeli, té to djelovanje bude pred menom tajna: vjerujte, vjerujte da niti je ono djelovanje pošteno po oslobodjenje naše sveukupno, niti je izvedivo; vi i vaši biti će igračka u rukuh trećih; a kad bi, par impossible[13] i uspjelo takovo sudjelovanje, budite uvjereni da bi uspjelo na nesreću českoga naroda. Nije to osobni moj outrecuidance,[14] da tako o sebi velim, ne; no gdje ja nesudjelujem – naravno ako se nalazim u inostranstvu – znajte da je izključeno načelo poštene, koristne Slovinom politike. Nedaj Bog, da se o tom morate ikada osvjedočiti: ali ako bi ipak tako moralo biti, vi ćete, ili djetca vaša, na mene njekoč misliti; jer nevjerujem da vi djetci vašoj[15] nebi dali odhranjenje ne politike kretinske[16] austrijskih Slovinah, no takove; koja oči Slavenom na hiljadu godinah i miljah daleko otvara! Nemojte me dakle osuditi zlo i krivo ako velim: čim sam začuo da ste u Českoj, i začuh za junačtva Klapke,[17] pomislih: zlo, taj put; ako bi se imala Austrija lamati, zar bi to moglo bez mene biti? Te pomislih na položaj zemljopisni magjaro-česki, na Rusiju, na Prusku itd. Kako gore rekoh i zaključih: Bit će grozni fiasko!

Ali sreća velika pri tom, da ga je Madyar, ne Slovin, taj put učinio! Badava Klapki demanti njegov glede Proclamacije i neuspjeha! Onim démanti-om, démantirao je on sebe; priznao je on nepriznana! Jao po Slovine i Čehe napose, kad bi se on bio mogao pred Europom pohvaliti: da prodrev med Slovake u Ugarskoj, magjyarski bar-

10 Promemorija princu Jeromeu Napoleonu. Preveo i predgovor napisao Franjo Bučar. Zagreb 1936.

11 W. Przybilsky je tada bio šef Poljskog revolucionarnog odbora.

12 Nepogrešiv (kajkavski).

13 Što je nemoguće (fran.)

14 Oholost, samopouzdanje (francuski zastarjeli pojam).

15 Frič je imao dva sina.

16 Idiotske.

17 György Klapka (1820-1892), mađarski revolucionarni general, koji je s uspjehom djelovao u ratu 1848/49., a sada se sramno povukao. Dolazio je više puta u Turin, te se je Kvaternik s njim upoznao 22. V. 1864. u hotelu Europa, te su se dogovarali o oslobodilačkim akcijama 1864. godine, analizirajući stvorenu situaciju. (ŠEGVIĆ, II, 101.) Klapkina mađarska legija je trebala upasti na nalog Prusa u Ugarsku, te je Klapka uputio polovicom 1866. posebnu proklamaciju u Ugarsku, ali do upada nije došlo, jer je car Franjo Josip zatražio uz posredovanje Napoleona III. sklapanje mira, koji je sklopljen u Pragu 23. kolovoza 1866. Borbe između Austrije i Pruske prestale su 22. srpnja 1866. (vidjeti Kvaternikovo pismo od 11. X. 1866. O Klapkinoj legiji opš. A. KIENAST, Die Legion Klapka. Eine Episode aus d. Jahr 1866 und ihre Vorgeschichte, Wien 1900.) Klapka je ipak 1867. bio pomilovan te se je mogao vratiti u austrijski dio Poljske.

jak bude po ovih pobjedonosno i slavno pozdravljen .. jao, velim, po Slovine! Bog je velik, té nas nije dao osramotiti; té se je posve izpunilo što vam pisah u zadnjem listu "madyarizam će se pred liberalnom Europom kompromittirati." Tako jest: jer dočim su magyarski bojnici vjerno pod austrijskim barjakom vojevali, dočim je jedro magya(rskog) naroda vjerno Austriju podpomagalo: uzbili su Slovaci revolucionarni upad Magyarah, dà i ovi ostaviše barjake svoje buntovne! Ja sam to predvidio, niti sam se prevario... Kažite, priatelju, g. Klapki na moje ime, da neće biti sreće dok se nepojde putem kojega ja i njemu označih; da nebude, surtout[18] bez mene, kao ne i bez onoga cigana koji je utjekao izpod vješalah, i pitajućimi ga na bjegu: što je? odgovarao bi: Nebude borami, bez mene ništa! Sada je hora kroz nas Hrvate raditi: malim troškom, ja Vam danas garantiram uspjeh kod nas – ali kakovi divni uspjeh! Ja sam bio g. 1864., kako znate, proti buntovnom izkrcanju na naše kraje;[19] imao sam k tomu razlogah; danas, an contraire,[20] ja bi ga savjetovao, jer sam siguran da bi uspjeli. Takove imadem krasne vjesti! Porazgovorite se s ljudma tim; koji miliune troše u vjetar, neka se odluče koristno samo koju stotinu hiljad na početak žrtvovati, pa će vidjeti silni, divni effekt! – Kažite Klapki da mu sad njegova historična budućnost zapovjeda i nalaže da poduzme što veličajnoga, da se opere pred tom budućnosti. Košutova proclamacija[21] učinila je krasni utisak med Hrvati – a sad raditi, dok je željezo vruće!!

Vi ste u zadnjem listu bili izrazili nadu vidjeti me u djelovanju s ital/ianskom/ vladom; ja Vam odgovorih u mom listu odgovornom i na to; sad dodajem na to: da sam i ja imao, i to temeljitu s prva nadu da ćemo sudjelovati; nisam Vam htjeo ništa prijavljati na temelju puste nade ništa, tim većma; što sam ju tečajem tjedanah vidio tamniti. U svoje vreme ću vam ustmeno potanko sve razložiti, ali ta nada brzo osta mrtvo slovo: Talijani takodjer izdaše pravednu stvar, pa jih je Bog strašno kaznio! Hrvati tako biše osvjedočeni da će Talijani doći na naše zemljište kao osloboditelji narodnostih, da sam se o tom mogao ja osvjedočiti najbolje iz jednoga pisma, kojim mi domari[22] moji uznemireni javljaju (26. VIII. dobih pismo) da po Hrvatskoj teče glas da sam se

[18] Osobito (franc.).

[19] Kvaternik se počeo žestoko protiviti iskrcaju Giuseppea Garibaldia u Dalmaciji i Dubrovniku 1863. i 1864., jer je shvatio da to oslobođenje Talijani shvaćaju kao okupaciju, te je onda polovicom lipnja Garibaldi odustao od te akcije i ponovno je Kvaternik uspostavio dobre odnose s Garibaldijem, koji ga je i pomogao krajem 1866. s dosta velikim sredstvima da preživi do povratka u domovinu. Ponovno se o jednoj takvoj akciji govorilo 1866. godine.

[20] nasuprot (fran.)

[21] Mađari su sada u predobijanju Slavena obećavali dati prava manjinama, ali dakako samo u užoj Mađarskoj.

[22] Vjerojatno se misli na Kvaternikove kućegazde u Zagrebu kod kojih je stanovao. Nisam utvrdila o kome se radi.

kod Lisse[23] i ja utopio; da sam bio imenovan Gouverneurom sve Dalmacije; da sam imao "an bord"[24] 40 miliunah franci u revolucionarne svrhe itd. Dakle vidite, ja sam danas (jer još neodgovorih na pismo) u Hrvatskoj držan za mrtvoga uz Bóggia![25] A kukavni Talijani i imadjaše namjeru, svinje, Dalmaciju za sebe occupirati; mene pustiše ovdje zdvojenoga i materialne svake pomoći lišenoga! Pa da uz ovakove okolnosti može stvar pravedna nadvladati! Ja nisam hotio nikada dosad kod mojih zemljakah dobro mnenje ugušiti, koje si o Taliji imaginiraše;[26] ja za sebe znam da sam u božjih opet rukuh...

Vaš billet[27] poslani mi, veoma me je obradovao; nadam se, da ćete mi obširni list napisati i izvjestiti me što i kako sad stvari stoje, koji su izgledi kod vas, kako partaja, kakovi duh vlada u narodu? Osobito, ako što o Hrvatskoj ste razumjeli, objavite mi; možete si misliti kako mi je, gdje sam svu corrispondenciju s mojom domovinom tamo od lipnja prekinuo radi ratnih okolnostih; dobra nisam imao nišť prijavljati, do bitke od Lisse imao sam nàdu i ništa drugo, pustimi nadami nisam hotio niti druge pitati, niti sebe pred zemljaci kompromittirati. I dobro učinih. Stoga možete si misliti kako će me razveseliti ako mi vi što prijavite, jer moji domari se u politiku nemješaju.

Veoma sam učinjen znatiželjnim što se razumjeva pod onom "Mäusefallu"[28] u koju su pali Rieger, Palacky i Strossmayer, i da se "bez blamáže navráti kùce"?[29] Upravo ljubopitno izgledam da mi to protumačite. O brate moj! U svih mojih neizrečenih tugah i nesrećah to me raduje, da uvjek dogodjaji dolaze opravdavati me proti sumnjam ili klevetam! Uvjek sam se bojao da me vi u vašoj poštenoj duši neću baš reći, obsudite, no da nemislite da se bar i nehotice varam, sudeć Str/osmayera/ kao čovjeka izključivo Austrijanca i komu je narodnost hrvatska samo sredstvo u te austrijske svrhe! Eto, Bogu hvala, kako dogodjaji sve to većma pravo mi davaju pred poštenimi srdci! Bojim se po Strossmayera da će ga još gorje demaskirati, akoprem bi od srdca želio da to nebude i da se dokaže samo kao u politici kratkovid i povjerljiv. Drago mi je da ste se osvjedočili i o istini ove izreke moje; "Masse su poštene, ali vodje kukavice" – ali dà, sve je dušmanom plaćeno!!

Ali ja nezdvajam niti poslje ove najnovije Villafranke.[30] Stanje Europe je takovo, da nije moguće da i 6-8 mjesecih ovako uztraje: orientalno pitanje dozrieva; njemač-

[23] Lissa (Vis). Ovdje je 20. srpnja 1866. talijansku flotu admirala C. Persana pobijedila austrijska mornarica.

[24] U prenesenom smislu "na okupu".

[25] Pier Carlo Bóggio, (Torino, 1827. - Vis, 1866.), talijanski žurnalista i političar koji je poginuo u bitci kod Visa. Jedan od osnivača risorgimenta.

[26] Izmisliše.

[27] Cedulja.

[28] Mišolovka (njem.)

[29] "Bez sramote ići kući" (češki).

ko će i nehotice postati europejskim; ali što je znamenitije, jest: da je Austrija najnovijimi dogadjaji stavljena u tako stražni položaj, da naliči staromu, rušećemu se domu izpod kojega bi tko podporišta pouzimao; naravno nepreostaje mu, no zanihati se, i na zemlju se strovaliti. Austrija se eto nalazi u tom stanju, ja inače nemogu ju naslikati. 150 miliuna novoga duga, bez neprimjernih silnih troškovah; sve izpisano i d. Kako da obstoji?

Ja se sad Bogu molim, da bi mi bilo moguće ovdje u inostranstvu samo još tih 6-8 mjesecih sprovesti: ali ostavljen od Talijanah, što ću sad? U Pariz bi rado, a neimadem troškah za put! Ako Vam se za mene kakova zgoda pokaže, nezaboravite me; ali ako za dva mjeseca se Bog nesmiluje: bit ću prisiljen pred mojimi se nepriatelji poniziti, te zamoliti za povratak u domovinu i sredstva živeža i puta, što će na moje zemljake strašno djelovati. Možete me svim preporučiti!

Ako bi od ovud otišao, prijavit ću Vam. Nova nas je žalost i nesreća ovo danah pristigla; od kuće nam poslaše žalostnu vjest, da je umro moj šogor, suprug ženine sestre Simichen,[31] trgovac, koji mi biše i podpora! Eto tako nijedna nesreća ne ide sama! Moja sirota plače i gorči se.. ta biše dobri suprug sestre si koju najveć ljubi. To vam je sadanji moj status! Dosad me Bog nije ostavio, ufam se u njegovu dobrotu da neće ni u buduće. Pozdrav svim. Ostajem do smrti vaš vjerni priatelj. E. Kvat.[32].

30 Primirjem u Villafranci 1859. nakon pobjede kod Magente i Solferina Francuska je dobila Savoju i Nicu, a Italija Lombardiju.

31 Simić je bio bogati trgovac u Karlovcu, muž Kvaternikove sestre. Umro je u Beču u kolovozu 1866.

32 Pismo ima 4 stranice.

IX.

Kvaternikovo pismo iz Milana od 11. X. 1866. U njemu se Kvaternik tuži na svoj težak položaj i analizira talijansko - mađarsko - hrvatske odnose. Osvrće se na zapostavljenost hrvatskog pitanja ističući da se prenaglašuje srpsko pitanje. Kritizira pisanje Poljaka Zygmunta Miłkovskog koji uopće negira Hrvate shvaćajući ih dijelom Srpstva, što po mišljenju Kvaternika ide u korist Rusiji. Kvaternik još uvijek polaže velike nade u hrvatsko – češko – mađarsku suradnje, dakako bez Beča, te se nudi da će izraditi osnovu novog uređenja država na tom prostoru, obećavajući da će svu snagu iskoristiti za realizaciju tog plana. Misli da bi zajedno s mađarskim generalom Gyorgyjem Klapkom mogao izraditi osnovu za pokret hrvatsko-mađarski, prepuštajući češko-mađarske odnose Friču. Opisuje detaljno kako je živio i preživio nakon što su mu je otkazana služba od Poljskog revolucionarnog odbora, te kako je ponudio svoje usluge i Cavouru,nakon što ga je Austrija ponovno izbacila iz Hrvatske, ali da ga je talijanska vlada ignorirala, ostavivši ga bez ikakvih sredstava iako je uvijek sklon Italiji. Kvaternik misli da je revolucija u Hrvatskoj na pomolu, te razmišlja o svom putu u Pariz radi dogovora, ali zbog neimaštine u koju je zapao, ni od koga pomagan, nalazi se u dilemi dali da pođe na taj put jer mora skrbiti za ženu, ili je bolje da čeka na revoluciju u Monarhiji u Milanu. Opisuje da nikada nije mislio da bi čovjek njegovih sposobnosti i znanja osam jezika mogao umrijeti od gladi, te očajnički moli svaku pomoć koju mu Frič može osigurati.

"Milan, 11. X. 866. Via della Spiga 16.

Počitaemi[1] moj priatelju,

Srdačno vam hvalim da ste me ni zaboravili; a mislio sam si, bit' će važnih uzrokah i tomu, što mi se tako dugo neodzvaste; i nisam se prevario. Blago Vama, gospodine, koji se mogaste opetovano po vašoj sladkoj otačbini okrenuti, pače koji i u London se svratjate! Blagoslovio Bog trude vaše, i oćutila ih u posljedicah mila Česka!

Koli je spram vašega kukavno stanje moje! Da je meni bilo moguće samo onakvi spisić, ko' što je Vaš "Pláč koruny česke",[2] turnuti u Hrvatsku; ja bi bio mislio da sam svrhu postigao! Ah, Italija – do koje se toliko nadasmo! – ili sad prezire trpeće, ili nas podhaplje:[3] jedno gorje od drugoga.

1 Poštovani (češki)

2 J. V. Frič "Pláč korony česke" otisnuo je u Češkoj i rasparčao je tu svoju političku brošuru u 20.000 primjeraka, pa je jedan primjerak poslao i Eugenu Kvaterniku. (KUNTIĆ, Disertacija, 652).

3 podhablje – zanemaruje.

Pa koliko se Hrvati nadali s te strani! Može vam tomu služiti dokazom okolnost ova: Od kako Vami moje zadnje pismo poslah, otvorilo se i slobodnije dopisivanje med menom i mojimi u Hrvatskoj. Prvo pismo koje iz Hrvatske primih od rodbine i priateljah, biše plaho popitkivanje: jeli jošte živim? Jer je iz primorskih hrvatskih stranah došao glas u gornju Hrvatsku "da sam i ja u Visu (Lisa) propao sa ladjom Rè d' Italia uz Boggio-a;[4] da sam bio imenovan General-Gouverneurom Dalmacije (sic!); da sam imao na razpoloženje 40 miliunah franci za revolucioniranje Hrvatah, etc. etc." dà, iz toga možete zaključiti što Hrvati očekivaše od talijanskih stvarih: dočim u istinu, ja tako bih zapušćen, da kad me očevidno Providnost nebi bila spasila, mogao sam i od gladi ovdje umrieti.

S druge strani, razumio sam iz pisamah mojih priateljah, da su zbilja Talijani tako nepriateljni proti nami samo Hrvatom; jer dočim nas toli podlo ignorirahu, bili su dosta glupi i sa Srbi su tajno pleli; a ne dosta tomu, da su Türra[5] g. 1864. Žegovci[6] izdali (Trahiz?)[7] i plane njegove u Beču i Moskvi odkrivali tajno, tako: da su 14 dan unapried ih poznavali: ništ' nemanje nije Türr-u bio dovoljan taj nauk, no i letos ode u Biograd, a po kavanah zagrebačkih su kreature austrijske i taj put po 8-10 danah unapried koje kakve kobne glasove razglašivali; što i učini, da svi ozbiljni patrioti hrvatski s indignacijom to šaranje ludo i glupo – kroz živalj diametralno slobodi i civilizaciji protivan – osudjivaše! Tko je opet s tim se koristio? Austrija i Rusija! Što se Austrije tiče, ona je hotimično razglašivala osnove italo-madjarsko-srbske da tim indirectno dade razmjeti Hrvatom: okanite se bune. Eto vidite ja sve znam što moji dušmani pletu u Biogradu; znati ću i za tajne napore Vaše, ako se u tajne revolucionarne upustite! ... Razumiete li, gospodine, sada, što bi bilo koristilo da sam ja sam mogao samo jedan tiskopis u zemlju našu baciti? A što sam mogao pismi učiniti, učinih sigurno i duh talijanski pomagah: Pungolo[8] milanezki imao je liepi članak, kako Hrvati s talijanskimi uhvatjenici postupaše u Zagrebu; a Talijani nam liepo nagradiše ćutjenja naša! Jako jim je Srbež pomogao!

Upravo toga radi meni je drago razabrati iz vašega lista, da uvažavate pitanje mojega nesretnoga i podkapanoga naroda; kad bi se bila stotna strana učinila za Hrvate što je Rusia i drugi kratkovidci za Srbe učinila; vidjeli bi kakov bi duh medju Slaveni juga vladao i kako bi bilo hrvatsko pleme odgovorilo nad tom pažnjom; ali kada moji zemljaci vide da u oči ogromnoga boja proti Austriji, niti nas dostojne dotični

4 Vidi u dok. 8. od 30. kolovoza 1866.

5 Stefan Türr je radio na talijansko-mađarskom sporazumu.

6 Židovi.

7 nečitko.

8 "Pungolo", opozicioni list koji izlazi 1866. u Rimu.

nedrže da bi jedna proclamacija troška /vrijedila. nadopuna MKD/: o, gospodine, nije čudo da proklinjem uru kada sam se išao ovako izlagati, gdjeno sad sva moja žrtva takovim strašnim rodi plodom! S toga velim opetovano, da vam hvalim i na tom, što nas bar "Pláč kor/ony/ česke" napominje, ako i očekuje sve od Magyarah i Srbah! Oj, kako ćete se krvavo, ljudi, prevariti u očekivanjah vaših: oj, kako ćete vi još kletve bacati, osobito zapadni Slaveni, na uru, kada ste se od tih stranah ičemu nadali! Ali neka ... vrieme desillusijah[9] još nije minulo: ono tek po mnoge nastaje!

Jer na koliko me je razveselilo česko djelce,[10] na toliko mi nož u srdce rinu Milkovskievo pisanje,[11] koje kamo srieće da mi nikada nepriobćiste. Znam ja dobro, da život ili propast narodah nezavisi lje od ovoga ili onoga benavoga[12] članka ili žurnala; ali što mi para srdce, jest: kad vidim Poljaka, koji sva moguća prokletstva i pogrde baca na Rusa, koji Rusom isto slovinstvo poriče; dà, velju da Poljak, u ignoranciji svojoj vrh naših faktah i povjesti južnih Slavah, bivstvo, budućnost hrvatske narodnosti i imena srbežu žrtvuje: to je groznije nego li pero to opisati može! Ako obrazovan i pošten čovjek može hrvatstvo – koje Rusija većma podkapa nego li poljštinu, što se tajnih sredstvah tiče – zapostaviti srbstvu, tom mezimcu Rusije: onda ja već nevidim razloga, zašto se nebi na istom temelju željelo, da rusko ime i država absorbira na uvjek ime, državu i budućnost poljskoga naroda?! Ali vi, brate, niste onu grozotu čitali (mislim drugi članak; jer za istinu reći, ja sam ga čitao do polovine, dalje mi duša nije dopustila čitati, bi me bila kap udarila inače), ili ste ironički kazali, kako M/ilkovski/ iz Beograda o Hrvatih piše! Rusija će mu applaudirati, elle ne demande pas mieux quant an Serbisul;[13] ali na sàmo i medju sobom, ćedu mu reći: dura'k;[14] vojevati proti hrvaštini, znači vojevati proti poljštini; što je Hrvatska za Rusiju, ako ne južna Poljska? Poljak, koji to neuvidja, neka se u obće kani pisanja političnoga. Česi su bolje prepoznali Srbež! Česi su zdraviji politici.

Dao Bog, izpunile se nade vaše glede domovine vaše; Vi ste na dobrom putu; vaša brošurka (za koju vam ljubezno hvalim) je tomu svjedok; Takova šta nisu Česi čitali tamo od Bijele gore![15] Tako valja; uz ovakovu federaciju krune hrvatske s kru-

9 Rastrežnjenja (lat.)

10 Misli "Pláč korony česke".

11 Poljak Zygmunt Milkovski (1824-1915) poznat je kao književnik pod pseudonimom Teodor Tomasz Jež. Bio je pukovnik, demokrat i emisar poljske revolucionarne vlade 1864-1865. u Beogradu. G. 1863. poduzeo je u vrijeme poljskog ustanka neuspjelu vojnu ekspediciju preko Moldavske u Rusiju. Kvaternik ga je upoznao u Parizu (ŠIDAK, 50), gdje je bio poljski dopisnik iz Beograda.

12 Glupoga.

13 "..ona ne pita ništa ako je nešto prosrpsko" (franc.)

14 glupan (ruski).

15 Česi su 1620. poraženi na Bijeloj gori i Češka je pretvorena u austrijsku nasljednu pokrajinu.

nom českom eto mene, s dušom i tjelom, perom ili mačem uz vas borećeg' se! To je idea koja ima životnu klicu u sebi.

Što mi pišete o nutarnjih austrij/skih/ odnošajih, isto to sam i iz moje domovine čuo; kod nas je "tout comme ches vous"[16] – još gorje! Ako Austrija niti Ugrom neučini concessije, znate li što to onda znači? Stalni rat na proletje (Frühling); o čem ja i nedvojim; niti me muti vaša parižka izložba (exposition),[17] niti ijedna maska. Kako sad stvari stoje mir je nemoguć u Europi i šest mjesecih. Ako je božja volja da vam još od ovud uzpišem, onda ću vam i razlogah tomu osvjedočenju navesti. Onda ću i posvema krivu politiku Milkovskievu glede Austro-Rusije i spram germanštine dokazati: cette polititique péche par la Base;[18] nečudim mu se dakle da je za srbež proti hrvaštini, jer niti pojma neima o vidih Austrije i Rusije, osobito ove posljednje, na tursko-hrvatske zemlje, osobito glede vidah[19] Rusije vjerozakonskih /odnosa. nadopuna MK) med Hrvati i Srblji: a kad slovinski politik o tom niti pojma (idee) neima, neka se kani pisati o budućnosti tih narodah i ruskoj politici. Vjerujem, da se u Biogradu kod lukavih by-zantovacah lje nije naučio kako stvari stoje!

Glede Klapkove legije[20] baš danas čitam telegram iz Breslau-a, kojeg dobro nerazumiem; čini se da su do 400 legiašah Austrianci uhvatili. Što je u tom stvarih stanju? Žalostnih mi javljaju iz Hrvatske vjestih o magjarizmu; taj se je posve prodao i predao Austriji; samo se med Bečom i Peštom glede forme radi, da se njom pokrije i zabašuri pogrda magyarskih concessijah Beču.[21] Ja razumiem, da se čestiti Klapka ljuti nad svojimi; ali znam i to, da je samo jedan put (ein Weg) koji vodi poštene Madyare k poštenom cilju; da mi je biti i raditi i pripravljati stvar samo pol leta uz Klapku i š njim skupa: vidio bi on i zemljaci mu, što bi mi sami Hrvati, Magjyari (dakako u družtvu s Česi) bez ikoje europejske sile i moći, bez europej/skih/ zamršajah[22] izvesti bili kadri! Ja, kako sad stvari stoje usred cieloga hrvatskoga naroda, ja bi jamčio životom mojim, da od danas za šest mjesecih suvremena povjest nebi govorila ako ne o Ugrih, Česih i Hvatih: Košuth-Klapka, Frič, Kvaternik. Ja bi učinio osnovu (plan); glede nje bi, u tajnom vieću, od alineje do alineje hladnokrvno viećali; ja bi na se uzeo sve prigovore

16 "Isto kao i kod nas" (franc.)

17 Češki emigranti su u Parizu priredili izložbu koja je izazvala pažnju liberalne francuske javnosti.

18 "Ta politika je u osnovi pogrešna" (franc.)

19 Uvide.

20 Mađarska Klapkina legija je stala na stranu Prusa, ali zbog brzo uspostavljenog mira nije upala u Ugarsku. Klapka je tek 1867. dobio amnestiju da se vrati u austrijski dio Poljske.

21 Mađari su se gospodarski od 1848. toliko oporavili, da je Austrija o njima bila ovisna, te su dobivali gospodarske koncesije.

22 Petljanija, smetnje.

23 Prikrivenih misli.

(Einwendungen) do očevidnosti opovrgnuti ili razjasniti; ovako ustanoviti neopozivno i bez Hintergedanken[23] osnovu našu, ja bi sjeo i začeo bi na njenom izvršenju raditi dan i noć, te tako mi Boga, ako zadnje dane travnja (april) ili prve maja u Hrvatskoj nezačme komešanje, kojemu i kakovomu neimade u novoj povjesti primjera! Upliv osobni i politički Klapke, da taj pokret stvori, a ja bi mu dao mojimi sredstvi i meni poznatimi putevi dušu i život. Vi bi u harmoniju s našimi gibanji priveli pokret češki. Ja bi se usudio i glede toga kad i koju ideju i misao vami priobćiti a vi bi si ju mogli prisvojiti!

Bilo što mu drago, bez toga compromissa, ime Košuta i Klapke bit' će u povjesti tamno; oni su si dužni osobito poslje poslednjih proclamacijah svojih, osvjetljati ime, a dok to neučine, njimi fikseov[24] i u buduće faliti neće; tim će svoju stvar pred svetom ubijati a u domovini svojoj zdvojnost (poufalost) radjati. Neka se Magyari ne varaju, pokret europejski njimi neće više nikada prijati; nemojte se čuditi Stratimiroviću[25]; ja znam i više toga glede Srbah Austrije nego li Vi i Magyari; znam i za savez Rumunjah sa Srbi ugarskimi proti magyarštini za slučaj europejskoga pokreta: zato pošteni Magyari, à la Klapka, mogu se nadati spasenju mogućem jedino vlastitim pokretom koristeći se, a to nemogu postići, van ako se nestave na osnovu koju ću jim i ja na odobrenje predložiti. Ako dakle imate kakav upliv na g. gjenerala K/lapku/ razložite mu ovu misao, koje bi se valjalo odmah latiti, da nebude prekasno. Ja nemogu više povjeriti papiru.

Košutovu proclamaciju[26] ja sam čitao u Italii[27]; eto vidite, kako Magyari mene uvažavaju, da mi niti taj akt nisu priobćili; u Hrvatskoj su ju čitali u orginalu ili hrvatskom prevodu; ako bi mogao dobiti l/ist/ Italia dotični broj, ja ću vam ju prepisati. Ja sam siguran, da su me kod vlade florentinske Magyari, osobito Türr, podkopali, i da se toli podlo proti mene postupalo.

Jer, buduć da je vaša dobrota rešila se i moje osobne budućnosti sjetiti, to dozvolte da vam ja i glede toga odkrijem njeka /razmišljanja, nadopuna MK/, što dosad nisam imao ni zgodu ni moment nije bio da učinim. Odtud sudite povjerenje moje, koja u vas stavljam.

Ja sam se lani u prosincu, ostavljen od sviuh i prisiljena vidio (ako nisam hotio poginuti od glada sa svojom /suprugom. nadopuna MK/, ili osramotiti se) vratiti u

[24] Neprovediva ideja.

[25] Đorđe Stratimirović (Novi Sad, 1822. - Beč, 1908). Bio je srpski vojskovođa u 1848. u Vojvodini, a nakon ugušenja mađarske revolucije je potpukovnik i od 1859. generalmajor u austrijskoj vojsci. Bio je generalni konzul u Palermu, a 1865. je zastupnik u državnom saboru u Budimu. Napisao je izvanredno zanimljiva sjećanja.

[26] Lajos Kossuth (1802-1894) izjavljuje da će surađivati s Bečom.

[27] List "L'Italia" izlazio od 1865. u Firenzi, a od 1871. u Rimu. G. 1865. pod utjecajem Ceruttija piše dosta simpatično o Hrvatima.

Hrvatsku; hvalim Boga, da to mogah učiniti bar da se pred Austrijom ne compromittiram; jer čez[28] otvorenu granicu mogah se bez putnog lista provući, a zadnje preostavše mi solde[29] baš na putu potratih. Znate, kako me je Austrija krvoločno opet, za 14 danah boravljenja u domovini, van bacila u Italiju. To su talijanski listovi skoro svi priobćili. Što mogah od rodbine i priateljah sakupiti novacah za put, malo biše; jer već prie moradoh posizati na tu pomoć. Kod prefekture u Brescii mogoh razabrati, da mi se kani dati 45 fr. na dan pripomoć; buduć da mi takova absolutno nije ni izdaleka dovoljna, ako se nebi htjeo do fakina condicije[30] poniziti, i buduć vredja moju socialnu i političku i narodnu poziciju: ja sam to odbio, voleć poniziti se pred Austrijom, nego ovako ponižen i potišten život kod tobožnjih priateljah voditi. Ali božja volja nije bila jošte tomu /sklona. nadopuna MK/ i ja sam vidio kako se stvari sve to bolje zapliću, s toga napisah Ceruttiu[31] (Gen. secret.) list, kojim mu javim, kako je Austrija opet proti meni postupala i da mu se prijavim ako bi bilo izgleda u smutnjah da budem upotrebljen na korist Italije i mojega naroda; da mu se stavljam na razpoloženje. On mi je odpisao odmah drugi dan prekrasni list, a drugi dan opet drugi list (8 i 9. aprila), kojim mi je poslao, bez da sam ga zato potražio 500 francy i od mene potrebovao, neka mu pišem ako imadem što, da će to primiti "avec le plus grand intéres".[32] Ja sam zadovoljio pozivu, i otvoreno sam mu naznačio moja osvjedočenja što i kako bi valjalo postupati ital/ijanskoj/ vladi, da ona u predstojećih burah u hrvatskih zemljah korist proti Austriji može postići; ja sam mu otvoreno rekao, da svaka druga politika samo će nesrećom uzploćiti[33] za Taliane. Žalibog, da sam pravo imao. Jer brzo opazih, da polit/ika/ talijanska posiže i za Istrijom, dočuh, da je Boggio imao missiu

[28] Kroz, črez.

[29] Soldi = talijanski novac.

[30] Fakin je čovjek koji nema pošten izvor prihoda. Kod nas "vagabund", čovjek slabe vrijednosti.

[31] Giacomo Cerutti (umro 1875.). Radio je u Ministarstvu vanjskih poslova Italije u Torinu i kasnije u Firenzi. Kao savjetnik za odnose s političkim emigrantima u Italiji i vezu s tiskom. On je pred Kvaternikom izjavljivao da shvaća hrvatsko pitanje, služeći se njegovim informacijama kako bi mogao iz toga izvući korist za Italiju. On je 1866. vodeću ulogu u eventualnom ustanku u Monarhiji davao Kossuthu, prekinuvši u tom vremenu – osobito nakon preseljenja talijanske vlade iz Torina u Firenzu – sve veze s Kvaternikom, kojega je ranije financijski pomagao, tražeći od njega određene elaborate, izvještaje i sl. Cerutti je rado u svom kabinetu primao Kvaternika na razgovor tijekom 1864. i polovice 1865. te je Kvaternik pokušao Ceruttiju obrazložiti državno pravo Hrvatske, potrebu da Italija vodi računa o Hrvatima, te o pojedinim ličnostima iz političke emigracije Mađarske, Poljske i Češke, a Cerutti je opet pokušao govoriti o interesima Italije. U svom dnevniku Kvaternik spominje da je često upozoravao Ceruttija na opasnost pravoslavnog elementa "koji je ruski i austrijski".(KUNTIĆ, Disertacija, str. 594-607, 611, 623-624 i d.) Zanimljivo je da je Cerutti bio državni tajnik i za Ricasolijeve i za La Marmorine vlade.

[32] S velikim zanimanjem (franc.)

[33] Poroditi.

označenu i za Dalmaciju u nepriatnom Hrvatom smislu, uzprkos da je Türr njekakove liste pisao Talianom liberalcem glede Dalmacije (promislite tu komediju, Talian i Magyar se o našoj svojini sporazumljivaju i pactiziraju!). Ja sam ni prestao u formi članakah, pisati Ceruttiu; ignorirao sam sve to, misleć da će doći hora i za mene. Ali sam se prevario; jeli što je Ricasoli[34] mesto la Marmore[35] vladu preuzeo, jeli koji drugi razlog: dosta tomu od Cerutia nit slova više. U oči rata, da izbjegnem kakav upad austrijanski, iz Brescie povukoh se amo u Milan. Rat je začeo, Talijani bijeni; Srblji izdali Türrove plane u Beč ili Moskvu, a ova Beču javila; Austrija podigla narod u Dalmaciji (onaj strašni naoružani narod, gdje jedan Hrvat više vredi nego li pedeset Talijanah!) na oružje; listovi talijanski budu po Primorju hrvatskom od Soče do Kotora razprostirani po austrijskoj vladi, da uvide Hrvati namjere Talijanah spram nas i njihovo slobodoumje i priateljstvo: a ja moradoh mirno sedjeti u Milanu! Razumijete li grozotu položaja moga, i koli bi bilo potribno, da sam kakov spisić mogao turnuti u Hrvatsku?

Dok tako sa C/erutti/om biah, Garibaldi pošalje k meni u Bresciu, još u travnju s pismom preporučenim, majora Cucchia[36], da se samnom posvjetuje. To i učinismo; pače ja mu, na potribovanje i želju Cucchia i pismeno moje mnienje vrh talijanske politike i stratégie izručih. Medjutim Garibaldia su poslali, da si razbija glave po tyrolskih pećinah i ledovih![37] Razumije li? ... Sam je Bog osvetio takovo postupanje! Potučeni, osramotjeni na sve strani, pače i na moru, tražiše Talijani milost od drugih, mjesto da ju drugima djele!!

Medjutim pripomoć što mi ju poslà Cerutti i što je moja supruga iz domovine sobom doniela, začimaše izlaziti: s toga, da znam pri čemu sam, pisah C/erutti/u pismo i moje stanje otvoreno mu razložih i zamolih, da me neka nezaboravi. Pisah mu i drugo pismo – badava: on niti odgovora! Obratim se zatim na Garibaldia, komu je moje djelovanje poznato, da mi dade preporuku za Ricasoli-a, za slučaj ako je ovaj uzrok da se tako ovdje samnom postupa. Garibaldi odpisao mi je krasno pismo i dodao i preporučno pismo za Ricasoli-a (nadam se, da ćete moći čitati jedno i drugo; Garibaldi žali, da nije mogao onako postupati, kako sam mu ja bio tracirao – nada se za buduće!); ja dakle pišem Ricasoliu od ovud uz to pismo Garibaldiovo... ali do dana današnjega niti odgovora... A moj položaj materialni dolazi ka skrajnosti... Eto vam, priatelju, nacr-

[34] Bettino Ricàsoli, (Firenza, 1809. – Brolio, 1880), ministar unutarnjih poslova od 1859. Demisionirao 1867.

[35] La Alfonzo Marmori, ministar unutrašnjih poslova prije Ricasolia. Objavio memoar "Etwas mehr Licht" (Mainz 1873).

[36] Luigi Cucchi, časnik u službi Garibaldija i njegova povjerljiva osoba. On je bio Kvaterniku glavna veza s Garibaldijem, te je preko njega i dostavljao Garibaldiju političke informacije (KUNTIĆ, Disertacija, 650, 651, 654).

[37] Giuseppe Garibaldi je upućen u borbe u Tirol, gdje je živjelo dosta Talijana radi priključenja ovih prostora Italiji.

tane vjerno slike mojih nastojanjah političnih ovdje u Italiji, i mojega sadanjega nesretnoga položaja; a to vam je zajedno i odgovor na vaše misli glede Talijanah i talijanskoga sudjelovanja budućega.

I ja nebi rado Italije ostavio, jer ako ćemo i raditi što, ovuda biti će najpriličnije, ako naime Taliani otvoreno nam i revoluciji zaprieku neprave; onda bi nas samo izdavati mogli tajno. Jeste čitali ovo danah članak "Wiener Zeitunga"[38] glede budućnosti italo - austrijske? Pitanje je sada, kakovom će politikom odgovoriti Italija na ovaj poziv? Hic labor, hoc opus![39] Od toga sve zavisi. Ja sondiram ovdje terrain na sve strani, ali vidim i opazujem da je sve postalo Macchiavelli,[40] bar za ovaj hip; jeli će Talijani razviti drugu politiku, čim jednom razviju zastavu svoju u Veroni, Mantovi i Mljetcih: tko bi to znao? Vederemo...[41]

U tih obstojnostih, eto, našlo me je vaše priateljno pisanje, odnoseće se na trošak putovanja moga u Pariz "mnoholi byste potřeboval na cestu do Paříže pro sebe aneb i s ženom? A z čeho byste žil zde?[42]

Da ja, u slučaju da mi vaše priateljsko posredovanje moj put u Pariz možnim[43] čini, nebi moju sirotu ženu mogao ovdje ostaviti, samo se sobom razumie (osim da sam pozvan u Pariz na kakovo posavjetovanje i da mi se je odmah vratiti); jer ne samo bilo bi mi nemoguće ostavljati u tudjinstvu samu suprugu moju; no i trošak dvostruki, kojeg bi imao ja nositi u Parizu, ona u Milanu, bi mi to iz ekonomičnih obzirah strogo zabranjivao. Što se tiče troška putnoga, ja sam pregledao dotični "L'Indicatore generale",[44] te sam pronašao, da od Milana do Pariza, za dvie osobe bilo bi potrebno 192 franka, bez računati robu, od koje imademo svatko dva coffra; to nemogu znati što bi stalo; mislim dakle kakovih 220 franaka ukupno bi stojao put u Pariz. Za nevolju, ja bi mogao i u tretju klasu sesti, te bi se prištedilo njekoliko franakah.

Važnije je pitanje: kako bi živio u Parizu. Ja toliko znadem, da bi želio raditi svimi mojimi silami, da sebi i ženi mojoj toliko bar pribavim, da čedno i siromašno poživiti bi mogli: gledeć na zimske mjesece da bi bar mogli 150 fr. na mjesec si zaslužiti, ja bi se i tako žrtvovao i tim novim mukam izvrgnuo, u čvrstoj nadi, da bi bile kratke. Ako bi se pako otvorilo djelovanje odmah (mislim revolucionarno) onda dakako djelio bi i ja

[38] "Wiener Zeitung" je list bečke vlade.

[39] "Ovdje je rad, ovdje djelo" (lat.)

[40] Niccolo Machiavelli (1469.-1527.). Vjerojatno se misli na ono što se pripisivalo Machiavelliu da "cilj opravdava sredstvo", premda analiza djela "Il Principe" ukazuje da Machiavelli nije tako shvaćao politiku.

[41] Vidjet ćemo (tal.)

[42] "Koliko biste trebali novaca za put do Pariza. I od čega biste ovdje živjeli?" (češki)

[43] Mogućim (ruski)

[44] Generalno uputstvo (vodič).

sudbinu bolju ili gorju ostalih drugovah; jer "dignus est mercennarius mercede sua..."[45] Kad bi me tko pitao, kako zaslužiti rečenih 150 fr.? ja nebi znao reći drugo, no kad bi vaša dobrota mogla kod Opinion Nationale ili Liberté[46] kao suradnika mene preporučiti i izposlovati mi applicatiu. Ja poznam 8 jezikah; poznam svu istočnu Europu; poznam legyslaciju[47] hrvatsko-ugarsku i austrijsku; na političkom polju sam radio i pisao, kako Vam najbolje poznato. Ja nemislim, da nebi takav individuum mogao si toli čedno bivstvovanje trudom i mukom svojom pribaviti!! Medjutim, da i nije toga, nebi li vaše puno upliva poznanje /o/ meni, kano jedinomu hrvatskomu radniku na polju revolucije, od revolucionarnoga središta moglo izposlovati bar za koji mjesec pomoć, dok se stvari inače okrenu u Austriji? Ja sam siguran, da ako ste u stanju učiniti što za mene, vi to nećete propustiti. To za slučaj putovanja u Pariz.

Ako bi pako ja mogao, pomoćju providjen iz Pariza, ostati ovdje u Italiji, ovdje gdje sam se već nekako ugnjezdio, i manjim bi mogao proći troškom: to bi ja bio mnenja onoga, da bi to bilo praktičnije; jer 1-o sa ono 220 fr. za put, ja bi mogao ovdje skoro dva mjeseca proživiti (jer ovdje bi mi bilo: 2-o dosta da imadem 120 fran. na pripomoć na mjesec.); bio bi 3-e bliže centrumu djelovanja i Hrvatske.

Žalibog, izmedju tolikih nesrećah koje su me postigle, jest i ona najnovija: da mi je umro šogor i dobročinitelj moj u Karlovcu, trgovac Simichen u Beču, mjeseca kolovoza; te eto jedna mi podpora opet klonula![48]

Vas je Providnost već jednom izabrala, da ste me u neugodnom položaju pomogli; akprem znam dobro, nije bilo na vami da je protivno izpalo;[49] - ako je božja volja, vi ćete i taj put na obću korist i nadvladno, pomoći mi. Da se je meni ovdje samo šest mjesecih uzdržati, dok se talijanski naučim, do pisanja u tom jeziku, ja bi onda sam bez ičije pomoći daljne boravljenje moje ovdje mogućim učinio i osigurao.

Ako bi pako sve strune popucale i moje nade me prevarile, onda dakako nebi mi preostalo, no poniziti se prema mojimi progoniteljі i zamoliti dozvolu na povratak i podanstvo austrijsko. Ja držim, da bi to bio udarac ne samo osobni moj no i stvari koju sam zastupao i za koju sam tamo već od 1858. uspješno patio. Jeli će Bog htjeti, da i taj put se još uzdržim?.. Ako ne, onda bi vam samo za onu ljubav molio, da mi olakšate povratak u domovinu, naime: da ono, što ste mi slučajno mogli izposlovati za put u Pariz, da mi to pribavite za put u Hrvatsku, da se odmah pri prvom koraku i glede malenicnih sredstvah necompromittiram, moleć mogućnost i toga povratka u

45 "plaćenik je vrijedan svoje plaće" (lat.)

46 Pariški liberalni emigrantski listovi.

47 Zakonodavstvo.

48 Vidi dok. 8., bilj. 31.

49 Misli na posao koji mu je Frič pribavio u Poljskom revolucionarnom odboru u Turinu 1864 godine.

otačbinu. Kad bi danas mogao sesti u vagon i otići na pronto,[50] mogao bi njekako proturati se; ali ako promislim da mi treba čekati najmanje šest nediljah dok odgovor iz Beča dobijem, kad bi danas pisao (dočim ću čekati vaš odgovor): to je očevidno, da bi me sredstva donda iznevjerila, da se zajedno i za njih nepostaram.

Eto vam, priatelju dragi, otvorene izpovjedi moje; uvažite ju po mogućnosti; ovako dosad ostavljenomu i prevarenomu u svih i najpravednijih nadah mojih: što bi mi koristilo izvrgavati se ovdje u tudjinstvu gladu, sramoti i mukama novim sa tužnom ženom mojom, koju i onako ubija stanje naše (jer mnoge vam nevolje moje niti neotkrih!), kad vidim da uz to sve kopaju pod tužnim narodom mojim? A ako se vratim u domovinu, uz ovakova gorke izkušenosti učinjene, kakovim obrazom bi se ja mogao usuditi i nadalje, sebe ili drugoga sljepiti i varati i daljnjimi nadami u inostranstvo, revoluciju, bratimstvo narodah itd. itd.? Ja sam se ponudio Ricasoli-u i Ceruttiu ne samo za milostinju, no da me upotriebe, da ću raditi kao crv, da ću pošteno zaslužiti što će mi kroz 6-8 mjesecih podavati: a niti me odgovorom neudostojiše! Bog jim platio! A hvala jim i na tom izkušenju... Ja dakle u Hrvatskoj za politiku bi umro, a jeli bi to moglo koristno biti radi njekoliko stotinah franakah? Nemislim...

S druge strani, ja sam ovdje pokusio nebil' li kod kojega jurnala mogao applicaciju[51] naći: brate! nikada ne bi pomislio da bi čovjek od mojih izkustvah, poznanjah a reći ću (bez da si laskam) i sposobnostih mogao od glada poginuti, uz najbolju volju svoju raditi i pošteno si zaslužiti komadić hljeba! Mene groza hvata na samu misao, što će biti iz mene, ako mi Austrija nedozvoli povratak u domovinu! Ah, ali ne, neću ni misliti na tu nesreću. Providnost, koja me je dosad branila i štitila, ishraniti[52] će me pomoćju plemenitih dušah i u buduće, a ja se nadam da ću moći mojim dobročiniteljom njekoć ljubav ljubavlju vratiti.

Ja vam molim, da za sebe držite ova moja odkritja, sramota je po obrazovanu Italiju i po revoluciju, da tako se jedan Hrvat potužiti mora; ja bi se stidio u domovini mojoj to otkriti, jer bi Hrvati začeli pljuvati po revoluciji i svih sličnih poduzetjih. U mojoj domovini misle, Bog zna kako si ja dobro stojim ovdje; nadaju se čemu šta... a što će biti bez podpore?... Ako bi mi se od ikud sunce pokazalo, neću propustiti vam to javiti; ali nevjerujem – kad bi s Prusi što bilo?...

Svakako pako molim priateljstvo Vaše i domoljublje i čovjekoljublje: možete li, ma što bilo, učiniti za mene, nepropu-stite poduzeti; budite uvjereni, da kao god ste se mogli uvjeriti da pomagavši me dosada, nisam se pokazao nezaslužnim, i obća stvar

50 Na brzinu (tal.)

51 Applicacije. Vjerojatno u smislu "dodatni posao".

52 Napisano je "sahraniti", što odaje teško duševno stanje Kvaternika, koji se zajedno sa ženom nalazi na ivici gladi.

bila bi koristila se samnom da je samo htjela: isto tako, čvrsto sam osvjedočen, da moje sudjelovanje nebi bilo suvišno, i da će biti u obće dobro potrebno.

A što vas molim, jest: da imajte dobrotu javiti mi čim prie što se imadem nadati iz Pariza, da uzmognem konačne korake poduzeti za moje oslobodjenje prije kakove catastrophe.

Mi se radujemo ovdje da krug obitelji mile vaše sretno napreduje i zdravo. Naklon moj milostivoj a ljubazni pozdrav od moje žene kao i vami – kojeg ja u duhu grlim i cielujem.

S Bogom! Eugen Kvaternik[53]

[53] Kvaternikovo pismo na 8 strana.

X.

Kvaternikovo pismo iz Milana od 9. XI. 1866. u kojem prepričava Friču sadržaj prošlog pisma, jer mu se čini – budući da nije primio Fričov odgovor u mjesec dana – da nije ni primio pismo te ga moli za hitnu materijalnu pomoć, jer nema od čega sa suprugom u Milanu živjeti.

"Milan, 9. XI. 866. Via della Spiga – No 16.

Ljubezni priatelju,

Moje nazočno pismo ima samo u onom slučaju "raison d'etre",[1] ako Vi moj zadnji list od 12-a octobra minuloga niste primili, kojeg, žalibog, radi financijah mojih nisam preporučio no prosto bacio u listarnicu.

I kako mi je mučno u nesretnih mojih obstojnostih žrtvovati za novi preporučeni list; nemogu ipak propustiti, u još mučnijoj neizvjestnosti vrh toga: jeste li ili ne primili rečeno pismo? da se osvjedočim u tom obziru, te da u očekivanju odgovora negubim vreme i nadu, gdje valjda tek vi moj odgovor na vaše pismo od 5. X. očekujete!

Stoga, ako ste vi primili moj dopis, onda šutanje Vaše jest dobar znak po mene, jer bi pokazivao na onu okolnost, da se brinete za me, ali da još konačni resultat očekivate tè da toga radi s odgovorom i kasnite. Ako tako, onda moj ov list oprostite. Ako pako niste primili rečeni dopis, onda je i dužnost moja opet se oglasiti, i ovdje vam javiti, što sadržaje izgubljeno pismo. Ali taj sadržaj samo u kratko nacrtujem, neznajuć uvjek pri čem sam glede pisma.

Dakle, ja prie svega odgovaram na rečeni vaš dopis od 5. X. što se politike tiče. Radujem se s Vami glede liepog zamašaja, koji je uzela češka stvar u miloj vašoj domovini i da je to jedini put, kojim narod češki može k željenoj luci (port) prispjeti, i da u takovoj politici sve će rado uz njega pristati.

Danas mogu samo podvostručiti radost i čestitku moju, jer čitam u Italie žurnalu, u rubrici Nouvelles de France, Pariz,[2] 3. novembre ovo: "J'ai eu connaissance ... d'une lettre de Prague qui me donne des détails navrants sur le séjour de l'empereur Francois. Jos. dans cette ville. Il paraìt que l'empereur a cherché, par tous les moyens, à flatter les habitants de Prague. Mais rien n'a fait, et il n'y a pas eu autor de lui une seule acclamation; c'était la conspiration du silence..."[3] Vidim dakle da je vaša brošur-

[1] Opravdanje (franc.)

[2] "Novosti iz Francuske, Pariz". (franc.)

[3] "Saznao sam... iz jednog pisma iz Praga koje mi je otkrilo ganutljive pojedinosti o boravku cara Franje Josipa u tome gradu. Čini se da je car želio, svim sredstvima, laskati stanovnicima Praga. No ništa od toga, i oko njega ne bješe nijednog poklika: bijaše to zavjera šutnje..."(franc.) Čini se da je čak došlo do atentata i Kvaternik misli da je na to djelovao "Plač koruny česke" (KUNTIĆ, Disertacija, 655)

ka užasno po Beč djelovala! Tako je; zašto vladari vole slušati savjete tamne, griešne i neiskrene, nego li otvorene, poštene i iskrene! Još jednom dakle: čestitam! Viditi je, da je češki narod na praktičnom putu i da ga začimlje inostranstvo uvaživati. Nedvojim, da pri tom obratu stvarih ime Frič do skora neobljesne zasluženom svjetlosti!

Primih sa zahvalnostju "Pláč koruny" i članke Milkovskia;[4] glede ovih ću drugi put misao moju vam priobćiti ako niste primili moj zadnji list.

Zatim se upuštah u politiku hrvatsko-magyarsku i izrazih potanje moje osvjedočenje; da kao god nedvojim da ste Vi, priatelju, duša, glava i srdce českoga pokreta; da takodjer nedvojim da u magy. – hrvat/skom/ pitanju mogao bi Klapka i moja malenkost biti glavom i dušom našega pokreta, koji sdružio se sa vašim: mogao bi savez Klapka – Frič – Kvaternik postati odlučnoga zamašaja. Dodah: da je upravo sada skrajnje doba i nužda za iskreno – poštenu emigraciju magyarsku, da ozbiljno i odlučno u sporazumljenju s Hrvati, na temelju i načelih zadnjeg programa Košutova (kojeg ću dobiti)[5], zaigraju pljes po njihovu; da bi, u tu svrhu, bilo od skrajnje nužde, da ja s Klapkom i s Vami, u intimnom vieću, pretresemo moj program radnje, a uz pribavljena sredstva (koja ugled Klapkin i glas nefaljeno pribaviti bi mogao) da bi ja mogao i garantirati uspjeh za travanj ili svibanj najdalje, kad bi se odmah ljudski prionuti moglo. Ja sam toga mnenja, dodah, da poslje zadnjih manifestacijah, političkih gg. Klapke i Košuta, ako ovi nećedu smješno iz pozorišta političkoga izniknuti i u povjesti (historiji) jadnu rolu igrati: da jim je upravo nuždno tim putem sebi i narodu svomu osvetlati lice. Emigracija madj/arska/ je već sve pokusila, svikud kucala, samo ondje ne, gdje joj jedino bi mogao uspjeh biti sigurnim, t.j. na hrvatskih vratih! To osim novca još stajalo nebi ništ' Magyare, jer mi bi Hrvati prvi krv sprva lili i sve žrtve bi nosili. Stoga vas priatelju zamolih, da upliv vaš où de Droit[6] upotriebite, da ja uzmognem moje nazore pred dotičnimi razviti, opravdati i da se ustanovi stalno te odmah da se raditi počne. Ja poznam moje življe i moje puteve.

Mjesec dan je opet utonuo, a vjerujte mi, priatelju moj, da se strašne stvari kuhaju i spremaju i da će prie buknuti nego li vi to mislite u zadnjem listu. Dao Bog, da nas pokret opet onako nespremnih nenadje ko' zadnji put – rekoh takodjer da Magyari su podkopani ako neidu stazom česko – hrvatskoga pokreta.

Izvolte dakle gospodine u tom smislu skloniti na rad i djelo Magyare i Poljake; ovi moraju svojim načinom znat učinit' se gospodarima pokreta, a ne pustit da jih drugi za sobom remorquira[7] na propast valjda njihovu: a svi gledajmo u Napoleona kao zvjezdu brodarah.

4 Vidi bilješku 11. pisma od 11. X. 1866.

5 Lajos Kossuth je sada obećao prava manjinama u Mađarskoj.

6 Na prvom mjestu (franc.)

Ali neimade radnje bez života, a treba jesti, piti, oporavljati se i stanovati da se tim život spasi, da se može čekati i raditi! Vi mi liepe izglede za budućnost otvoriste glede mene i mojega naroda; narodi mogu čekati, pojedinci pako u tom čekanju kukavno propasti, ako jim udobna pomoć nestigne.

Žalibog, da se ja u toli užasno – strašnom položaju, dan na dan ogorčavajućem se nalazim! Ja sam Vam - a znam da vam je bilo nerado čitati, ako ste list primili – opisao, kao iskrenom priatelju i sumučeniku, sadanje moje stanje i kako u nj došah!

To ja Vami sad opetovati, neznajući kako je s listom, neću. Ali buduć ste vi sad moje sidro nade, i budući da ste me u zadnjem listu upitali: "koliko bi mi bilo potrebno za doći sa ženom u Pariz i kako tamo živiti?"

To sam ja očito izpovjedao, da bez pomoći od kojeg revol/ucionarnog/ fonda, ili družtva ili pojedinca ja inače nebi mogao u Parizu živiti, ako ne da, uz poznanje do 8 jezikah, budi kod kojeg žurnala ili kojeg medjunarodnjeg poduzetja budem upotrebljen: da bi se ja u mizeriji[8] tako stisnuo, da bi i sa 120-30 frankih u zimskih mjesecih se kukavno mogao preturati sa mojom siroticom, koju ostaviti ovdje ili prepustiti nemogu, jer je i to s troški skopčano.

Ako bi mi se pako mogla kakova pripomoć ovamo poslati, da se prištede troški puta (koji bi do 197 fr. bez robe stajali) s kojimi bi ja ovdje mogao dva skoro mjeseca živiti: onda bi bilo bolje da odmah ovdje ostanem (osim slučaja, da dodjem na dogovor k Vami ili u Genf[9] s Klapkom), i od ovdje da se dalje djeluje. Ovdje bi mogao i s manje se stisnuti nego li u Parizu.

Eto, priatelju, ovo vam priobćih i kruto Vas zamolih: pomozite i nastojte, ako ikako moguće, da uzdržim slobodu radnje i osobe. Bog zna, kako dugo će to moći biti! Eto još sad imadem za pet samo nedeljah živeža: kad ovo izmine, što onda? Mislim da ću poluditi, kada na to pomislim... Talijani šute... Ah, kukavice!.. sad znate moje stanje! Da mi je samo ono imati, što bi mi valjda za put pariški mogli pribaviti... to bi bilo dva mjeseca živeža... a što se do februara može pripetiti...[10] Svaka inde pomoć dobro bi mi došla... Molim Vas postarajte se, a čim za kaki rezultat doznadete, odmah mi javite! Sad, uz preporučeni list laglje ću čekati, a Vami odkrih dokle mogu čekati. O nemojte me zapustiti, vi brate i priatelju moj, ako mi ikako pomoći možete. S Bogom, Vaš nesretni priatelj Eugen Kv.[11]

---

7 Vuče (franc.)

8 Bijedi (franc.)

9 Ženeva.

10 Zbiti. (kajkavski) No očekivane pomoći nije bilo i Kvaternik je morao čekati na sklapanje Austro-mađarske nagodbe, da bi se onda uspio povratiti u Hrvatsku, iako je još 16. III. 1866. uputio molbu predsjedniku vlade grofu R. Belcrediju moleći povratak u Hrvatsku. Vratio se u Hrvatsku potkraj 1867., ali je još dvije godine morao čekati otpust iz ruskog državljanstva. (MARKUS, n.dj., 179. i 181).

11 Pismo na 4 stranice.

Zusammenfassung

Zehn Briefe aus Italien an Josef Vaclav Frič, geschrieben von Eugen Kvaternik (1865-1866)

Mira Kolar

Der kroatische Politiker Eugen Kvaternik führte in dem Zeitraum zwischen 1864 und 1866 einen Briefwechsel mit dem tschechischen Schriftsteller und Politiker J. V. Frič. Während die Briefe aus dem Jahre 1864 von Dr. Jaroslav Šidak veröffentlicht wurden, diejenigen aus den Jahren 1865 und 1866 wurden bis zum heutigen Tag weder für die Veröffentlichung vorbereitet noch veröffentlicht, obwohl sie Dr. Miroslav Šestak von dem politischen Standpunkt aus sehr sorgfältig bearbeitet hat. Diese zehn Briefe wurden zu der Zeit geschrieben, als Kvaternik mit den Polen aus dem Revolutionsrat, die in der Zwischenzeit Italien verließen, schon alle Kontakte abgebrochen hat. Große Not leidend, schrieb Kvaternik zu der Zeit sein Buch unter dem Titel «Istočno pitanje i Hrvati» (*Die Kroaten und die Frage des Ostens*), und folgte, die Zeitungen lesend, alles, was sich derzeitlich im Mittel- und Osteuropa ereignete. Er war sehr verbittert, wenn sich nicht nur die Tschechen, sondern auch die Polen und die Ungarn für die Donauföderation, d. h. an Seiten Deutschlands und Serbiens, entschlossen, denn er glaubte, dass die katholischen slawischen Völker zusammen mit ihren Ländern innerhalb eines bestimmten Staatenbundes vereinigt werden sollten, und zwar nach dem von ihm bald zu erwartenden Zusammenbruch der Habsburgischen Monarchie. Diese zehn von Kvaternik geschriebenen Briefe bieten uns eine Einsicht in sein politisches Denken, seine persönliche Stimmung, seine materielle Not und seine Ehre. Besonders bedeutsam sind die Briefe aus dem Grunde, dass Kvaternik niemandes Mietling war, d. h. er war in seinem Denken frei von irgendwelchen Verpflichtungen, die er vorher seinen Arbeitgebern gegenüber hatte. Seine Denkensweise zu kennen ist wichtig, um den Menschen, den Ljerka Kuntiæ «Advocatus Croatiae» nannte, besser verstehen zu können. Jedenfalls passt dieser Name gut zu dem Menschen, der die Selbstständigkeit Kroatiens herbeisehnte, als alle Länder dagegen waren, und der deswegen auch persönlich das gleiche Schicksal wie auch Kroatien im Rahmen der Habsburgischen Monarchie erlebte. Seine Entscheidung, revolutionäre Methoden anzuwenden, wurde zu der Zeit reif. Die Briefe aus den Jahren 1865 und 1866 unterscheiden sich bedeutend von den Briefen, die Eugen Kvaternik im Jahre 1864 an Frič schrieb, und die von Dr. Jaroslav Šidak veröffentlicht wurden.

Turin, 12. XII 865.

Dragi i vjerni moj prijatelju,

Kada ćete ove moje redke uzčitati, ja ću biti ne da-
mo „jusqu'à l'Adriatique“ no i u [illegible]
ci“ – pomoćju Svemogućega!
Mogu reći „Bonum certamen certavi“ – ali
žalibog! nemogu reći, bar zasad ne, „cursum consummavi“;
zna Bog, da sam mislio dobro; ali ostavljen napokon od svi-
de – a iz zraka se neda živiti, zanata pako neznam ni-
kakova – vratio se je u gnjezdo, dušu u sebe i mirova-
ti u budućem: jer je meni politika ovamo gorkih danah i
obmanah bezuvjetno pribavila! Opazio sam, da pojedini,
stranke i cieli narodi idu ne umom ili izkustvom ponješeni vo-
djeni, ka cilju blažijem, ne: fatalna nekakova sila goni jih
k drugoj svrsi nego kakvoj misle postići; uz ovakim [illegible]
ko kobnu politiku ja nikada nisam mogao prihvatiti, onda je bo-
lje da joj se s puta maknem i idem „in den wohlverdien-
ten Ruhestand“ kô što sam i mojima u Zagrebu pisao. Ita-
da ću opaziti, da silni politici svojoj za temelj postaviše: lo-
giku, t.j. zdravi um, zatim poštenje, t.j. pravicu; onda što
mene opet vjerna i poslana pozove pri djelu! – Ali, ak
Kada će takova politika zavladati, onda me nebude iz slo-
bodne zemlje bjeda, mjesto žandarmah – što je, au fond, materialnije
jednako brutalno: ja bo se nikad nisam plašio materialnih
progonstva, no nejake samo moralnoga – gonila! Vi ćete
me razumiti. Toliko k razjašnjenju ovoga mojega ko-
raka. U ostalom jednu opet imadem zadovoljštinu, neti-
su moja patnja i čekanja bas sasvim bezplodna ostala: ja se
vraćam u domovinu opet slobodniji, nego li sam ju ostavio.
Ako drugo ne, mogu bar glede osobe moje reći: Mortui
sunt qui quaerebant animam pueri; umrli su moralno
što je gorje od stotinu fizičkih smrtih. Koji su mene iz
zemlje goniti držani tihu odličnim domoljubima, meni se
je u smrtni grieh upisivalo jer sam postom na njih poka-
zao vapijuć: evo to su vam! A danas? Danas jih sav
narod strožije još sudi, nego li jih ja sudih g. 1860; sa-
nas ih demontiruje ipsi [illegible], kojeg radi su danas po na-
rodu u blato valjani... Ah, brate, to je gorje nego li
fizična smrt! Oni, koji su me bjesnom okrutnosti g. 863

1. Faksimil Kvaternikovog pisma Friču iz Italije od 12. XII. 1265. godine.

kao zlotvora iz domovine goniti: onih je Gutajic i od bacić danas onaj isti, u ime kojega mi štahu jedni da mu ugadjaju, što me progone! To jest, dokazalo se je tim upravo, da su me krivično progonili! – Eto, ljubezni prijatelji, ploda mojega dvie i pol godišnjega „čekanja".

A bio bi nezahvalan, kad vam pri toj moralnoj pobjedi mojoj veliki, veliki dio u zasluga ne bi bio priznati sklon. Da, vi biste u ruci Providnosti ono sredstvo, kojemu ja imadem pripisati da sam se mogao i dočekati, da ista ta Providnost i vrata granicah pred mnom otvori, i kao da me u domovinu poziva. Vami dakle hvala iskrena i viečnja! Vaše ime jest u sudbini neznatnoga mojega osobstva (Wurmheit) uzko uzko skopčano; zato sam ja Vami ujedno na blagodarnost obvezan; a vi se nigdje, gdje od mene bude što zatrebati, bez oklevanja na mene obratiti izvolite, da se vami odužim harnostju svojim!

Osim toga, za mene nisu te dve, tri godine izgubljene! Osim bo što sam studia razna pravio ovdje „plandujući", ja sam takodjer učinio silna i svestrana izkustva u poznanju sveta i ljudih, izkustva koja vriede za jedan celi život! A to je neocienjivo blago.

Pozdravite mi Vaclava i Ordágu. Vaclavu neću tako lahko zaboraviti, da je bio u Turinu, a nije me udostojio pohodom svojim! Zašto? neznam... bojao li se je valjda prigovorah mojih, ili.... o, vara se onde. Za umiom ocienite okolnosti, tim me je to većma bolelo, da me je i on ostavio.. Bog mi je svjedok, da mu sve dobro želim, premda nije to učinio.

Razžalostilo me je i postupanje Gregra. Ah, Česi, Česi! vi ponavljate postupak vaš od g. 1848, kojeg ste ipak vi sami najgorčije okusili! Vidite belo, gdje je crno, i obratno – a ipak već sada vi i opet pro... osiećate gorki plod politike Vaše!

(ili Eduard)

Kad je mene u srpnju lietošnjem g. J. Gregr mene pozvao – posljepoznatih onih Mitsvarstandnistov u kojih ste i vi intervenirati „De toute votre puissance" – da mu bude drago, ako u njegov list ozbiljnija se oglasim; ja odlučih zadovoljiti ponudi, koju i sam pri njemu postavih, te nizom dubljih slovinih, svestrano obaziréjućih se članakah, naumio sam opširnije razviti politiku – unutar dakako granicah slobode austrijske štampe i odgovornosti spram nja –

na samo čeÿsko – hrvatsko – jugoslavinskoj; no i poli-
tiki slovinskoj u obće, kao i česko-austrijskoj, da se
već jednom razsiplju mraci i oblaci naÿporazumljenja, (izmedj
a sunca ÿfaza da sine. Koji bi bio naÿklon protivan, koji
ja kanim razjasniti, a sad svieh bio bi još sudio i bio
bi nepriatelj slobode i sporazumljenja obćega.

Ali i tu moja dobra nakana razbila se
na intrige... a ja znam odkud dolazeća! Bene, vidji-
mo kuda ća to voditi... bene et benissime..

Ja sam, a važda vam je g. Gr. pisao, njemu bio
jedan članak prvi poslao — ali on nenadje za dobro
probiti ga, niti mi bar privatne prijaviti što bi ga
u tom članku moglo scandalizirati, ako ne.... al neka
paše česka politika, da naizpade kao g. 1848-ma.
Molim vas zahtjevajte od Gr. moj onaj članak, a kao
čovjek uman i neprestran ozna[illegible], što je moglo biti
neprovljenje u njem politici českoj!... Medjutim
ja sam mojoj dužnosti bio zadovoljio – pa mirna
krajina. savjest moja je čista. Naravno, da ovo
postupanje g. Gr. nije ugodno dirnulo, moj ale i
mislit – ali ja Vas već tim nisam htjeo obterećivati,
zato Van niti napojavih. Eh! prietelju moj, neće mnogo
proći vremena, pa ću ja i u savjesti g. Gr-a zadovolj-
ština naći. Na jednom moram sam se podsmjehnuti
gorkom zadovoljnosti; vidać u glavnih članki Vaš list
– izmedj linijah – da vide u Bragu, da posao našim,
oni, na koje su mislili graditi nade svoje, ti, ako ta
mi načinu propasti, moraju odbijati te nade; ja
iskreno u mom pismu popratnom (Begleitungs-
schreiben) st nepomenutom onom članku pozorna uči-
nih g. Gr. na grebene (Klippen) česka politi-
ke; on se onda nije udostojao obzivati na te gre-
bene — a danas Česka politika je — solirana.....
a da je dopustio, da ja razložim politiku česko-hr-
vatskoj, bili bi se u Beču i Pešti jedno malo, u Bragu
bolje obazirali. Ali dosta o tom

Sada jednu prošnju: Molim Vas, da odmah ka-
ko ovo pismo primete, blagoizvolite obustaviti daljnje
pošiljanje Vaš. listova amo u Turin; izvolite takodjer
moju zahvalnost, i dok se odužim g. [illegible] od moje
strane izručiti, što je bio toli dobar, te mi šiljao
cienjeni svoj list, koji mi bješe u[illegible], da sam točnije
znao što [illegible] i kod nas biva.

— Nadalje: Ja sam knjiga Vaših, Starožitnosti Šafaříkove, zatim časopis „Čoh", napokon ono njemačko brojevah Nar. listovah što ste imali bili dobrotu poslati mi dok nisam iz Draga dobivao list preciemi, da, ja san te tri stvari u jedom paket spravio, zapečatio i g. Buchholzu izručio s molbom: da sačuva to, dok se kakova sigurna prilika pruži, da po kojem Čohu šalje u Pariz, ili ako bi vi znali za koga da ama ide, i koji će moći vratiti opet u Pariz, da ih dignuti izvolite kroz njega i dati ih donieti u Pariz.

Oprostite da to je postom načinu. Kao Kreutzband, bojim se dragociem knjiga slati da takim načinom nepropadne, kô što su definitivno propale one knjige koje ste Vi amo bili za General-Secretariat poslali bili. A da jih šaljem kao pošiljku plaćenu, uz recepisu, mnogo bi stalo, a vi znate … — — — Dakle, dočim Vam … moje obilosti — — — t. j. na račun … no i na tom zahvaljujem … obilnu knjigu … knjigah, od kojih sam … što … Nadam se da mi … ovako dostavljam jih kroz g. Buchholza.

Zato me na koncu. Nemogu vam opisati radost moje tužne žene, da se može u domovinu i k … vratiti, a da moja radost nije manja, naravno da Vam dodajem.

Rastavljajući se s Vami, … konačni, „s Bogom" — ne: ja ću vam se iz domovine moje, ako i težko, al ipak oglašivati, da bez znate da pomoćju božjom živimo. — — — —

Medjuto, dočim ja i moja vašoj milostivoj … i srdačni naklon i pozdrav kroz vaš … odstavljamo, a vami od srdca sve dobro, i svoj vašoj dragoj obitelji želimo: molimo vas da nas u vašem … i srdačnijem prijateljstvu i uspomeni zadržati nemojte ustrkvatiti. To se od vas nadu vaš

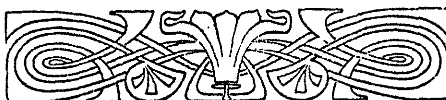
= // =

[illegible] … vam i Dlaar … kojimo s Vama … novoga zahvaljujući — … Od Vrem … [illegible]

ŠEGVIĆ. DRUGO PROGONSTVO E. KVATERNIKA

DRUGO PROGONSTVO EUGENA KVATERNIKA

GODINE 1861.-1865. — PRILOG ZA POVIJEST KONSPIRACIJE NARODÂ PROTI AUSTRIJI. — OZAŽEO IZ NJEGOVA DNEVNIKA.

CIJENA K 2.50 — U ZAGREBU 1907.
IZDANJE KNJIŽARE I PAPIRNICE U KORIST „KLUBA ĆIRILO-METODSKIH ZIDARA" (ŠIMUNIĆ I DRUG).

2. Naslovna stranica knjige Cherubina Šegvića, Prvo progonstvo Eugena Kvaternika go-dine 1858-1860. Prilog za najnoviju hrvatsku povijest, Zagreb 1907.

Starine, knj. 62 (2004)

Nakladnik
HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Za nakladnika
akademik SLAVKO CVETNIĆ

Tehnički urednik
RANKO MUHEK

Lektor
SUZANA JUKIĆ

Naklada
500 primjeraka

Tisak
Z i B MLADOST d.o.o.